МИКОЛА ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

ТОМ
3

Н. Гоголь

НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

МИКОЛА
ГОГОЛЬ

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У СЕМИ ТОМАХ

До 200-ліття від дня народження

КИЇВ 2008

МИКОЛА
ГОГОЛЬ

ТОМ ТРЕТІЙ

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

НАУКОВА ДУМКА

ББК 84.4УКР1=РОС
Г58

До третього тому видання творів Миколи Гоголя у семи томах увійшли драматичні твори письменника — комедії «Ревізор» і «Одруження», а також «Додатки до комедії “Ревізор”».

У коментарях представлена бібліографія перекладів окремих творів письменника українською мовою.

Упорядники

П.В. МИХЕД, Н.Р. МАЗЕПА

Коментарі

Н.О. КОЛОСОВОЇ, Н.Р. МАЗЕПИ

У виданні використано ілюстрації художника В. Табуріна до книги 1908 р. «Полное собрание сочинений Н.В. Гоголя»

На фронтиспісі портрет М. Гоголя роботи Ф.А. Моллера, 1840

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення та радіомовлення України за програмою «Українська книга»

Науково-видавничий відділ філології, художньої літератури та словників

Редактор *Є.І. Мазніченко*

ISBN 978-966-00-0905-4 (т. 3)
ISBN 978-966-00-0890-2

Не кивай на дзеркало,
коли пика крива.
Народне прислів'я

РЕВІЗОР

Комедія в п'яти діях

ДІЙОВІ ОСОБИ

Антон Антонович Сквознік-Дмухановський, городничий.
Ганна Андріївна, дружина його.
Марія Антонівна, донька його.
Лука Лукич Хлопов, смотритель училищ.
Дружина його.
Амос Федорович Ляпкін-Тяпкін, суддя.
Артем Пилипович Земляніка, попечитель богоугодних закладів.
Іван Кузьмич Шпекін, поштмейстер.
Петро Іванович Добчинський } міські
Петро Іванович Бобчинський } поміщики.
Іван Олександрович Хлестаков, чиновник із Петербурга.
Йосип, слуга його.
Християн Іванович Гібнер, повітовий лікар.
Федір Андрійович Люлюков } відставні
Іван Лазаревич Растаковський } чиновники,
Степан Іванович Коробкін } почесні особи в місті.
Степан Ілліч Уховертов, часний пристав.
Свистунов }
Пуговіцин } поліцейські.
Держиморда }
Абдулін, купець.
Февронія Петрівна Пошльопкіна, слюсарша.
Дружина унтер-офіцера.
Мишко, слуга городничого.
Слуга трактирний.
Гості, купці, міщани, прохачі.

ХАРАКТЕРИ І КОСТЮМИ

Зауваження для пп. акторів

Г о р о д н и ч и й, уже постаріла на службі й дуже не дурна, по-своєму, людина. Хоча й хабарник, але поводиться дуже солідно; досить серйозний; трохи навіть резонер; говорить ні голосно, ні тихо, ні багато, ні мало. Його кожне слово значуще. Риси обличчя його грубі й жорсткі, як у всякого, хто почав тяжку службу з нижніх чинів. Перехід від страху до радості від приниженості до пихи досить швидкий, як у людини з груборозвиненими нахилами душі. Він одягнений, як звичайно, у свій мундир з петлицями і в ботфорти зі шпорами. Волосся в нього стрижене, сивувате.

Г а н н а А н д р і ї в н а, дружина його, провінціальна кокетка, ще не стара, вихована наполовину на романах та альбомах, наполовину на клопотах у своїй коморі та в дівочій. Дуже допитлива і при нагоді виявляє пиху. Бере іноді владу над чоловіком тому тільки, що той не знає, що відповідати їй. Але влада ця поширюється тільки на дрібниці й полягає в доганах та глузуванні. Вона чотири рази переодягається в різні плаття протягом п'єси.

Х л е с т а к о в, молодий чоловік років 23-х, тоненький, худенький; трохи придуркуватий і, як кажуть, без царя в голові. Один із тих людей, що їх у канцеляріях прозивають вітрогонами. Говорить і діє без усякої тями. Він не в силі зупинити постійну увагу на якійсь думці. Мова його уривчаста, і слова вилітають із уст його зовсім несподівано. Чим більше виконавець цієї ролі виявить щирості й простоти, тим більше він виграє. Одягнений за модою.

Й о с и п, слуга, такий, як звичайно бувають слуги немолодих літ. Говорить серйозно; дивиться трохи вниз, резонер і любить читати сам собі нотації для свого пана. Голос його завжди майже рівний, у розмові з паном набирає суворого, уривчастого й трохи навіть грубого виразу. Він розумніший за свого пана і тому швидше догадується, але не любить багато говорити і мовчки шахрай. Костюм у нього сірий або синій поношений сюртук.

Б о б ч и н с ь к и й і Д о б ч и н с ь к и й, обидва низенькі, куценькі, дуже допитливі й надзвичайно схожі один на одного.

Обидва з невеличкими черевцями. Обидва говорять скоромовкою і сильно допомагають жестами й руками. Добчинський трохи вищий і серйозніший за Бобчинського, але Бобчинський розв'язніший і жвавіший за Добчинського.

Л я п к і н-Т я п к і н, суддя, людина, що прочитала п'ять чи шість книг, і тому трохи вільнодумна. Охочий дуже здогадуватись, і через те кожному слову своєму надає ваги. Виконавець його ролі повинен завжди зберігати на обличчі своєму значущий вираз. Говорить басом з довгенькою розтяжкою, хрипом і сипом, як старовинний годинник, що спершу шипить, а потім уже б'є.

З е м л я н і к а, попечитель богоугодних закладів, дуже товста, неповоротка й незграбна людина, але до всього того проноза й шахрай. Дуже послужливий і метушливий.

П о ш т м е й с т е р, простодушна до наївності людина.

Решта ролей не потребує особливих пояснень. Оригінали їх майже завжди є перед очима.

Панове актори особливо повинні звернути увагу на останню сцену. Останнє вимовлене слово має викликати електричне потрясіння всіх разом, раптово. Вся група повинна змінити положення в одну мить. Звук подиву має вирватися у всіх жінок одночасно, ніби з одних грудей. Від недодержання цих зауважень може зникнути весь ефект.

ДІЯ ПЕРША

Кімната в домі городничого

ЯВА I

Городничий, попечитель богоугодних закладів, смотритель училищ, суддя, часний пристав, лікар, двоє квартальних.

Городничий. Я запросив вас, панове, для того, щоб оголосити вам найнеприємнішу звістку. До нас їде ревізор.

Амос Федорович. Як ревізор?

Артем Пилипович. Як ревізор?

Городничий. Ревізор із Петербурга, інкогніто. Та ще й із секретним наказом.

Амос Федорович. От і маєш!

Артем Пилипович. Не мала баба клопоту.

Лука Лукич. Господи Боже, ще й із секретним наказом.

Городничий. Я ніби передчував: сьогодні мені цілісіньку ніч снилися якісь два незвичайні пацюки. Їй-право, таких я ніколи не бачив: чорні, отакенні! прийшли, понюхали — і пішли геть. Ось я вам прочитаю листа, що його одержав я від Андрія Івановича Чмихова, якого ви, Артеме Пилиповичу, знаєте. Ось що він пише: «Любий друже, куме і благодійнику» *(мимрить потихеньку, перебігаючи швидко очима)*... «і повідомити тебе». Ага! ось! «Спішу між іншим повідомити тебе, що приїхав чиновник з наказом оглянути всю губернію і особливо наш повіт *(значущо підносить палець угору)*. Я дізнався про це від найпевніших людей, хоч він удає з себе приватну особу. А як я знаю, що за тобою, як за кожним, водяться грішки, бо ти людина розумна і не любиш пропускати того, що пливе до рук...» *(зупинився)* ну, тут свої... «то раджу тобі вжити заходів, бо він може приїхати у всякий час, якщо тільки вже не приїхав і не живе де-небудь інкогніто... Вчорашнього дня я...» Ну, тут уже пішли справи сімейні: «сестра Ганна Кирилівна приїхала до нас із своїм чоловіком; Іван Кирилович дуже потовстішав і все грає на скрипку...» і таке інше, і таке інше. Так от яка обставина.

Амос Федорович. Атож, обставина така надзвичайна, просто надзвичайна. Щось тут недаремно.

Лука Лукич. А навіщо, Антоне Антоновичу, чому це? Навіщо до нас ревізор?

Г о р о д н и ч и й. Навіщо! Така вже, видно, доля. *(Зітхнув.)* Досі, дякувати богові, підбиралися до інших міст. Тепер дійшла черга до нашого.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Я гадаю, Антоне Антоновичу, що тут тонка і більш політична причина. Це значить ось що: Росія... так... хоче воювати, і міністерія ото, як бачите, й підіслала чиновника, щоб дізнатися, чи нема де зради.

Г о р о д н и ч и й. Ото бевкнули! А ще розумна людина. У повітовому місті зрада! Що воно, прикордонне, чи що? Та звідси хоч три роки мчись кіньми, ні до якої держави не доїдеш.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Ні, я вам скажу, ви не той... Ви не... Начальство, воно тонко бачить: дарма, що далеко, а воно собі мотає на вус.

Г о р о д н и ч и й. Мотає, чи не мотає, а я вас, панове, попередив. Дивіться! щодо себе я деякі розпорядження зробив, раджу й вам. Особливо вам, Артеме Пилиповичу! Безперечно, проїжджий чиновник побажає насамперед оглянути підлеглі вам богоугодні заклади — і тому ви зробіть так, щоб усе було пристойно: ковпаки щоб були чисті, і хворі щоб не скидалися на ковалів, як звичайно вони ходять по-домашньому.

А р т е м П и л и п о в и ч. Ну, це ще нічого, ковпаки, сказати б, можна одягти й чисті.

Г о р о д н и ч и й. Так, і теж над кожним ліжком надписати латинською чи іншою якоюсь мовою... це вже ваша справа, Християне Івановичу, — всяку хворобу: коли хто захворів, котрого дня і числа... Негаразд, що у вас хворі такий міцний тютюн палять, що завжди розчхаєшся, коли зайдеш. Та й краще, якби їх було менше; зразу завважать недогляд або лікарське невміння.

А р т е м П и л и п о в и ч. О! щодо лікування, ми з Християном Івановичем вжили своїх заходів: що ближче до натури, то краще; ліків дорогих ми не вживаємо. Людина проста: якщо помре, то й так помре; якщо видужає, то й так видужає. Та й Християнові Івановичу важкувато було б з ними й порозумітися, він по-російському ні слова не знає.

Християн Іванович видає звук, почасти схожий на літеру *і* й трохи на *є*.

Г о р о д н и ч и й. Вам також порадив би, Амосе Федоровичу, звернути увагу на присутствені місця. У вас там у прихожій, куди звичайно приходять прохачі, сторожі завели свійських гусей з маленькими гусенятами, які так і шмигляють попід ногами. Воно, звіс-

но, хатнє господарство заводити кожному похвально, і чому не завести його й сторожеві? тільки, знаєте, в такому місці непристойно... я й раніше хотів вам про це зауважити, та все якось забував.

Амос Федорович. А ось я їх сьогодні-таки звелю всіх забрати на кухню. Хочете, приходьте обідати.

Городничий. Крім того, погано, що у вас висушується в самім присутствії всяке дрантя, і над самісінькою шафою з паперами — мисливський гарапник. Я знаю, ви любите полювати, проте краще тимчасово його забрати, а там, як проїде ревізор, хай уже, можете собі його знову повісити. Також засідатель ваш... він, звісно, людина тямуща, але від нього такий дух, наче він тільки-но вийшов із винокурного заводу — це теж негаразд. Я хотів давно про це вам сказати, але був, не пригадую, чимось заклопотаний. Є проти цього засоби, коли вже це справді, як він каже, у нього природний дух. Можна йому порадити їсти цибулю або часник, або щось інше. В цьому випадку може допомогти різними медикаментами Християн Іванович.

Християн Іванович видає той самий звук.

Амос Федорович. Ні, цього вже неможливо вигнати: він говорить, що в дитинстві мамка його прибила, і з того часу від нього одгонить трохи горілкою.

Городничий. Та я так тільки зауважив вам. Що ж до внутрішнього розпорядження і того, що зве в листі Андрій Іванович грішками, я нічого не можу сказати. Та й дивно говорити: нема людини, що за собою не мала б яких-небудь гріхів. Це вже сам Бог так сотворив, і вольтер'янці даремно проти цього говорять.

Амос Федорович. А що ви вважаєте, Антоне Антоновичу, грішками? Є грішки і грішки.., Я говорю всім одверто, що беру хабарі, але чим хабарі? цуценятами-хортами. Це зовсім інша річ.

Городничий. Ну, цуценятами чи чимось іншим — проте хабарі.

Амос Федорович. Ну, ні, Антоне Антоновичу. А от, приміром, як у когось шуба коштує п'ятсот карбованців, та дружині шаль...

Городничий. Ну, а що з того, що ви берете хабарі цуценятами-хортами? За те ви в Бога не віруєте; ви до церкви ніколи не ходите; а я принаймні у вірі твердий і щонеділі буваю в церкві. А ви... О, я знаю вас: ви коли почнете говорити про сотворіння світу, просто волосся дибки стає.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Та адже сам собою дійшов, власним розумом.

Г о р о д н и ч и й. Ну, іноді забагато розуму гірше, ніж би його зовсім не було. Проте я так тільки згадав про повітовий суд; а, правду кажучи, навряд чи хто коли-небудь зазирне туди: це вже таке завидне місце, сам Бог ним опікується. А ось вам, Лука Лукич, то як смотрителеві учбових закладів, треба потурбуватися особливо щодо вчителів. Вони люди, звісно, вчені й виховувалися в різних колегіях, але мають предивні вчинки, натурально нерозлучні з ученим званням. Один із них, приміром, отой, що має товсте обличчя... не пригадаю його прізвища, ніяк не може обійтися без того, щоб, зійшовши на кафедру, не скривитися. Ось так *(кривиться).* І потім почне рукою з-під галстука прасувати свою бороду. Розуміється, коли він школяреві зробить таку пику, то воно ще нічого, може, воно там і треба так, про це я не можу судити; але ви зважте самі, коли він зробить це одвідувачеві — це може бути дуже зле: пан ревізор або інший хтось може взяти це на свою адресу. Із цього чорт знає що може вийти.

Л у к а Л у к и ч. Ну що, їй-право, мені з ним робити? Я вже кілька разів йому говорив: оце ще цими днями, як зайшов був до класу наш предводитель, він скорчив таку пику, якої я ніколи ще не бачив. Він, бач, зробив її від щирого серця, а мені догана: навіщо вільнодумство прищеплюється юнацтву.

Г о р о д н и ч и й. Те саме я повинен вам зауважити й про вчителя історії. Він учена голова — це видно, і відомостей нахапав силу-силенну, але тільки пояснює з таким захватом, що себе не пам'ятає. Я одного разу слухав його: ну, поки говорив про ассиріян та вавилонян — ще нічого, а як дійшов до Александра Македонського, то я не можу вам сказати, що з ним скоїлося. Я думав, що пожежа, їй-богу! збіг з кафедри і скільки сили бах стільцем об підлогу. Воно, звісно, Александр Македонський — герой, але навіщо ж стільці трощити? від цього збиток казні.

Л у к а Л у к и ч. Так, він запальний, я йому це кілька разів уже нагадував... Каже: «Як хочете, а для науки я життя не пошкодую».

Г о р о д н и ч и й. Атож. Такий уже незрозумілий закон долі: розумна людина або п'яниця, або пику таку скривить, що хоч святих винось.

Л у к а Л у к и ч. Не доведи Господи служити по вченій частині, всього боїшся. Кожний втручається, кожному хочеться показати, що він теж розумна людина.

Г о р о д н и ч и й. Це б ще нічого. Інкогніто прокляте! Раптом загляне: «А, ви тут, голубчики! А хто, — скаже, — тут суддя?» «Ляпкін-Тяпкін». «А дайте-но сюди Ляпкіна-Тяпкіна! а хто попечитель богоугодних закладів?» «Земляніка». «А дайте-но сюди Земляніку!» От що погано.

ЯВА II

Ті ж і поштмейстер.

П о ш т м е й с т е р. Поясніть, панове, що, який чиновник їде?

Г о р о д н и ч и й. А ви хіба не чули?

П о ш т м е й с т е р. Чув од Петра Івановича Бобчинського. Він тільки-но був у мене в поштовій конторі.

Г о р о д н и ч и й. Ну, що? як ви думаєте про це?

П о ш т м е й с т е р. А що думаю? війна з турками буде.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Слово в слово! я сам те думав.

Г о р о д н и ч и й. Так, обидва пальцем у небо ткнули!

П о ш т м е й с т е р. Їй-право, війна з турками. Це все француз капостить!

Г о р о д н и ч и й. Яка війна з турками! просто нам лихо буде, а не туркам. Це вже відомо: в мене лист.

П о ш т м е й с т е р. А коли так, то не буде війни з турками.

Г о р о д н и ч и й. Ну, що ж, як ви, Іване Кузьмичу?

П о ш т м е й с т е р. Та що я? Як ви, Антоне Антоновичу?

Г о р о д н и ч и й. Та що я? страху-то нема, а так трішечки... Купецтво та міщанство мене бентежить. Кажуть, що залив я їм сала, а я от, їй-богу, коли й узяв з кого, то, вірите, без ніякої ненависті. Я навіть гадаю *(бере його під руку й одводить набік),* я навіть гадаю, чи не було на мене якогось доносу. Навіщо ж справді до нас ревізор? Послухайте, Іване Кузьмичу, чи не можна вам, для спільної нашої користі, кожний лист, що надходить до вашої поштової контори, вхідний чи вихідний, знаєте, так ото трішечки розпечатати й прочитати: чи немає там якогось донесення чи просто писанини. Коли нема, то можна знову запечатати; а втім, можна навіть і так віддати листа, розпечатаного.

П о ш т м е й с т е р. Знаю, знаю... Цього не вчіть, це я роблю не те, щоб із обережності, а більше з цікавості: до смерті люблю дізнатися, що є нового на світі. Я вам скажу, що це прецікаве читання! іншого листа з насолодою прочитаєш: так описуються різні пасажі... а повчальність яка... Краще, ніж у «Московських ведомостях»!

Г о р о д н и ч и й. Ну, що ж, скажіть: нічого не начитували про якогось чиновника з Петербурга?

П о ш т м е й с т е р. Ні, про петербурзького нічого нема, а про костромських та саратовських багато говориться. Шкóда, одначе, що ви не читаєте листів. Є прекрасні місця. От нещодавно один поручик пише до приятеля і описав бал якнайграйливіше... дуже, дуже хороше: «Життя моє, милий друже, тече, — говорить, — в емпіреях: панночок багато, музика грає, штандарт скаче...» з великим, з великим почуттям описав. Я навмисне залишив його в себе. Хочете, прочитаю?

Г о р о д н и ч и й. Ну, тепер не до того. То зробіть ласку, Іване Кузьмичу: коли, бува, трапиться скарга або донесення, то без ніяких міркувань затримуйте.

П о ш т м е й с т е р. З великою охотою.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Дивіться, попаде вам колись за це.

П о ш т м е й с т е р. Ой, батеньку!

Г о р о д н и ч и й. Нічого, нічого. Інша річ, якби ви із цього публічне що-небудь зробили, а це ж діло сімейне.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Так, лихе діло закрутилося! А я, сказати правду, ішов оце до вас, Антоне Антоновичу, з тим, щоб почастувати вас собачкою. Рідна сестра тому псові, що ви його знаєте. Ви ж чули, що Чептович із Варховинським позиваються, і тепер мені розкіш: полюю зайців на землях і в того і в того.

Г о р о д н и ч и й. Батеньку, не милі мені тепер ваші зайці. У мене інкогніто прокляте сидить у голові. Так і чекаєш, що от відчиняться двері і — шасть...

ЯВА III

Т і ж, Д о б ч и н с ь к и й і Б о б ч и н с ь к и й, обидва входять, засапавшись.

Б о б ч и н с ь к и й. Надзвичайна пригода!

Д о б ч и н с ь к и й. Несподівана звістка!

В с і. Що? що таке?

Д о б ч и н с ь к и й. Непередбачена річ: приходимо в гостиницю...

Б о б ч и н с ь к и й *(перебиваючи)*. Приходимо з Петром Івановичем у гостиницю...

Д о б ч и н с ь к и й *(перебиваючи)*. Е, дозвольте ж, Петре Івановичу, я розповім.

Б о б ч и н с ь к и й. Е, ні, дозвольте вже я... дозвольте, дозвольте... ви ж і красномовства такого не маєте...

Д о б ч и н с ь к и й. А ви зіб'єтесь і не пригадаєте всього.

Б о б ч и н с ь к и й. Пригадаю, їй-богу, пригадаю. Ви вже не заважайте, хай я розповім, не заважайте! Скажіть, панове, зробіть ласку, щоб Петро Іванович не заважав.

Г о р о д н и ч и й. Та кажіть, ради Бога, що таке? У мене серце не на місці. Сідайте, панове! візьміть стільці! Петре Івановичу, ось вам стілець! *(Усі сідають довкола обох Петрів Івановичів.)* Ну щó, щó таке?

Б о б ч и н с ь к и й. Дозвольте, дозвольте: я все по порядку. Як тільки мав я приємність вийти од вас після того, як ви зволили збентежитися з приводу одержаного листа, прошу вас, — то я тоді ж таки забіг... Вже, будь ласка, не перебивайте, Петре Івановичу. Я вже все, все, все знаю, прошу вас. Так я, ось маєте, забіг до Коробкіна. А не заставши Коробкіна вдома, завернув до Растаковського, а не заставши Растаковського, зайшов от до Івана Кузьмича, щоб сповістити йому про одержану вами новину, та, ідучи звідти, зустрівся з Петром Івановичем...

Д о б ч и н с ь к и й *(перебиваючи)*. Біля ятки, де продаються пироги.

Б о б ч и н с ь к и й. Біля ятки, де продаються пироги. Та, зустрівшися з Петром Івановичем, і кажу йому: «Чи чули ви про новину, що її дістав Антон Антонович із достовірного листа?» А Петро Іванович уже почули про це від ключниці вашої Явдохи, яку, не знаю вже за чим, було послано до Пилипа Антоновича Почечуєва.

Д о б ч и н с ь к и й *(перебиваючи)*. За барильцем для французької горілки.

Б о б ч и н с ь к и й *(одводячи його руки)*. За барильцем для французької горілки. От ми й пішли з Петром Івановичем до Почечуєва... Вже ви, Петре Івановичу... той... не перебивайте, будь ласка, не перебивайте!.. Пішли до Почечуєва, та по дорозі Петро Іванович каже: «Зайдемо, — каже, — до трактиру. У шлунку, бач, у мене... зранку я нічого не їв, так шлункова трясця...» еге, у шлунку б то в Петра Івановича... «А в трактир, — каже, — привезли якраз свіжої сьомги, так ми й перекусимо». Тільки-но ми в гостиницю, раптом молодий чоловік...

Д о б ч и н с ь к и й *(перебиваючи)*. Непоганий на вроду, в партикулярному одязі...

Б о б ч и н с ь к и й. Непоганий на вроду, в партикулярному одязі, походжає так ото по кімнаті, і в лиці такий ото розсуд, фізіономія... вчинки, і тут *(крутить рукою біля лоба)* сила, сила всього. Я ніби передчував та й кажу Петрові Івановичу: «Тут щось не теє». Так. А Петро Іванович уже кивнув пальцем та й підкликали трактирника, трактирника Власа: у нього дружина три тижні тому народила, і таке прежваве хлоп'ятко, буде так само, як і батько, держати трактир. Підкликавши Власа, Петро Іванович і запитав його потихеньку: «Хто, — каже, — цей молодий чоловік?» — а Влас і одповідає на це: «Це», — говорить... Е — не перебивайте, Петре Івановичу, будь ласка, не перебивайте; ви не розповісте, їй-богу, не розповісте, ви шепелявите; у вас, я знаю, в роті один зуб із присвистом... «Це, — каже, — молодий чоловік, чиновник, — прошу вас, — їде із Петербурга, а на прізвище, — говорить, — Іван Олександрович Хлестаков, а їде, — говорить, — в Саратовську губернію і, — говорить, — предивно себе атестує: другий уже тиждень живе, з трактиру не їде, забирає все в борг і ні копійки не хоче платити». Як сказав він мені це, а мене тут думка й осяйнула. «Е!» — кажу я Петрові Івановичу...

Д о б ч и н с ь к и й. Ні, Петре Івановичу, це я сказав: «Е!»

Б о б ч и н с ь к и й. Спочатку ви сказали, а потім і я сказав. «Е! — сказали ми з Петром Івановичем, — а з якої причини сидіти йому тут, коли дорога йому лежить на Саратовську губернію?» — Так, прошу Вас! А ото він і є той чиновник...

Г о р о д н и ч и й. Хто, який чиновник?

Б о б ч и н с ь к и й. Чиновник-от, про якого ви зволили одержати нотацію, ревізор.

Г о р о д н и ч и й *(перелякано).* Що ви, Господь з вами! це не він.

Д о б ч и н с ь к и й. Він! І грошей не платить, і не їде. Кому ж ото бути, як не йому? І подорожна прописана до Саратова.

Б о б ч и н с ь к и й. Він, він, їй-богу, він... Такий спостережливий: усе обдивився. Побачив, що ми з Петром Івановичем їли сьомгу, — більше тому, що Петро Іванович щодо свого шлунку... еґеж. Так він і в тарілки до нас зазирнув. Мене так і охопив страх.

Г о р о д н и ч и й. Господи, помилуй нас, грішних! А де він там живе?

Д о б ч и н с ь к и й. У п'ятому номері, під сходами.

Б о б ч и н с ь к и й. У тім самім номері, де минулого року побилися проїжджі офіцери.

Г о р о д н и ч и й. І давно він тут?

Хлестаков. І тої ж хвилини вулицями кур'єри, кур'єри, кур'єри...

Д о б ч и н с ь к и й. Та тижнів уже зо два. Приїхав на Василія Єгиптянина.

Г о р о д н и ч и й. Два тижні! *(Набік.)* Батечку, сваточку, визволяйте, святі угодники! За ці два тижні відшмагали унтер-офіцерську жінку! Арештантам не видавали харчу! На вулицях шинок, бруд! Ганьба! посміховище! *(Хапається за голову.)*

А р т е м П и л и п о в и ч. Що ж, Антоне Антоновичу? їхати парадом до гостиниці.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Ні, ні. Попереду пустити голову, духівництво, купецтво; от і в книзі: «Діяння Іоанна Масона...»

Г о р о д н и ч и й. Ні, ні; дозвольте вже мені самому. Бували скрутні випадки в житті, миналося, ще навіть і подяку діставав; може ж, Бог визволить і тепер. *(Звертається до Бобчинського.)* Ви кажете, він молодий чоловік?

Б о б ч и н с ь к и й. Молодий, років двадцять три або чотири, може, з гачком.

Г о р о д н и ч и й. Тим краще: молодого швидше пронюхаєш. Біда, якщо старий чорт, а молодий увесь зверху. Ви, панове, готуйтеся по своїй частині, а я вирушу сам або ось хоч із Петром Івановичем, приватно, для прогулянки, навідатися, чи не мають проїжджі неприємностей. Ей, Свистунов!

С в и с т у н о в. Чого зволите?

Г о р о д н и ч и й. Біжи зараз до часного пристава; або ні, ти мені потрібний. Скажи там кому-небудь, щоб якнайшвидше до мене часного пристава, і приходь сюди.

Квартальний побіг прожогом.

А р т е м П и л и п о в и ч. Ходім, ходім, Амосе Федоровичу. Справді може трапитись біда.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Та вам чого боятися? Ковпаки чисті поодягав на хворих, та й кінці в воду.

А р т е м П и л и п о в и ч. Які там ковпаки! Хворим звелено габерсуп давати, а в мене по всіх коридорах тхне такою капустою, що тільки носа затуляй.

А м о с Ф е д о р о в и ч. А я щодо цього спокійний. Справді, хто піде до повітового суду? А як і зазирне у якийсь там папірець, так він життю радий не буде. Я ось уже п'ятнадцять років сиджу на судейськім стільці, а як заглиблюсь іншим разом в записку — а! тільки рукою махну. Сам Соломон не вирішить, що в ній правда, а що неправда.

Суддя, попечитель богоугодних закладів, смотритель училищ і поштмейстер виходять і в дверях стикаються з квартальним, що повертається.

ЯВА IV

Городничий, Бобчинський, Добчинський та квартальний.

Городничий. Що, дрожка там стоїть?

Квартальний. Стоїть.

Городничий. Іди на вулицю... або ні, чекай! іди принеси... Та де ж інші? невже ти тільки один? я ж наказував, щоб і Прохоров був тут. Де Прохоров?

Квартальний. Прохоров на участку, та тільки до діла його аж ніяк не можна взяти.

Городничий. Як це?

Квартальний. Та так: привезли його вранці п'яного, як чіп. От уже два цебри води вилили, досі не протверезився.

Городничий *(хапаючись за голову)*. Ох, Боже мій, Боже мій! Біжи швидше на вулицю або ні, біжи раніш до кімнати, чуєш! та принеси звідти шпагу і нову шляпу. Ну, Петре Івановичу, поїдемо.

Бобчинський. І я, і я... дозвольте й мені, Антоне Антоновичу.

Городничий. Ні, ні, Петре Івановичу, не можна, не можна! незручно, та й на дрожці не помістимося!

Бобчинський. Нічого, нічого, я так: півником, півником побіжу за дрожкою. Мені б тільки трішечки в щілинку у дверях так-от глянути, як у нього те поводження...

Городничий *(беручи шпагу, до квартального)*. Біжи миттю, візьми десяцьких, та хай кожний з них візьме... Ото шпага як подряпалась! проклятий купчисько Абдулін — бачить, що в городничого стара шпага, не прислав нової. О, лукавий народ! А так, шахраї, я гадаю, там уже прохання з-під поли й готують. Хай кожний візьме в руки по вулиці, — а чорт, по вулиці, — по мітлі, та підмели б усю вулицю, що йде до трактира, і підмели б чисто. Чуєш! Та дивись: ти! ти! я знаю тебе: ти там кумаєшся, та крадеш у ботфорти срібні ложечки, — дивись, у мене око пильне!.. Що ти зробив з купцем Черняєвим, га? він тобі на мундир дав два аршини сукна; а ти цілий сувій потяг. Дивись! не по чину береш! Іди!

ЯВА V

Ті ж і часний пристав.

Городничий. А, Степане Іллічу, скажіть, ради Бога, де ви заподілися? На що це схоже?

Часний пристав. Я був тут зразу за ворітьми.

Городничий. Та, слухайте-но, Степане Іллічу! Чиновник же з Петербурга приїхав. Як ви там розпорядились?

Часний пристав. Та так, як ви наказували. Квартального Пуговіцина я послав із десяцьким підчищати тротуар.

Городничий. А Держиморда де?

Часний пристав. Держиморда поїхав на пожежній трубі.

Городничий. А Прохоров п'яний?

Часний пристав. П'яний.

Городничий. Як же це ви так допустили?

Часний пристав. Та Бог його знає. Вчорашнього дня трапилася за містом бійка, — поїхав туди для порядку, а повернувся п'яний.

Городничий. Послухайте-но, ви зробіть ось що: квартальний Пуговіцин... він високий на зріст, то хай стоїть для благоустрою на мосту. Та розкидати нашвидку старий паркан, що біля шевця, і поставити солом'яну тичку, щоб схоже було на планування. Воно, що більше руїни, то більш визначає діяльність градоправителя... Ох, Боже мій, я й забув, що біля того паркана навалено на сорок возів усякого сміття. Що ще за гидке місто: тільки-но де-небудь воздвигни який-небудь пам'ятник або просто паркан, чорт їх знає, звідки й нанесуть різної гидоти! *(Зітхає.)* Та коли приїжджий чиновник питатиме службу, мовляв, чи задоволені — щоб говорили: «Всім задоволені, ваше благородіє»; а котрий буде незадоволений, то йому потім дам такого незадоволення... О, ох, хо, хо, х! грішний, многогрішний *(бере замість капелюха футляр)*. Дай тільки Боже, щоб минулося все найшвидше, а там я приліплю вже таку свічку, якої ще ніхто не ліпив: на кожну бестію купця накладу приставити по три пуди воску. О, Боже мій, Боже мій! їдьмо, Петре Івановичу! *(Замість капелюха намагається одягти паперовий футляр.)*

Часний пристав. Антоне Антоновичу, це коробка, а не капелюх.

Городничий *(кидає її)*. Коробка так коробка. Чорт з нею! Та якщо запитають, чому не збудовано церкву при богадільні, на яку

п'ять років тому було асигновано суму, то не забули б сказати, що почала будуватись, та згоріла. Я про це й рапорта подавав. А то, чого доброго, хто-небудь, забувшись, здуру ляпне, що вона й не починалася. Та сказати Держиморді, щоб він не дуже давав волю кулакам своїм; він для порядку всім ставить ліхтарі під очима — і винному, і невинному. Їдьмо, їдьмо, Петре Івановичу! *(Іде й повертається.)* Та не випускати солдатів на вулицю без усього: ця капосна гарніза натягне тільки поверх сорочки мундир, а знизу нічого нема.

Усі виходять.

ЯВА VI

Ганна Андріївна і Марія Антонівна вбігають на сцену.

Ганна Андріївна. Де ж, де ж вони? Ах, Боже мій... *(Одчиняючи двері.)* Чоловіче! Антоша! Антоне! *(Говорить швидко.)* А все ти, а все через тебе. Порпаєшся й порпаєшся: «Я шпилечку, я косиночку». *(Підбігає до вікна й кричить.)* Антоне, куди, куди? що, приїхав? ревізор? з вусами! з якими вусами?

Голос городничого. Потім, потім, матінко!

Ганна Андріївна. Потім? подумаєш, потім! Я не хочу потім... Мені тільки одне слово: що він, полковник? Га? *(Зневажливо.)* Поїхав! Я тобі пригадаю це! А все ця: «Мамочко, мамочко, стривайте-но, зашпилю ззаду косинку; я зараз». Ось тобі й зараз! Ось тобі ні про що й не дізналися! А все кляте кокетство; почула, що поштмейстер тут, і давай перед дзеркалом маніжитись: і звідси, і звідти підійде. Уявляє, що він до неї залицяється, він просто тобі робить гримасу, коли ти одвернешся.

Марія Антонівна. Та що ж робити, мамочко? Все одно, за дві години ми про все дізнаємося.

Ганна Андріївна. За дві години! уклінно дякую. Ото втішила відповіддю. Як ти не надумала сказати, що за місяць ще краще можна дізнатися. *(Перехиляється у вікно.)* Гей, Явдохо! Га? що, Явдохо, ти чула, там приїхав хтось?.. Не чула? дурепа яка! Махає руками? хай махає, а ти все б таки його розпитала. Не могла про це дізнатися! в голові дурниці, все женихи сидять. Га? швидко поїхали! та ти побігла б за дрожкою. Біжи, біжи зараз! Чуєш, побіжи, розпитай, куди поїхали; та гарненько все розпитай, що за приїжджий, який він, чуєш? підглянь у щілинку й дізнайся про все, і очі які: чорні чи ні, і за хвилину біжи сюди, чуєш? Швидше, швидше, швидше, швидше! *(Кричить доти, поки не спадає завіса. Так завіса і закриває їх обох, що стоять біля вікна.)*

ДІЯ ДРУГА

Маленька кімната в гостиниці. Ліжко, стіл, чемодан, порожня пляшка, чоботи, щітка для одягу та інше.

ЯВА І

Й о с и п лежить на панській постелі.

Чорти б його взяли, їсти так хочеться, і в животі тріскотня така, начебто цілий полк засурмив у сурми. От, не доїдемо, та й годі, додому! що ти маєш робити? Другий місяць пішов, як уже з Пітера! Просвистів у дорозі грошики, голубчик, тепер сидить і хвоста під себе, і не гарячкує. А вистачило б і добре б вистачило на прогони; ні, бачиш ти, треба в кожному місті показати себе. *(Перекривляє його.)* «Гей, Йосипе, піди подивися кімнату, та кращу, та обід замов найкращий: я не можу їсти поганого обіду, мені потрібен кращий обід». Добре, якби справді було щось путяще, а то ж єлистратишко звичайнісінький. З подорожніми знайомиться, а потім в карти — от тобі й догрався! Ех, осточортіло таке життя! їй право, на селі краще: воно хоч нема публічності, так і турботності менше; візьмеш собі бабу, та й лежи весь вік на полу та їж пироги. Ну, хто ж заперечує, воно, звісно, коли правду казати, то життя в Пітері краще за все. Гроші б тільки були, а життя тонке й політичне: кеятри, собаки тобі танцюють, і все, що бажаєш. Розмовляє все на тонкій делікатності, хіба що тільки перед дворянством поступиться; підеш на Щукін — купці тобі кричать: «Шановний!» На перевозі у човен з чиновником сядеш; кумпанії захотів — іди до крамнички: там тобі кавалер розповість про табори й оповістить, що кожна зірка означає на небі, так от як на долоні все бачиш. Стара офіцерша забреде; покоївка інколи зазирне така... фу, фу, фу! *(Посміхається й трясе головою.)* Галантерейне, чорт забирай, поводження! Нечемного слова ніколи не почуєш, кожний тобі говорить «ви». Набридло йти — береш візника й сидиш собі, як пан, а не захочеш заплатити йому, — будь ласка: біля кожного будинку є наскрізні ворота, і ти так шугонеш, що тебе ніякий сатана не знайде. Одне кепсько: іншим разом добре наїсишся, а іншим мало не луснеш від голоду, як тепер, приміром. А все він винний. Що з ним поробиш? Батенько надішле грошики, щоб ото їх приберегти — куди там!.. Пішов гуляти: їздить візником, щодня ти діставай у кеятер квитка, а там за тиждень — гульк, і посилає на товкучку продавати новий фрак. Іноді все до останньої сорочки прогуляє,

так що на ньому тільки й залишиться сюртучина та шинелина, — їй-богу, правда! І сукно таке добряче, аглицьке! карбованців півтораста йому самий фрак коштує, а на базарі віддасть карбованців за двадцять; а про штани і говорити нема чого — за ніщо йдуть. А чому? Тому, що за діло не береться: замість того, щоб на службу, а він іде гуляти по прешпекту, в карти грає. Ех, якби дізнався про це старий пан! Він би не подивився на те, що ти чиновник, а, задравши сорочину, так би всипав тобі, що днів би чотири ти почухувався. Коли служити, так служи! Ось тепер трактирник сказав, що не дам вам їсти, поки не заплатите за попереднє; ну, а коли не заплатимо? *(Зітхаючи.)* Ах, Боже мій, хоча б поганенького борщу! Здається, що так би цілий світ з'їв. Стукає, певне, це він іде. *(Поспішно схоплюється з постелі.)*

ЯВА II

Йосип і Хлестаков.

Хлестаков. На, візьми це *(віддає картуз і паличку)*. А, знову вилежувався на ліжку?

Йосип. Та чого б мені вилежуватись? Не бачив я хіба ліжка, чи що?

Хлестаков. Брешеш, вилежувався; бачиш, усе зібгане.

Йосип. Та навіщо воно мені? не знаю хіба я, що таке ліжко? я маю ноги; я й постою! Навіщо мені ваше ліжко?

Хлестаков *(ходить по кімнаті)*. Подивись, там у гамані тютюну нема?

Йосип. А звідки ж йому бути, тютюнові! Ви три дні тому останнє викурили.

Хлестаков *(ходить і всяко стулює свої губи. Нарешті говорить голосно й рішуче)*. Слухай-но, гей, Йосипе!

Йосип. Чого зволите?

Хлестаков *(голосно, але не так рішуче)*. Ти сходи туди.

Йосип. Куди?

Хлестаков *(зовсім не рішуче і не голосно, а ближче до прохання)*. Вниз, у буфет... Там скажи... щоб мені дали пообідати.

Йосип. Та ні, я й ходити не хочу.

Хлестаков. Як ти смієш, дурню!

Йосип. Та так; все одно, хоч і піду, нічого з цього не буде. Хазяїн сказав, що більше не дасть обідати.

Хлестаков. Як він сміє не дати? От іще дурниці!

Й о с и п. Ще, каже, і до городничого піду; третій тиждень пан грошей не платить. Ви, мовляв, з паном, каже, шахраї, і пан твій шалапут. Ми, мовляв, каже, таких дурисвітів і падлюк бачили.

Х л е с т а к о в. А ти вже й радий, тварюко, зразу ж переказувати все це.

Й о с и п. Каже: «Так ото кожний приїде, обживеться, заборгується, потім і вигнати не можна». «Я, — каже, — жартувати не буду, я просто із скаргою, щоб у холодну, та в тюрму».

Х л е с т а к о в. Ну, ну, дурню, годі! Піди, піди, скажи йому. Така груба тварюка.

Й о с и п. Та краще я самого хазяїна покличу до вас.

Х л е с т а к о в. Навіщо ж хазяїна? ти піди сам скажи.

Й о с и п. Та, їй-право, пане...

Х л е с т а к о в. Ну, йди, чорт з тобою! поклич хазяїна.

Йосип виходить.

ЯВА III

Х л е с т а к о в сам.

Страх як хочеться їсти. Оце трошки прогулявся; думав, чи не пройде апетит, — ні, чорт забирай, не проходить. Справді, якби в Пензі я не погуляв, вистачило б грошей доїхати додому. Піхотний капітан здорово підчепив мене, штоси дивовижно, бестія, зрізує. Всього якихось там чверть години посидів, і все обібрав. А проте як же ще хотілося б із ним зрізатися, та випадку не було. Яке жалюгідне місто! В овочевих крамницях нічого не дають у борг. Це вже просто підло. *(Насвистує спочатку з «Роберта», потім «Не ший мені, матінко», а наприкінці ні се, ні те.)* Ніхто не хоче йти.

ЯВА IV

Х л е с т а к о в, Й о с и п і т р а к т и р н и й с л у г а.

С л у г а. Хазяїн наказав спитати, чого ви хочете.

Х л е с т а к о в. Здрастуй, братіку! Ну, що ти, здоровий?

С л у г а. Слава Богу.

Х л е с т а к о в. Ну, що, як у вас у гостиниці? чи добре все йде?

С л у г а. Та слава Богу, все гаразд.

Х л е с т а к о в. Багато проїжджих?

С л у г а. Та чимало!

Х л е с т а к о в. Слухай-но, любий мій, там мені й досі обіду не приносять, то, будь ласка, піджени, щоб швидше, — бачиш, я зразу ж по обіді маю за дещо взятися.

С л у г а. Та хазяїн сказав, що більше не даватиме. Він ніби хотів іти сьогодні скаржитись городничому.

Х л е с т а к о в. А чого скаржитись? Розсуди сам, любий мій, чого? їсти ж мені треба. Так я можу зовсім охлянути. Мені дуже їсти хочеться, я не жартома це кажу.

С л у г а. А так! Він казав: «Я йому обідати не дам, поки він не заплатить мені за попереднє». Отака вже відповідь його була.

Х л е с т а к о в. А ти урезонь, умов його.

С л у г а. А що ж йому таке говорити?

Х л е с т а к о в. Ти розтлумач йому серйозно, що мені треба їсти. Гроші — то само собою... Він думає, що як йому, мужлаєві, нічого, коли не поїсть день, то так і іншим. Чи чули таке!

С л у г а. Чого ж, я скажу.

ЯВА V

Х л е с т а к о в сам.

А погано, однак, коли він зовсім нічого не дасть попоїсти. Так тягне на їжу, як ніколи ще не тягло. Хіба з одежі щось пустити в діло? Штани, чи що, продати? Ні, краще вже поголодувати, та приїхати додому в петербурзькому костюмі. Шкода, що Йохим не дав на прокат карети, а добре було б, чорт забирай, приїхати додому в кареті, підлетіти отаким чортом до якого-небудь сусіда-поміщика під ґанок, з ліхтарями, а Йосип позаду в лівреї. Уявляю, як би всі переполохалися: «Хто такий, що таке?» А лакей входить *(виструнчується і вдає лакея):* «Іван Олександрович Хлестаков із Петербурга, накажете прийняти?» Вони, тюхтії, і не знають, що таке значить «накажете прийняти». До них, коли й приїде якийсь гусак-поміщик, так і преться, ведмідь, просто до вітальні. До донечки там гарненької підійдеш: «Пані, як я...» *(потирає руки і шаркає ніжкою).* Тьху! *(плює)* аж нудить, так їсти хочеться.

ЯВА VI

Х л е с т а к о в, Й о с и п, потім с л у г а.

Х л е с т а к о в. Ну, що?

Й о с и п. Несуть обід.

Х л е с т а к о в *(плескає в долоні і злегка підскакує на стільці).* Несуть! несуть! несуть!

С л у г а *(з тарілками й серветкою).* Хазяїн в останній раз уже дає.

Х л е с т а к о в. Ну, хазяїн, хазяїн... Мені плювати на твого хазяїна! Що там таке?

С л у г а. Суп і печеня.

Х л е с т а к о в. Як, тільки дві страви?

С л у г а. Іменно тільки.

Х л е с т а к о в. Неподобство яке! я цього не приймаю. Ти скажи йому: що це справді таке, га!.. цього замало.

С л у г а. А хазяїн каже, що ще забагато.

Х л е с т а к о в. А соусу чому нема?

С л у г а. Соусу нема.

Х л е с т а к о в. А чому нема? я бачив сам, проходячи повз кухню, що готувалося багато. І в їдальні сьогодні вранці два якісь куценькі чоловіки їли сьомгу, та й багато ще дечого.

С л у г а. Та воно, може, і єсть, так — нема.

Х л е с т а к о в. Як нема?

С л у г а. Нема та й годі.

Х л е с т а к о в. А сьомга, а риба, а котлети?

С л у г а. Та це для тих, котрі поважніші.

Х л е с т а к о в. Ах ти ж, дурень!

С л у г а. Іменно так.

Х л е с т а к о в. Порося ти миршаве... Як же вони їдять, а я не їм? чому ж я, чорти б його взяли, так само не можу? хіба вони не такі проїжджі, як і я?

С л у г а. А звичайно не такі.

Х л е с т а к о в. А які?

С л у г а. Звісно які! вони вже, відомо: вони гроші платять.

Х л е с т а к о в. Я з тобою, йолопе, говорити не хочу. *(Наливає суп і їсть.)* Що це за суп? Та ти самої води налив у миску: ніякісінького смаку, тільки смердить. Я не хочу цього супу, дай мені іншого!

С л у г а. Ми приберемо. Хазяїн сказав: коли не хочете, то й не треба.

Х л е с т а к о в *(захищаючи рукою страву).* Ну, ну, ну... стривай, дурню; ти звик там поводитися з іншими: я, брат, не з того роду! зі мною не раджу... *(Їсть.)* Боже мій, який суп! *(Їсть далі.)* Я гадаю, що жодна людина в світі не їла такого супу. Якесь пір'я плаває, за-

місточ масла. *(Ріже курку.)* Ой, ой, ой, яка курка! Дай печеню! Там супу трохи лишилося, Йосипе, візьми собі. *(Ріже печеню.)* Що це за печеня? Це не печеня.

С л у г а. А що ж воно таке?

Х л е с т а к о в. Чорт його знає, що таке, тільки не печеня. Це сокира, засмажена замість яловичини! *(Їсть.)* Шахраї, каналії, чим вони годують! і щелепи заболять, якщо з'їси один такий шматок. *(Колупає пальцем у зубах.)* Негідники! ну, зовсім дубова кора, ніяк і не витягнеш, і зуби почорніють після таких страв. Шахраї! *(Витирає рот серветкою.)* Більше нічого нема?

С л у г а. Нема.

Х л е с т а к о в. Каналії! негідники! і хоча б який соус чи тістечко. Падлюки! деруть тільки з проїжджих.

Слуга прибирає й виносить тарілки разом з Йосипом.

ЯВА VII

Х л е с т а к о в, потім Й о с и п.

Х л е с т а к о в. Справді, ніби зовсім і не їв; тільки-но розохотився. Були б дрібні, послав би на базар та купив би хоч сайку.

Й о с и п *(входить)*. Там чогось городничий приїхав, цікавиться й питає про вас.

Х л е с т а к о в *(злякавшись)*. От тобі й маєш! Ну, бестія трактирник, встиг уже поскаржитися! Що, коли справді він потягне мене в тюрму? Що ж, коли по благородному, я може... ні, ні, не хочу! Там по місту тиняються офіцери й народ, а я, мов навмисне, задав тону та ще й переморгнувся з однією купецькою донькою... Ні, не хочу. Та що він, як він сміє насправді? Що я йому хіба купець чи ремісник? *(Бадьориться й випростовується.)* Та я йому просто скажу: «Як ви смієте, як ви?..» *(У дверях крутиться ручка; Хлестаков полотніє й зіщулюється.)*

ЯВА VIII

Х л е с т а к о в, г о р о д н и ч и й та Д о б ч и н с ь к и й. Городничий, увійшовши, зупиняється. Обидва перелякано дивляться кілька хвилин один на одного, витріщивши очі.

Г о р о д н и ч и й *(трохи отямившись і виструнчившись)*. Бажаю здоров'я!

Х л е с т а к о в *(кланяється)*. Моє шанування...

Г о р о д н и ч и й. Пробачте.

Х л е с т а к о в. Нічого.

Г о р о д н и ч и й. Обов'язок мій, як градоначальника тутешнього міста, піклуватися про те, щоб проїжджим та й усім благородним людям ніяких утисків...

Х л е с т а к о в *(спочатку трохи заїкається, а на кінець говорить голосно)*. Так що ж подієш?.. я не винуватий... Я, їй-право, заплачу... Мені пришлють із села *(Бобчинський визирає з дверей.)* Він більше винен: м'ясо подає мені таке тверде, як колодка; а суп — він чорт знає чого хлюпнув туди, я мусив був викинути його за вікно. Він мене морить голодом цілими днями... Чай такий чудний: одгонить рибою, а не чаєм. За що ж я... От новина.

Г о р о д н и ч и й *(лякаючись)*. Пробачте, я, їй-право, не винуватий. На базарі в мене м'ясо завжди добре. Привозять холмогорські купці, люди тверезі й поведінки хорошої. Я вже не знаю, де він бере таке. А коли щось не так, то... Дозвольте мені запропонувати вам переїхати зі мною на іншу квартиру.

Х л е с т а к о в. Ні, не хочу! Я знаю, що значить на іншу квартиру: тобто в тюрму. Та яке ви маєте право? Та як ви смієте?.. Та я... я служу в Петербурзі. *(Бадьориться.)* Я, я, я...

Г о р о д н и ч и й *(набік)*. О Господи ти Боже, який лютий! про все дізнався, все порозказували прокляті купці!

Х л е с т а к о в *(хоробрячись)*. Та от ви хоч тут з усією своєю командою — не піду! Я просто до міністра! *(Стукає кулаком по столу.)* Що ви? що ви?

Г о р о д н и ч и й *(виструнчившись і тремтячи усім тілом)*. Змилуйтеся, не занапастіть! Жінка, діти маленькі... не зробіть нещасною людиною.

Х л е с т а к о в. Ні, я не хочу! От іще! мені що до того? Через те, що у вас жінка й діти, я маю йти в тюрму, от чудесно!

Б о б ч и н с ь к и й визирає з дверей і злякано ховається.

Ні, щиро дякую, не хочу.

Г о р о д н и ч и й *(тремтячи)*. Від недосвідченості, їй-богу, від недосвідченості. Нестатки. Незаможність. Самі зводьте розсудити. Казенної платні не вистачає навіть на чай та на цукор. А коли й були якісь хабарі, то сама дрібничка: до столу того-сього та на пару вбрання. Що ж до унтер-офіцерської вдови, що займається купецтвом, яку я нібито відшмагав, то це наклеп, їй-богу, наклеп. Це вигадали вороги мої; це такий народ, що на життя моє ладні вчинити замах.

У н т е р-о ф і ц е р ш а. На городничого, батеньку, прийшла...
Х л е с т а к о в. А в чому річ? говори коротенко.

Х л е с т а к о в. Так що? мені нема ніякого діла до них. *(Замислився.)* Я не знаю, до того ж, навіщо ви говорите про ворогів або про якусь унтер-офіцерську вдову... Унтер-офіцерська жінка зовсім інше, а мене ви не смієте шмагати. Руки короткі... Ще чого! дивись ти який!.. Я віддам, віддам гроші, але в мене тепер нема. Я тому й сиджу тут, що в мене нема ні копійки.

Г о р о д н и ч и й *(набік).* О, тонка штука! Он куди закинув! якого туману напустив! розбери, хто хоче. Не знаєш, з якого боку і взятися. Ну та вже, будь що будь, а спробую! впіймав, не впіймав... *(Уголос.)* Коли ви, справді, маєте потребу в грошах або в чомусь іншому, то я ладен служити цієї ж хвилини. Мій обов'язок допомагати проїжджим.

Х л е с т а к о в. Позичте, позичте мені, я зразу ж поверну трактирникові. Мені б тільки карбованців двісті або хоч навіть і менше.

Г о р о д н и ч и й *(подаючи гроші).* Рівно двісті карбованців, хоч і не трудіться рахувати.

Х л е с т а к о в *(беручи гроші).* Дуже вам дякую; я вам зразу ж пришлю їх із села, у мене це випадково... Я бачу, ви благородна людина. Тепер інша справа.

Г о р о д н и ч и й *(набік).* Ну, слава Богу! гроші взяв. Діло, здається, піде тепер, як по маслу. Я таки йому, замість двохсот, чотириста всунув.

Х л е с т а к о в. Гей, Йосипе!

Й о с и п входить.

Поклич сюди трактирного слугу! *(До городничого і Добчинського.)* А що ж ви стоїте? зробіть ласку, сідайте. *(До Добчинського.)* Сідайте, прошу дуже.

Г о р о д н и ч и й. Нічого, ми й так постоїмо.

Х л е с т а к о в. Зробіть ласку, сідайте. Я тепер бачу цілком відвертість вашої вдачі й гостинність, а то, признаюсь, я вже гадав, що ви прийшли з тим, щоб мене... *(Добчинському.)* Сідайте.

Городничий і Добчинський сідають. Бобчинський заглядає в двері й прислухається.

Г о р о д н и ч и й *(набік).* Треба бути сміливішим. Він хоче, щоб вважали його інкогнітом. Добре, і ми напустимо туману; удамо, ніби зовсім і не знаємо, що він за один. *(Уголос.)* Ми, проходжуючись у службових справах, ось із Петром Івановичем Добчинським, тутешнім поміщиком, зайшли навмисно в гостиницю, щоб

подивитися, чи добре живеться проїжджим, бо я не так, як інший городничий, якому все байдуже; але я, я, крім обов'язку, ще й як християнин-людинолюбець хочу, щоб кожного смертного тут хороше приймали, і от ніби в нагороду випадок подарував таке приємне знайомство.

Хлестаков. І я сам дуже радий. Без вас я, кажу щиро, довго б просидів тут: зовсім не знав, чим заплатити.

Городничий *(набік)*. Еге, розказуй! не знав, чим заплатити! *(Вголос.)* Чи насмілюсь запитати, куди і в які місця їхати зволите?

Хлестаков. Я їду в Саратовську губернію, у власне село.

Городничий *(набік, з обличчям, що набирає іронічного виразу)*. В Саратовську губернію! Га? і не почервоніє! О, та з ним рота не роззявляй. *(Уголос.)* Добре діло зволите робити. Та от і щодо дороги: кажуть, з одного боку, неприємності щодо затримки коней, та проте, з другого боку, розвага для ума. Адже ви, мабуть, більше для власної приємності їдете?

Хлестаков. Ні, батенько мене викликає; розгнівався старий, що досі нічого не вислужив у Петербурзі. Він гадає, що так от приїхав, так миттю тобі Володимира в петлицю й дадуть. Ні, я б послав його самого поштовхатися в канцелярію.

Городничий *(набік)*. Прошу подивитись, якого дзвона виливає! і старого батька приплів! *(Уголос.)* І на довго зволите їхати?

Хлестаков. Їй-право, не знаю. Адже мій батько упертий і тупий, старий хрін, як колода. Я йому просто скажу: як хочете, я не можу жити без Петербурга. А за що, справді, я маю занапастити життя з мужиками? Тепер не ті потреби; душа моя прагне просвіти.

Городничий *(набік)*. Славно закрутив! Бреше-бреше — і ніде не спіткнеться! А дивись, яке мале, миршаве. Здається, нігтем би його — раз! ну, та стривай, ти в мене проговоришся. Я тебе примушу більше розказати. *(Вголос.)* Справедливо зволили сказати: що можна зробити в глушині? Та от хоча б і тут: ночі не спиш, стараєшся для вітчизни, не шкодуєш нічого, а нагорода, невідомо ще, коли буде. *(Оглядає кімнату.)* Здається, ця кімната трохи вогкувата?

Хлестаков. Поганюща кімната, а блощиці такі, яких я ніде не бачив: як собаки, кусають.

Городничий. Дивіться! такий освічений гість, і терпить, і від кого? від якихось негідних блощиць, яким і на світ не слід би було родитися. Та й темно, здається, в цій кімнаті?

Х л е с т а к о в. Так, зовсім темно. Хазяїн завів звичку не давати свічок. Іноді щось хочеться зробити, почитати, або спаде фантазія річ якусь написати; не можу — темно, темно.

Г о р о д н и ч и й. Насмілююсь прохати вас... але ні, я недостойний...

Х л е с т а к о в. А що?

Г о р о д н и ч и й. Ні-ні, недостойний, недостойний.

Х л е с т а к о в. Та що ж таке?

Г о р о д н и ч и й. Я б насмілився... У мене в домі є чудесна для вас кімната, світла, затишна... Але ні, почуваю сам, це вже надто велика честь... Не прогнівайтесь. Їй-богу, від щирої душі запропонував.

Х л е с т а к о в. Навпаки, будь ласка, я з радістю; мені значно приємніше в приватнім домі, ніж у цьому шинку.

Г о р о д н и ч и й. А який радий буду я! А вже як дружина зрадіє. Така вже в мене вдача: гостинність з самого дитинства; особливо, коли гість освічена людина. Не подумайте, щоб я казав це з лестощів. Ні, не маю цієї вади, від щирої душі говорю.

Х л е с т а к о в. Сердечно дякую. Я сам теж, я не люблю людей дволичних. Мені дуже подобається ваша відвертість і привітність, і я б, скажу правду, більше б нічого й не вимагав, як тільки виявляй мені відданість і повагу, повагу й відданість.

ЯВА IX

Т і ж і т р а к т и р н и й с л у г а в супроводі Й о с и п а. Б о б ч и н с ь к и й визирає з дверей.

С л у г а. Зволили кликати?

Х л е с т а к о в. Так; подай рахунок.

С л у г а. Я ж допіру подав вам другий рахунок.

Х л е с т а к о в. Я вже не пригадую твоїх дурних рахунків. Кажи, скільки там?

С л у г а. Ви зволили першого дня взяти обід, а на другий день тільки закусили сьомги і потім уже все в борг брали.

Х л е с т а к о в. Дурень, ще почав вираховувати. Всього скільки належить?

Г о р о д н и ч и й. Та ви не звольте турбуватися, він зачекає. *(До слуги.)* Геть звідси, тобі пришлють.

Х л е с т а к о в. Та воно й справді. *(Ховає гроші.)*

Слуга йде. У двері виглядає Бобчинський.

ЯВА X

Городничий, Хлестаков, Добчинський.

Городничий. Чи не буде таке ваше бажання оглянути тепер деякі установи в нашому місті, як от — богоугодні та інші?

Хлестаков. А що там таке?

Городничий. А так, подивитись, як у нас ідуть справи... порядок який...

Хлестаков. З великою охотою, я готовий.

Бобчинський вистромляє голову в двері.

Городничий. Також, коли буде ваше бажання, звідти в повітове училище, оглянути порядок, в якому викладаються в нас науки.

Хлестаков. Прошу, прошу...

Городничий. Потім, коли забажаєте одвідати острог і городські тюрми — поглянете, як у нас утримуються злочинці.

Хлестаков. А навіщо тюрми? вже краще ми оглянемо богоугодні заклади.

Городничий. Як вам завгодно. Який у вас намір, в своїм екіпажі, чи разом зі мною на дрожці?

Хлестаков. Так, я краще з вами на дрожці поїду.

Городничий *(Добчинському).* Ну, Петре Івановичу, вам тепер нема місця.

Добчинський. Нічого, я так.

Городничий *(тихо Добчинському).* Слухайте: ви побіжіть та бігом, блискавкою, і занесіть дві записки, одну в богадільню Земляніці, а другу жінці. *(Хлестакову.)* Чи насмілюсь я попрохати дозволу написати у вашій присутності один рядочок дружині, щоб вона приготувалася прийняти шановного гостя.

Хлестаков. Та навіщо ж?.. А проте тут і чорнило, тільки паперу, не знаю... Хіба на цьому рахунку?

Городничий. Я тут напишу. *(Пише й одночасно говорить сам собі.)* А от подивимось, як піде справа після фриштику та пляшки товстопузки! Та є в нас губернська мадера, непоказна зовні, а слона повалить із ніг. Тільки б мені дізнатися, що воно таке і в якій мірі треба його остерігатися. *(Написавши, віддає Добчинському, який підходить до дверей, але в цей час двері зриваються, і Бобчинський, що підслухував з того боку, летить разом з ними на сцену. Всі скрикують. Бобчинський підводиться.)*

Хлестаков. Що? чи не забились ви де-небудь?

Бобчинський. Нічого, нічого, без ніякого ушкодження, тільки поверх носа невеличка гуля. Я забіжу до Християна Івановича, — в нього, прошу вас, є пластир такий, так от воно й загоїться...

Городничий *(роблячи Бобчинському докірливий знак, до Хлестакова).* Це пусте. Прошу уклінно, будь ласка! а слузі вашому я скажу, щоб переніс чемодан. *(Йосипові.)* Любий мій, ти перенеси все до мене, до городничого, тобі всякий покаже. Прошу покірно! *(Пропускає вперед Хлестакова й іде за ним, але, повернувшись, говорить з докором Бобчинському.)* Ну, й ви! не знайшли іншого місця впасти! І гепнувся, як чорт його знає що. *(Виходить; за ним Бобчинський; завіса падає.)*

ДІЯ ТРЕТЯ

Кімната першої дії.

ЯВА І

Ганна Андріївна, Марія Антонівна, стоять біля вікна так, як і стояли.

Ганна Андріївна. Ну от, уже цілу годину чекаємо, а все ти зі своєю дурною манірністю: зовсім одяглася, ні! ще треба порпатись... Не слухати б її зовсім. Така досада! як навмисне, нікогісінько! ніби вимерло все!

Марія Антонівна. Та, справді, мамочко, хвилини за дві про все дізнаємось. Швидко вже Явдоха має прийти. *(Дивиться у вікно й скрикує.)* Ах, мамочко, мамочко!! хтось іде, он у кінці вулиці.

Ганна Андріївна. Де йде? у тебе вічно якісь фантазії; таки йде. Хто ж це йде? невеличкий на зріст... у фраку... хто ж це? Га? Це, одначе, досада! Хто ж би це такий був?

Марія Антонівна. Це Добчинський, мамочко!

Ганна Андріївна. Який Добчинський? тобі завжди щось таке ввижається! зовсім не Добчинський. *(Махає хусткою.)* Гей, ви, ідіть-но сюди! швидше!

Марія Антонівна. Справді, мамочко, Добчинський!

Ганна Андріївна. Ну от: тобі тільки щоб сперечатися. Кажуть тобі, не Добчинський.

М а р і я А н т о н і в н а. А що? а що, мамочко? бачите, що Добчинський!

Г а н н а А н д р і ї в н а. Справді Добчинський, тепер я бачу; чого ж ти сперечаєшся? *(Гукає у вікно.)* Швидше, швидше! ви поволі йдете. Ну, що, де вони? га? та кажіть-но звідти, все одно. Що, дуже строгий? га? А чоловік, чоловік? *(Трохи відійшла од вікна, сердито.)* Такий дурний: доки не зайде до кімнати, нічого не розповість.

ЯВА II

Т і ж і Д о б ч и н с ь к и й.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ну, скажіть, будь ласка: ну, чи не сором вам? я на вас тільки покладалась, як на порядну людину: всі раптом побігли, і ви туди ж за ними! я нічого толком так і не доберу. Ну, не сором вам? я у вас хрестила вашого Ванечку і Лізочку, а ви он як зі мною зробили!

Д о б ч и н с ь к и й. Їй-богу, кумасю, так біг засвідчити шанування, що й не віддихаюсь! Моє шанування, Маріє Антонівно!

М а р і я А н т о н і в н а. Здрастуйте, Петре Івановичу!

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ну, що? Ну, розказуйте: що там, як там?

Д о б ч и н с ь к и й. Антон Антонович прислав вам записочку.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ну, та хто ж він такий? генерал?

Д о б ч и н с ь к и й. Ні, не генерал, а не поступиться генералові. Така освіта і поважне поводження, прошу вас.

Г а н н а А н д р і ї в н а. А! так це той самий, що про нього було писано чоловікові.

Д о б ч и н с ь к и й. Справжнісінький. Я це перший відкрив разом із Петром Івановичем.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ну, розкажіть: що і як?

Д о б ч и н с ь к и й. Та, слава Богу, все гаразд. Спочатку він зустрів було Антона Антоновича трохи суворо, атож; гнівався й говорив, що і в гостиниці все не гаразд, і до нього не поїде, і що він не хоче сидіти за нього в тюрмі; але потім, як дізнався про безневинність Антона Антоновича та як ближче розговорилися із ним, зразу змінив думку, і, слава Богу, все пішло добре. Вони тепер поїхали оглядати богоугодні заклади... А то, правду казавши, вже Антон Антонович гадали, чи не було таємного доносу; я й сам теж налякався трохи.

Ганна Андріївна. А вам чого боятися? адже ви не служите.

Добчинський. Та так, знаєте, коли вельможа говорить, якось лячно.

Ганна Андріївна. Ну, що ж... проте, це все дурниці; розкажіть, який він із себе? що, старий чи молодий?

Добчинський. Молодий, молодий чоловік: років двадцяти трьох; а говорить зовсім так, як старий. «Будь ласка, — каже, — я поїду: і туди, і туди...» *(розмахує руками)* так це все ловко. «Я, — каже, — і написати, і почитати люблю, та заважає, що в кімнаті, — каже, — трохи затемно».

Ганна Андріївна. А з себе який: брюнет чи блондин?

Добчинський. Ні, більше шантрет, і очі такі бистрі, як звірята, аж ніби ніяковієш перед ними.

Ганна Андріївна. Що тут пише він мені в записці? *(Читає.)* «Спішу тебе сповістити, душечко, що становище моє було дуже сумне, але надіючись на милосердя Боже, за два солоні огірки окремо і півпорції ікри карбованець двадцять п'ять копійок...» *(Зупиняється.)* Я нічого не розумію: до чого ж тут солоні огірки та ікра?

Добчинський. А, це Антон Антонович писали на чорновому папірці, щоб швидше: там якийсь рахунок був написаний.

Ганна Андріївна. А, так, дійсно. *(Читає далі.)* «Але, надіючись на милосердя Боже, здається, все кінчиться гаразд. Приготуй якнайшвидше кімнату для поважного гостя, ту, що обклеєна жовтими папірцями; до обіду додавати не трудись, бо перекусимо в богадільні в Артема Пилиповича. А вина звели побільше: скажи купцеві Абдуліну, щоб прислав найкращого, а не то я перерию увесь його льох. Цілуючи, душечко, твою ручку, залишаюсь твій: Антон Сквознік-Дмухановський...» Ах, Боже мій! це ж треба якнайшвидше! Гей, хто там? Мишко!

Добчинський *(біжить і кричить у двері)*. Мишко! Мишко! Мишко!

Мишко входить.

Ганна Андріївна. Слухай-но: біжи до купця Абдуліна... стривай, я дам тобі записочку. *(Сідає до стола, пише записку і заразом говорить.)* Цю записку ти віддай кучерові Сидору, щоб він побіг з нею до купця Абдуліна і приніс звідти вина. А сам піди зараз, прибери якнайкраще оту кімнату для гостя. Там поставити ліжко, рукомийник та інше.

Добчинський. Ну, Ганно Андріївно, я побіжу тепер швиденько подивлюсь, як там він оглядає...

Ганна Андріївна. Ідіть, ідіть, я не тримаю вас.

ЯВА III

Ганна Андріївна й Марія Антонівна.

Ганна Андріївна. Ну, Машенько, нам треба тепер взятися за туалет. Він столичний птах, боронь Боже, щоб чогось не висміяв. Тобі найпристойніше одягти твою голубу сукню з дрібними оборками.

Марія Антонівна. Фе, мамочко, голубу! мені зовсім не подобається: і Ляпкіна-Тяпкіна ходить у голубій, і дочка Земляніки теж у голубій. Ні, краще я одягну кольорову.

Ганна Андріївна. Кольорову!.. Їй-богу, говориш, аби тільки наперекір. Вона тобі буде більше до лиця, бо я хочу одягти пальову; я дуже люблю пальову.

Марія Антонівна. Ах, мамочко, вам не личить пальова!

Ганна Андріївна. Мені пальова не личить?

Марія Антонівна. Не личить, от що хочте, не личить: для того треба, щоб очі були зовсім темні.

Ганна Андріївна. Ото добре! а в мене очі хіба не темні? щонайтемніші! Яку дурницю говорить! Як же не темні, коли я й ворожу на себе завжди на жирову даму?

Марія Антонівна. Ах, мамочко! ви більше чирвова дама!

Ганна Андріївна. Дурниці, зовсім дурниці! Я ніколи не була чирвовою дамою! *(Швиденько виходить разом з Марією Антонівною і говорить за сценою.)* Отаке раптом привидиться! чирвова дама! Бог знає що таке!

Коли вони вийшли, відчиняються двері, і Мишко викидає з них сміття. З других дверей входить Йосип з чемоданом на голові.

ЯВА IV

Мишко та Йосип.

Йосип. Куди тут?

Мишко. Сюди, дядечку, сюди!

Йосип. Стривай, спершу дай відпочити. Ох, і життя гірке! на порожній шлунок усяка ноша здається важкою.

Мишко. А чи скоро, дядечку, буде генерал?

Й о с и п. Який генерал?

М и ш к о. Та пан ваш!

Й о с и п. Пан? та який він генерал?

М и ш к о. А хіба не генерал?

Й о с и п. Генерал, та тільки з іншого боку.

М и ш к о. А це як, більше чи менше від справжнього генерала?

Й о с и п. Більше.

М и ш к о. Он воно як! то ж то в нас метушню зняли.

Й о с и п. Слухай-но, малий: ти, я бачу, меткий хлопчина, приготуй-но там чогось попоїсти!

М и ш к о. Та для вас, дядечку, ще нічого не приготовано. Простої страви ви не їстимете, а от як пан ваш сяде за стіл, так і вам такої ж страви подадуть.

Й о с и п. Ну, а з простої, що у вас є?

М и ш к о. Борщ, каша та пироги.

Й о с и п. Давай їх, борщ, кашу і пироги! Нічого: все будемо їсти! Ну, понесемо чемодан! Що, там другий вихід є?

М и ш к о. Є.

Обидва несуть чемодан в бокову кімнату.

ЯВА V

К в а р т а л ь н і відчиняють обидві половинки дверей. Входить Х л е с т а к о в; за ним г о р о д н и ч и й, далі п о п е ч и т е л ь б о г о у г о д н и х з а к л а д і в, с м о т р и т е л ь у ч и л и щ, Д о б ч и н с ь к и й і Б о б ч и н с ь к и й з пластирем на носі. Городничий показує квартальним на підлозі папірець — вони біжать і хапають його, штовхаючи один одного у поспіху.

Х л е с т а к о в. Хороші заклади. Мені подобається, що у вас показують проїжджим все в місті. В інших містах мені нічого не показували.

Г о р о д н и ч и й. В інших містах, насмілюсь сказати вам, градоправителі та чиновники більше дбають про свою, теє-то, користь. А тут, можна сказати, нема іншої думки, як тільки про те, щоб доброчинністю та пильністю заслужити увагу начальства.

Х л е с т а к о в. Сніданок був дуже добрий, я зовсім об'ївся. Що, у вас кожного дня буває такий?

Г о р о д н и ч и й. Нарочито для такого приємного гостя.

Х л е с т а к о в. Я люблю попоїсти. Адже на те й живеш, щоб зривати квіти насолоди. Як звалася та риба?

А р т е м П и л и п о в и ч *(підбігаючи).* Лабардан.

Х л е с т а к о в. Дуже смачна. Де це ми снідали? в лікарні, чи що?

А р т е м П и л и п о в и ч. Так точно. У богоугоднім закладі.

Х л е с т а к о в. Пам'ятаю, пам'ятаю, там стояли ліжка. А хворі видужали? там їх, здається, небагато.

А р т е м П и л и п о в и ч. Чоловік десять зосталося, не більше; а решта всі видужали. Це вже так заведено, такий порядок. Відтоді, як я обійняв керівництво, можливо, вам здається навіть неймовірним, усі, як мухи, видужують. Хворий не встигне зайти до лазарету, як уже здоровий, і не стільки медикаментами, скільки чесністю та порядком.

Г о р о д н и ч и й. Які ж ото, насмілюсь доповісти вам, головоломні обов'язки градоправителя! Стільки лежить різних справ, відносно тільки чистоти, полагодження, підправки... одне слово, найрозумніша людина і та б завагалася, але, дякувати Богові, все йде гаразд. Інший городничий, звісно, дбав би про свої вигоди; але, чи вірите, що, навіть лягаючи спати, все думаєш: «Господи Боже ти мій, як би так улаштувати, щоб начальство побачило мою відданість і було задоволене...» Чи нагородить воно, чи ні, певна річ, його воля, але принаймні в мене буде спокійно на серці. Коли в місті у всьому порядок, вулиці підметено, арештанти добре утримуються, п'яниць мало... то чого ж мені ще треба? Їй-же богу, і пошани ніякої не хочу. Воно, звісно, привабливо, та перед чеснотою все прах і суєта.

А р т е м П и л и п о в и ч *(набік).* Ото, дурисвіт, як розписує! дав же Бог такий дар!

Х л е с т а к о в. Це правда. Я, признатися, сам люблю іноді помріяти: іноді прозою, а іноді й віршики вискочать.

Б о б ч и н с ь к и й *(до Добчинського).* Справедливо, все справедливо, Петре Івановичу. Міркування такі... Зразу видно, що наук навчався.

Х л е с т а к о в. Скажіть, прошу вас: чи нема у вас якихось розваг, товариств, де б можна було, приміром, пограти в карти?

Г о р о д н и ч и й *(набік).* Еге, знаємо, голубчику, у чий город камінці кидаєш! *(Голосно.)* Боже борони! тут і чутки немає про такі товариства. Я карт і в руки ніколи не брав; навіть не знаю, як грати в оті карти. Дивитися спокійно на них не міг: і коли доведеться побачити такого собі якогось бубнового короля або щось подібне, то така огида візьме, що тільки плюнеш. Якось трапилося, забавляю-

чи дітей, склав їм будку з карт, так після того цілу ніч снилися прокляті. Бог з ними! як можна, щоб такий дорогоцінний час витрачати на карти?

Лука Лукич *(набік)*. А в мене, падлюка, випонтував учора сто карбованців.

Городничий. Краще вже я використаю отой час на користь державну.

Хлестаков. Ну, ні, даремно ви так, одначе... Все залежить від того, хто як дивиться на речі. Коли, наприклад, забастуєш тоді, як треба гнути від трьох кутів... ну тоді звичайно... Ні, не кажіть, іноді дуже хочеться пограти.

ЯВА VI

Ті ж, Ганна Андріївна і Марія Антонівна.

Городничий. Насмілюсь рекомендувати родину мою: дружина й дочка.

Хлестаков *(уклоняючись)*. Який я щасливий, пані, що маю свого роду втіху вас бачити.

Ганна Андріївна. Нам ще приємніше бачити таку особу.

Хлестаков *(манірно)*. Та що ви, пані, зовсім навпаки: мені ще приємніше.

Ганна Андріївна. Як то можна! Це ви так зволите говорити для компліменту. Прошу вас сідати.

Хлестаков. Біля вас стояти вже є щастя; проте, коли ви так уже неодмінно бажаєте, я сяду. Який я щасливий, що, нарешті, сиджу біля вас.

Ганна Андріївна. Даруйте, я ніяк не смію взяти це на свою адресу... Я гадаю, вам після столиці подорож здалася дуже неприємною.

Хлестаков. Надзвичайно неприємна. Звикнувши жити, comprenez vous[1], в світі і раптом опинитися в дорозі: брудні трактири, темрява неуцтва... Правду казавши, коли б не такий випадок, що так мене... *(дивиться на Ганну Андріївну, кокетуючи)* нагородив за все...

Ганна Андріївна. Справді, як вам мало бути неприємно...

Хлестаков. Проте, пані, в цю хвилину мені дуже приємно.

---

[1] Ви розумієте (*фр.*).

Г а н н а А н д р і ї в н а. Чи ж то можливо, це для мене забагато честі. Я цього не заслуговую.

Х л е с т а к о в. Чому ж не заслуговуєте? ви, пані, заслуговуєте.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Я живу на селі...

Х л е с т а к о в. Так, село, між іншим, теж має свої пагорби, струмочки... Ну, звичайно, хто ж зрівняє з Петербургом. Ех, Петербург! що за життя, справді! Ви, може, думаєте, що я тільки переписую; ні, начальник відділу зі мною по-приятельськи. Отак лясне по плечу: «Заходь, братіку, обідати». Я тільки на дві хвилини заходжу в департамент для того тільки, щоб сказати: це ось так, це ось так! А там уже чиновник для письма, такий собі пацюк, пером тільки: тр, тр... пішов писати. Хотіли були навіть мене колезьким асесором зробити, та думаю, навіщо. І сторож летить ще на сходах за мною із щіткою: «Дозвольте, Іване Олександровичу, я вам, — каже, — чоботи почищу». *(До городничого.)* Чого ви, панове, стоїте? будь ласка, сідайте!

Разом: {
Г о р о д н и ч и й. Чин такий, що можна й постояти.
А р т е м П и л и п о в и ч. Ми постоїмо.
Л у к а Л у к и ч. Не звольте турбуватися!

Х л е с т а к о в. Без чинів. Прошу сідати.

Городничий і всі сідають.

Я не люблю церемонії: навпаки, я навіть намагаюсь, намагаюсь прослизнути непомітно. Але ніяк не можна заховатися, ніяк не можна! Тільки вийду куди-небудь, зразу ж говорять: «Он, — кажуть, — Іван Олександрович іде!» А одного разу мене прийняли навіть за головнокомандуючого: солдати повискакували з гауптвахти і салютували рушницями. Потім уже офіцер, який мені добре знайомий, каже мені: «Ну, братіку, ми тебе просто-таки прийняли за головнокомандуючого».

Г а н н а А н д р і ї в н а. Скажіть як!

Х л е с т а к о в. З гарненькими актрисами знайомий. Адже і я різні там водевільчики... Літераторів часто бачу. З Пушкіним за панібрата. Бувало часто кажу йому: «Ну що, брат Пушкін?» — «Та так, брат, — відповідає було, — якось так усе...» Страшенний оригінал.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Так ви й пишете? Як воно, мабуть, приємно письменникові! Ви, певне, і в журналах друкуєтесь?

Х л е с т а к о в. Авжеж, і в журналах друкую. Моїх, між іншим, багато є творів: «Весілля Фігаро», «Роберт-Диявол», «Норма». Уже й назв навіть не пригадую. І все випадково: я не хотів писати, але театральна дирекція не відстає: «Будь ласка, голубе, напиши що-

небудь». Думаю собі: «Будь ласка, прошу, голубе!» І зразу ж в один вечір, здається, все написав, усіх здивував. У мене легкість надзвичайна в думках. Все те, що було за ім'ям барона Брамбеуса, «Фрегат Надії» та «Московський телеграф»... все це я написав.

Ганна Андріївна. Скажіть, так це ви були Брамбеус?

Хлестаков. Авжеж, я їм усім підправляю статті. Мені Смірдін дає за це сорок тисяч.

Ганна Андріївна. То, певне, і «Юрій Милославський» ваш твір?

Хлестаков. Так, це мій твір.

Ганна Андріївна. Я зразу догадалась.

Марія Антонівна. Ах, мамочко, там написано, що це пана Загоскіна твір.

Ганна Андріївна. От маєш: я так і знала, що навіть тут будеш сперечатися.

Хлестаков. Ах так, це правда, це справді Загоскіна; але є інший «Юрій Милославський», так той уже мій.

Ганна Андріївна. Ну, то, очевидно, я ваш читала. Як хороше написано!

Хлестаков. Я, правду кажучи, з літератури живу. У мене дім найкращий у Петербурзі. Так усі й знають: дім Івана Олександровича. *(Звертаючись до всіх.)* Зробіть ласку, панове, коли будете в Петербурзі, прошу, прошу до мене. Адже я теж бали даю.

Ганна Андріївна. Я думаю, з яким смаком і пишністю там даються бали.

Хлестаков. І не кажіть. На столі, приміром, кавун — на сімсот карбованців кавун. Суп у каструльці — просто на пароплаві приїхав з Парижа; знімуть покришку — пара, подібної пари в природі не знайдете. Я щодня на балах. Там у нас і віст свій уже постійний: міністр закордонних справ, французький посланник, англійський, німецький посланник... і я... І так уже заморишся гравши, що просто ні на що не схоже. Як вибіжиш сходами до себе на четвертий поверх, скажеш тільки кухарці: «На, Маврушко, шинель»... Та що я брешу, я й забув, що живу в бельетажі. Та в мене самі сходи коштують... А цікаво поглянути до мене в прихожу, коли я ще не прокинувся: графи та князі товпляться там і дзижчать, як джмелі, тільки й чути: жжжж... Іноді й міністр...

Городничий та інші боязко підводяться зі своїх стільців.

Мені навіть на пакетах пишуть «ваше превосходительство». Одного разу я навіть керував департаментом. І дивно: директор виїхав,

Г а н н а А н д р і ї в н а (*побачивши Хлестакова навколішках*).
Ах, який пасаж!

куди виїхав, невідомо. Ну, натурально, пішли пересуди: як, що, хто замінить? Багато з генералів знаходилось охочих і бралися, але підійдуть, було — ні, не втнуть. Воно ніби і легко на вигляд, а роздивишся — чорта з два! Потім бачать, нічого не поробиш — до мене! І тої ж хвилини вулицями кур'єри, кур'єри, кур'єри... можете уявити собі — тридцять п'ять тисяч самих кур'єрів! Яке становище, я питаю? «Іване Олександровичу, ідіть департаментом керувати!» Я, правду казавши, трохи зніяковів, вийшов у халаті; хотів одмовитися, але думаю, дійде до государя; ну та й послужний список теж... «Добре, панове, я приймаю посаду, я приймаю, — кажу, — хай так, — кажу, — я приймаю, тільки вже в мене: ні, ні, ні!.. У мене держись! уже я...» І справді було, як проходжу через департамент — просто землетрус, все дрижить, все тремтить, як лист.

Городничий та інші дрижать від страху. Хлестаков гарячиться дужче.

О! я жартувати не люблю. Я їм усім нагнав страху. Та мене сама державна рада боїться! Та що справді? Я такий! Я не подивлюся ні на кого... я кажу всім: «Я сам себе знаю, сам». Я скрізь, скрізь. У дворець щодня їжджу. Мене завтра ж призначать фельдмарш... *(підсковзнувся і мало не простягся на підлозі, але його поштиво підтримують чиновники).*

Городничий *(підходить, трясеться ввесь, намагається вимовити).* А ва-ва-ва... ва...

Хлестаков *(швидким уривчастим голосом).* Що таке?

Городничий. А ва-ва-ва... ва...

Хлестаков *(таким самим голосом).* Не розберу нічого, все дурниці.

Городничий. Ва-ва-ва... шество, превосходительство, чи не зволите відпочити?.. ось і кімната, і все, що треба.

Хлестаков. Пусте: відпочити. Гаразд, я згоден відпочити. Сніданок у вас, панове, чудовий... Я вдоволений, я вдоволений. *(Декламуючи.)* Лабардан! Лабардан! *(Іде в бічну кімнату, за ним городничий.)*

ЯВА VII

Ті ж, крім Хлестакова й городничого.

Бобчинський *(до Добчинського).* Оце, Петре Івановичу, людина! Он воно що значить людина! В житті не був разом з такою важною персоною, трохи не вмер з переляку. Як ви гадаєте, Петре Івановичу, хто він такий, в якому чині?

Д о б ч и н с ь к и й. Я гадаю, чи не генерал.

Б о б ч и н с ь к и й. А я так гадаю, що генерал йому і в підметки не годиться! коли й генерал, то хіба, може, сам генералісимус. Чули: державну раду як притиснув? Ходімо, розкажемо скоріше Амосові Федоровичу та Коробкіну. Прощавайте, Ганно Андріївно.

Д о б ч и н с ь к и й. Прощавайте, кумасю.

Обидва пішли.

А р т е м П и л и п о в и ч *(до Луки Лукича)*. Страшно просто. А чого, і сам не знаєш. А ми навіть і не в мундирах. Ну що, як проспиться, та в Петербург махне донесення? *(Виходить задуманий разом зі смотрителем училищ, проказавши:)* Прощавайте, пані!

ЯВА VIII

Г а н н а А н д р і ї в н а і М а р і я А н т о н і в н а.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ах, який приємний!

М а р і я А н т о н і в н а. Ах! любчик!

Г а н н а А н д р і ї в н а. А яке делікатне поводження! зразу видно столичного птаха. Манери і все це таке... Ах, як хороше! до чого я люблю таких молодих людей! я просто в нестямі. Одначе, я йому дуже сподобалась: я помітила — все на мене поглядав.

М а р і я А н т о н і в н а. Ах, мамочко, він на мене дивився.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Будь ласка, подалі зі своїми дурощами! Це тут зовсім ні до чого!

М а р і я А н т о н і в н а. Ні, мамочко, справді!

Г а н н а А н д р і ї в н а. От маєш! Боже борони, щоб не посперечатися! ніяк не можна! Чого б ото йому дивитись на тебе? З якої причини йому дивитись на тебе?

М а р і я А н т о н і в н а. Справді, мамочко, дивився й дивився. І як почав говорити про літературу, то глянув на мене, і потім, коли розповідав, як грав у віст з посланниками, і тоді глянув на мене.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ну, може, якийсь там раз і глянув, та й то так, аби тільки: «А, — каже собі: — дай уже й на неї гляну!»

ЯВА IX

Т і ж і г о р о д н и ч и й.

Г о р о д н и ч и й *(входить навшпиньках)*. Чш... ш...

Г а н н а А н д р і ї в н а. Що?

Г о р о д н и ч и й. І не радий, що напоїв. Ну, що як хоч половина з того, що він говорив, правда? *(Замислюється.)* Та як же й не бути правді? Напідпитку людина все викладає. Що на серці, те й на язиці. Звичайно, прибрехав трохи. Та без брехні нема жодної розмови. З міністрами грає і в дворець їздить... Так от, далебі, що більше думаєш... чорт його знає, не знаєш, що і в голові коїться; просто ніби ти чи на якусь дзвіницю виліз, чи тебе хочуть повісити.

Г а н н а А н д р і ї в н а. А я аж ніяк не злякалася, я просто бачила перед собою освічену, світську, найвищого тону людину, а щодо чинів, те мені байдуже...

Г о р о д н и ч и й. Ну, вже ви — жінки! І все, одного цього слова досить! Вам усе — финтифлюшки! Раптом ляпнуть ні з того, ні з цього слівце. Вас пошмагають, та й усе, а чоловіка — шукай вітра в полі. Ти, серце моє, поводилася з ним так вільно, ніби з якимось Добчинським.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Про це вже я раджу вам не турбуватися. Ми дещо знаємо таке... *(Поглядає на дочку.)*

Г о р о д н и ч и й *(сам)*. Ну, вже з вами говорити!.. Справді, дивись, яка оказія! Досі не можу отямитися від страху. *(Відчиняє двері й говорить у двері.)* Мишко, поклич квартальних Свистунова і Держиморду: вони тут недалеко десь, за ворітьми. *(Після невеликої мовчанки.)* Дивно якось повелося тепер на світі: хоча б із себе було щось показне, а то худеньке, тоненьке, — як його вгадаєш, хто він? Ще військовий, його видно, а як натягне фрачинку — ну, муха з підрізаними крильцями й квит. А як кріпився ото в трактирі. Загинав такі алегорії та еківоки, що, здавалося, до віку не розкумекаєш. А от, нарешті, й піддався. Та ще й наговорив більше, ніж треба. Видно, що молоде ще...

ЯВА X

Т і ж та Й о с и п. Всі біжать йому назустріч, киваючи пальцями.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Підійди сюди, любий мій!

Г о р о д н и ч и й. Чш!.. що? що? спить?

Й о с и п. Ні ще, трошки потягується.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Слухай, як тебе звати?

Й о с и п. Йосипом, пані!

Г о р о д н и ч и й *(до дружини й дочки)*. Та годі, годі вам! *(До Йосипа.)* Ну, що, друже, добре тебе нагодували?

Й о с и п. Нагодували, уклінно дякую; добре нагодували.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ну, як, скажи: до твого пана надто, я думаю, багато їздить графів і князів?

Й о с и п *(набік)*. Та що говорити! коли тепер так нагодували, то потім, значить, ще краще нагодують. *(Голосно.)* Авжеж, бувають і графи.

М а р і я А н т о н і в н а. Душечко Йосипе, який твій пан гарненький!

Г а н н а А н д р і ї в н а. А що, скажи, будь ласка, Йосипе, як він...

Г о р о д н и ч и й. Та годі вам, будь ласка! Ви своїми теревенями тільки мені заважаєте. Ну, що, друже?

Г а н н а А н д р і ї в н а. А чин який у твого пана?

Й о с и п. Чин звичайно який.

Г о р о д н и ч и й. Ах, Боже мій, ви все зі своїми дурними розпитуваннями! не даєте ні слова сказати про справу. Ну, що, друже, як твій пан? строгий? чи любить так ото розпікати, чи ні?

Й о с и п. Еге, порядок любить. То вже, щоб усе було йому справно.

Г о р о д н и ч и й. А мені дуже подобається твоє лице! Ти, друже, мабуть, хороша людина. Ну, що...

Г а н н а А н д р і ї в н а. Послухай, Йосипе, а як пан твій там, у мундирі ходить?..

Г о р о д н и ч и й. Ну годі, справді, вам, цокотухи! Тут не жарти. Справа йде про життя людини... *(До Йосипа.)* Ну, знаєш, друже, ти таки мені дуже подобаєшся. В дорозі не завадить, знаєш, чайку випити зайву скляночку; воно тепер холоднувато. Так от тобі пара карбованців на чай.

Й о с и п *(беручи гроші)*. А уклінно дякую, пане. Дай Боже вам здоров'я! допомогли бідній людині.

Г о р о д н и ч и й. Гаразд, гаразд, я й сам радий. А що, друже...

Г а н н а А н д р і ї в н а. Послухай, Йосипе, а які очі найдужче подобаються твоєму панові?

М а р і я А н т о н і в н а. Йосипе, душечко! який миленький носик у твого пана!

Г о р о д н и ч и й. Та стривайте, дайте мені!.. *(До Йосипа.)* А що, друже, скажи, будь ласка: на що більше пан твій звертає увагу, тобто, що йому в дорозі більше подобається?

Й о с и п. Любить він, коли як, що до чого. А найбільше любить, щоб його як слід вітали, щоб пригощали добре.

Г о р о д н и ч и й. Добре?

Й о с и п. Так, добре. От уже візьміть я, кріпак, а й то дивиться, щоб і мені було добре. Їй-богу! Було заїдемо куди-небудь: «Що, Йосипе, добре тебе пригостили?» — «Погано, ваше високоблагородіє!» — «Е, — каже, — Йосипе, це нехороший хазяїн. Ти, — каже, — нагадай мені, як приїду». — «А, — думаю собі *(махнувши рукою)*, — людина я проста! Бог із ним».

Г о р о д н и ч и й. Гаразд, гаразд, ти діло говориш! Там я тобі дав на чай, так от іще й на бублики.

Й о с и п. За що даруєте, ваше високоблагородіє? *(Ховає гроші.)* Хіба вже вип'ю за ваше здоров'я.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Приходь, Йосипе, до мене, теж одержиш...

М а р і я А н т о н і в н а. Йосипе, душечко, поцілуй свого пана!

Чути з другої кімнати легкий кашель Хлестакова.

Г о р о д н и ч и й. Чш! *(підводиться навшпиньках. Далі вся сцена йде півголосом).* Боже вас борони галасувати! ідіть собі! годі вже вам...

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ходімо, Машенько! я тобі скажу, що я помітила в гостя таке, що нам тільки вдвох можна сказати.

Г о р о д н и ч и й. О, вже там наговорять! я думаю, тільки-но послухай, вуха потім позатикаєш. *(Звертаючись до Йосипа).* Ну, друже...

ЯВА XI

Т і ж, Д е р ж и м о р д а й С в и с т у н о в.

Г о р о д н и ч и й. Чш! от іще косолапі ведмеді гатять чобітьми! так і гахкають, ніби сорок пудів з воза скидають! Де вас чортяка носить?

Д е р ж и м о р д а. Був, як наказали...

Г о р о д н и ч и й. Чш! *(Затуляє йому рота.)* Ну, як ворона каркнула! *(Перекривляє його.)* Був, як наказали! Як із бочки, так реве. *(До Йосипа.)* Ну, друже, ти йди, готуй там, що треба для пана. Все, що не є в домі, вимагай.

Йосип іде.

А ви — стояти на ґанку і ні з місця! І нікого стороннього в дім не пускати, особливо купців! Коли хоч одного з них пропустите, то... Тільки побачите, що хтось іде з просьбою, а хоч і не з просьбою, а

тільки схожий на того, що хоче подати на мене просьбу, в три шия його! отак! отак! гарненько! *(Показує ногою.)* Чуєте? Чш... Чш... *(Іде навшпиньках слідом за квартальними.)*

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Та сама кімната в домі городничого.

ЯВА І

Входять обережно, майже навшпиньках: Амос Федорович, Артем Пилипович, поштмейстер, Лука Лукич, Добчинський і Бобчинський, при повному параді, в мундирах.

Вся сцена відбувається півголосом.

Амос Федорович *(ставить усіх півколом)*. Ради Бога, панове, швидше в коло, та більше порядку! Бог з ним: і у дворець їздить і державну раду розпікає! Шикуйтеся по-військовому, неодмінно по-військовому! Ви, Петре Івановичу, забіжіть з оцього боку, а ви, Петре Івановичу, станьте ось тут.

Обидва Петри Івановичі забігають навшпиньках.

Артем Пилипович. Воля ваша, Амосе Федоровичу, але нам треба дещо зробити.

Амос Федорович. А що саме?

Артем Пилипович. Ну, відомо, що.

Амос Федорович. Підсунути?

Артем Пилипович. Та хоч би й підсунути.

Амос Федорович. Небезпечно, чорт забирай! розкричиться: державна людина. Хіба, може, як дар від дворянства на який-небудь пам'ятник?

Поштмейстер. Або: «от, мовляв, надійшли поштою гроші, невідомо чиї...»

Артем Пилипович. Дивіться, щоб він вас поштою не вирядив кудись подалі. Слухайте: ці справи не так робляться в упорядкованій державі. Чого нас тут цілий ескадрон? Знайомитися слід поодинці, та сам на сам і того... як слід — щоб і вуха не чули. Ось як у благопорядному товаристві робиться. От ви, Амосе Федоровичу, першим і починайте.

Амос Федорович. Ні, краще вже ви: у вашій установі гостя високого пригощали хлібом-сіллю.

Артем Пилипович. Тоді вже краще Луці Лукичу, як просвітителеві юнацтва.

Лука Лукич. Не можу, не можу, панове. Я, правду казавши, так вихований, що як заговорить зі мною хтось одним чином вищий, то в мене, просто, душа в п'яти і язик ніби в болоті загруз. Ні, панове, увільніть, їй-право, увільніть!

Артем Пилипович. Ні, Амосе Федоровичу, крім вас, нікому. У вас кожне слово, ніби Цицерон з язика пурхнув.

Амос Федорович. Що ви? що ви: Цицерон! Ото вигадали. Ну, іноді захопишся, розмовляючи про домашніх собак або про гончака...

Всі *(насідають на нього)*. Ні, ви не тільки про собак, ви й про стовпотворіння... Ні, Амосе Федоровичу, не покидайте нас, будьте батьком рідним!.. Ні, Амосе Федоровичу!

Амос Федорович. Та залиште мене, панове!

В цей час чути ходу й покахикування в кімнаті Хлестакова. Всі біжать навперейми до дверей, юрмляться й намагаються вискочити, що відбувається не без того, щоб когось не притиснули. Чути неголосні вигуки.

Голос Бобчинського. Ой, Петре Івановичу, Петре Івановичу! наступили на ногу!

Голос Землянiки. Та пустіть, панове, хоч душу на покаяніє, зовсім притиснули!

Вихоплюється кілька вигуків: «Ой! ой!», — нарешті всі виштовхуються, й кімната лишається порожня.

ЯВА II

Хлестаков сам, виходить, очі в нього заспані.

Я, здається, хропонув добряче. Звідки вони понабирали таких матраців та перин? аж упрів. Здається, вони вчора мені таки чогось підсунули під час сніданку: в голові й досі гуде. Тут, як я бачу, можна з приємністю пожити. Я люблю гостинність, і мені, по правді, більше подобається, коли мені догоджають від щирого серця, а не те, щоб з інтересу. А донька в городничого дуже непогана, та й мамочка така, що ще можна б... Ні, як кому, а мені, справді, таке життя подобається.

ЯВА III

Хлестаков і суддя.

Суддя *(входить і зупиняється, сам собі)*. Боже мій, Господи! винеси щасливо; так ото коліна й підгинаються. *(Голосно, виструнчившись і притримуючи руками шпагу.)* Маю честь рекомендуватися: суддя тутешнього повітового суду, колезький асесор Ляпкін-Тяпкін.

Хлестаков. Прошу сідати. Так ви тут суддя?

Суддя. З вісімсот шістнадцятого був обраний волею дворянства на три роки, і залишався на посаді до цього часу.

Хлестаков. А вигідно, одначе ж, бути суддею?

Суддя. За три триріччя представлений до Володимира 4-го ступеня, за ухвалою начальства. *(Набік.)* А гроші в кулаці, та кулак ото вогнем горить.

Хлестаков. А мені подобається Володимир. От Анна 3-го ступеня вже не те.

Суддя *(висуваючи поволі вперед стиснутий кулак. Набік.)* Господи Боже мій, не знаю, де сиджу. Ніби жар під тобою.

Хлестаков. Що це у вас в руці?

Амос Федорович *(розгубився й випустив на підлогу асигнації)*. Нічого, прошу вас.

Хлестаков. Як нічого? Я бачу, гроші впали.

Амос Федорович *(увесь тремтить)*. Але ж ні. *(Набік.)* О Господи, от уже я й під судом! і возика підвезли схопити мене!

Хлестаков *(підіймаючи)*. Так, це гроші.

Амос Федорович *(набік)*. Ну, всьому кінець: пропав! пропав!

Хлестаков. Знаєте що: позичте мені їх...

Амос Федорович *(поквапливо)*. Аякже, аякже... З великою радістю. *(Набік.)* Ну, сміливіше, сміливіше! виручай, Пречистая Мати!

Хлестаков. Я, знаєте, в дорозі витратився: те та се... Але я вам із села відразу ж надішлю!

Амос Федорович. Та прошу вас! як це можна! і без того це така честь... звісно, слабенькими моїми силами, ретельністю і щирістю до начальства... постараюся заслужити. *(Підводиться зі стільця, струнко, руки по швах.)* Не смію більше турбувати своєю присутністю. Чи не буде якого наказу?

Хлестаков. Якого наказу?

Амос Федорович. Я розумію, чи не дасте якогось наказу тутешньому повітовому суду?

Хлестаков. А навіщо? Адже мені ніякої потреби тепер у цьому немає; ніякої. Дуже дякую.

Амос Федорович *(кланяючись і виходячи, набік)*. Ну, місто наше!

Хлестаков *(коли суддя вийшов)*. Суддя — хороша людина!

ЯВА IV

Хлестаков і поштмейстер, входить виструнчившись, у мундирі, притримуючи шпагу.

Поштмейстер. Маю честь рекомендуватися: поштмейстер, надвірний радник Шпекін.

Хлестаков. А, милості просимо. Я дуже люблю приємне товариство. Сідайте. Адже ви тут постійно живете?

Поштмейстер. Так точно.

Хлестаков. А мені подобається це місто. Звичайно, людей не так багато — ну, що ж? Це ж не столиця. Правда, — це ж не столиця?

Поштмейстер. Чистісінька правда.

Хлестаков. То ж тільки в столиці бонтон і нема провінціальних гусаків. Як ви гадаєте: адже ж так?

Поштмейстер. Так точно. *(Набік.)* А він, одначе, аж ніяк не гордий; про все розпитує.

Хлестаков. Але ж, одначе, признайтесь, адже і в маленькому місті можна прожити щасливо?

Поштмейстер. Так точно.

Хлестаков. На мій погляд, що треба? Треба тільки, щоб тебе поважали, любили щиро — адже ж так?

Поштмейстер. Цілком справедливо.

Хлестаков. Я, правду казавши, радий, що ви однієї думки зі мною. Мене, звичайно, назвуть диваком, але в мене такий характер. *(Дивиться йому в очі, говорить сам собі.)* А попрошу я в цього поштмейстера в борг! *(Голосно.)* Який дивний зі мною випадок: у дорозі зовсім витратився. Чи не можете ви мені дати триста карбованців у борг?

Поштмейстер. Чому ні? вважатиму за величезне щастя. От, прошу вас. Від душі готовий служити.

Х л е с т а к о в. Дуже вдячний. А я, признаюся, до смерті не люблю відмовляти собі в дорозі — та й навіщо? Чи ж не так?

П о ш т м е й с т е р. Так точно. *(Підводиться, виструнчується і підтримує шпагу.)* Не смію далі турбувати своєю присутністю... Чи не буде якихось зауважень щодо поштового управління?

Х л е с т а к о в. Ні, нічого.

Поштмейстер кланяється й виходить.

Х л е с т а к о в *(закурюючи сигару)*. Поштмейстер, мені здається, теж дуже хороша людина. Принаймні послужливий; я люблю таких людей.

ЯВА V

Х л е с т а к о в і Л у к а Л у к и ч, який ніби аж виштовхується з дверей. Позад нього чути майже голосно: «Чого боїшся?»

Л у к а Л у к и ч *(виструнчується, тремтячи й притримуючи шпагу)*. Маю честь рекомендуватися: смотритель училищ, титулярний радник Хлопов.

Х л е с т а к о в. А, милості просимо. Сідайте, сідайте. Чи не хочете сигарки? *(Подає йому сигару.)*

Л у к а Л у к и ч *(сам собі, нерішуче)*. От тобі й маєш! Цього вже я ніяк не сподівався. Брати чи не брати?

Х л е с т а к о в. Беріть, беріть; це сигарка добра. Звісно, не те, що в Петербурзі. Там, батеньку, я покурював сигарочки по 25 карбованців сотенька, просто, ручки собі потім поцілуєш, як викуриш. От і вогонь, запалюйте. *(Подає йому свічку.)*

Лука Лукич пробує запалити і весь тремтить.

Х л е с т а к о в. Та ви не з того кінця!

Л у к а Л у к и ч *(з переляку впустив сигару, плюнув і, махнувши рукою, сам собі)*. От чорт! погубила проклята полохливість!

Х л е с т а к о в. Ви, як я бачу, не охочі до сигарок. А я, признаюсь: це моя слабість. От іще щодо жіночої статі, ніяк не можу бути байдужим. Як ви? Які вам більше до вподоби — брюнетки чи блондинки?

Лука Лукич від здивовання не знає, що сказати.

Х л е с т а к о в. Ні, скажіть одверто: брюнетки чи блондинки?

Л у к а Л у к и ч. Не смію знати.

Х л е с т а к о в. Ні-ні, не відмовляйтесь! Мені неодмінно хочеться знати ваш смак!

Л у к а Л у к и ч. Насмілюсь доповісти... *(Набік.)* Ну, й сам не знаю, що кажу.

Х л е с т а к о в. А! а! не хочете сказати. Напевно, вже якась брюнетка серце вам колупнула. Правда, колупнула?

Лука Лукич мовчить.

Х л е с т а к о в. А! а! почервоніли! бачите, бачите! Чому ж ви не кажете?

Л у к а Л у к и ч. З переляку, ваше бла... превосх... сіят... *(Набік.)* Продав проклятий язик! продав!

Х л е с т а к о в. З переляку? А в мене в очах, справді, щось є таке, що лякає. Принаймні я знаю, що жодна жінка не може їх витримати; чи не так?

Л у к а Л у к и ч. Так точно.

Х л е с т а к о в. От зі мною предивний випадок: у дорозі зовсім витратився. Чи не можете ви мені дати триста карбованців у борг?

Л у к а Л у к и ч *(хапаючись за кишені, про себе)*. От буде, як нема! Є, є. *(Виймає й дає, тремтячи, асигнації.)*

Х л е с т а к о в. Сердечно дякую.

Л у к а Л у к и ч *(виструнчився, притримує шпагу)*. Не смію далі турбувати присутністю.

Х л е с т а к о в. Прощавайте.

Л у к а Л у к и ч *(летить з кімнати майже бігом і говорить набік)*. Ну, слава Богу! може ж, не зазирне в класи.

Я В А VI

Х л е с т а к о в і А р т е м П и л и п о в и ч, виструнчився й притримує шпагу.

А р т е м П и л и п о в и ч. Маю честь рекомендуватися: попечитель богоугодних закладів, надвірний радник Земляніка.

Х л е с т а к о в. Здрастуйте, дуже прошу сідати.

А р т е м П и л и п о в и ч. Мав честь супроводжувати вас і вітати особисто у довірених моєму доглядові богоугодних закладах.

Х л е с т а к о в. А, так! пам’ятаю. Ви дуже добре пригостили сніданком.

А р т е м П и л и п о в и ч. Радий старатися на службу вітчизні!

Хлестаков. Я, признаюсь, це моя слабість: люблю добре попоїсти. Скажіть, будь ласка, мені здається, нібито вчора ви були трохи нижчий за зріст, чи не правда?

Артем Пилипович. Дуже можливо. *(Помовчавши.)* Можу сказати, що не шкодую нічого і щиро виконую службу. *(Присовується ближче разом зі стільцем і тихенько говорить.)* От тутешній поштмейстер зовсім нічого не робить: всі справи дуже запущені, посилки затримуються... будьте ласкаві самі навмисне дізнатися. Суддя, що оце передо мною був у вас, теж тільки зайців полює, в присутствених місцях собак держить, і поведінки, коли вже признатися перед вами, — а я мушу це зробити на користь вітчизни, хоч він мені родич і приятель, — поведінки негідної. Тут є один поміщик Добчинський, що його ви зволили бачити, і як тільки цей Добчинський кудись із дому вийде, то він уже й сидить біля його жінки, я заприсягнутись можу... І навмисне подивіться на дітей: ну хоч би тобі одно з них на Добчинського скидалося, усі, навіть дівчинка маленька, викапаний суддя.

Хлестаков. Скажіть, будь ласка! а я аж ніяк цього не думав.

Артем Пилипович. А візьміть смотрителя тутешнього училища... Я не знаю, як могло начальство довірити йому таку посаду. Він гірший за якобінця, і такі прищеплює юнацтву неблагонадійні погляди, що й висловити страшно. Може, накажете, я все це викладу на папері?

Хлестаков. Добре, хоч і на папері. Мені дуже буде приємно. Я, знаєте, люблю знічев'я іноді почитати щось таке потішне... Як ваше прізвище? я все забуваю.

Артем Пилипович. Земляніка.

Хлестаков. А, так! Земляніка. І що ж, скажіть, будь ласка, і дітки у вас є?

Артем Пилипович. Аякже. П'ятеро; двоє вже дорослі.

Хлестаков. Дивись: дорослі! а як вони... як вони того?..

Артем Пилипович. Тобто, чи не зволите ви питати, як їх звати?

Хлестаков. От-от, як їх звати?

Артем Пилипович. Миколай, Іван, Єлизавета, Марія і Перепетуя.

Хлестаков. Це добре.

Артем Пилипович. Не смію турбувати своєю присутністю, одбирати час, визначений на священні обов'язки... *(Кланяється з тим, щоб піти.)*

Х л е с т а к о в *(проводячи)*. Ні, нічого. Це все дуже смішно, що ви говорили. Будь ласка, і іншим разом теж... Я це дуже люблю. *(Вертається й, одчинивши двері, кричить йому вслід.)* Ей, ви! як вас? я все забуваю, як вас на ім'я й по батькові.

А р т е м П и л и п о в и ч. Артем Пилипович.

Х л е с т а к о в. Чи не будете такі ласкаві, Артеме Пилиповичу, зі мною дивний випадок: у дорозі зовсім витратився. Чи немає у вас грошей в борг — карбованців чотириста?

А р т е м П и л и п о в и ч. Є.

Х л е с т а к о в. Дивіться, як до речі. Сердечно вам дякую.

ЯВА VII

Хлестаков, Бобчинський і Добчинський.

Б о б ч и н с ь к и й. Маю честь рекомендуватися: житель тутешнього міста Петро Іванів син Бобчинський.

Д о б ч и н с ь к и й. Поміщик Петро Іванів син Добчинський.

Х л е с т а к о в. А, та я вже вас бачив. Ви, здається, тоді впали; ну, як ваш ніс?

Б о б ч и н с ь к и й. Слава Богу! не звольте турбуватися: присох, тепер зовсім присох.

Х л е с т а к о в. Чудесно, що присох. Я радий... *(Враз і уривчасто.)* Грошей у вас нема?

Б о б ч и н с ь к и й. Грошей? як грошей?

Х л е с т а к о в. В борг карбованців тисячу.

Б о б ч и н с ь к и й. Таких грошей, їй-богу, нема. А чи нема у вас, Петре Івановичу?

Д о б ч и н с ь к и й. При мені нема, бо гроші мої, як ви зволите знати, покладено до приказу громадської опіки.

Х л е с т а к о в. Так, ну якщо тисячі нема, то карбованців сто.

Б о б ч и н с ь к и й *(нишпорячи по кишенях)*. У вас, Петре Івановичу, нема сто карбованців? у мене тільки сорок асигнаціями.

Д о б ч и н с ь к и й *(дивлячись у гаманець)*. Двадцять п'ять карбованців тільки.

Б о б ч и н с ь к и й. Та ви пошукайте як слід, Петре Івановичу! У вас там, я знаю, в кишені з правого боку дірка, то вони, мабуть, у ту дірку ото як-небудь запали.

Д о б ч и н с ь к и й. Ні, їй-богу, і в дірці немає.

Г о р о д н и ч и й. Що, самоварники, аршинники, скаржитись?..

Х л е с т а к о в. Ну, нічого. Я ж тільки так. Гаразд, хай буде шістдесят п'ять карбованців. Нічого. *(Бере гроші.)*

Д о б ч и н с ь к и й. Я насмілюся попрохати вас про одну дуже делікатну справу.

Х л е с т а к о в. А що таке?

Д о б ч и н с ь к и й. Справа дуже делікатної суті: старший син мій, бачите, народився в мене ще до шлюбу.

Х л е с т а к о в. Хіба?

Д о б ч и н с ь к и й. Тобто, воно так тільки говориться, а він народжений в мене завсім так само, як би і в шлюбі, і все це, як слід, я потім затвердив законними узами одруження. Так я хочу, бачите, щоб він тепер уже був зовсім тобто законним моїм сином і прозивався б так, як і я: Добчинський.

Х л е с т а к о в. Добре, хай прозивається! Це можна.

Д о б ч и н с ь к и й. Я б вас і не турбував, та шкода — здібний хлопчина... великі надії подає: напам'ять вірші різні розповість, а як трапиться десь ножик, зразу ж маленьку дрожку зробить так майстерно, як фокусник. Ось і Петро Іванович знає.

Б о б ч и н с ь к и й. Так, великі здібності має.

Х л е с т а к о в. Гаразд, гаразд: я про це постараюсь, я говоритиму... я сподіваюсь, що все це буде зроблено, так, так. *(Звертаючись до Бобчинського.)* Чи не маєте й ви чогось мені сказати?

Б о б ч и н с ь к и й. Як же, маю дуже уклінне прохання.

Х л е с т а к о в. А що, про що?

Б о б ч и н с ь к и й. Я прошу вас ласкаво, як поїдете до Петербурга, скажіть усім там вельможам різним: сенаторам і адміралам, що от, ваше сіятельство, чи превосходительство, живе от у такому місті Петро Іванович Бобчинський. Так і скажіть: живе Петро Іванович Бобчинський.

Х л е с т а к о в. Дуже добре.

Б о б ч и н с ь к и й. А коли ото й государю доведеться, то скажіть і государю, що от, мовляв, ваша імператорська величність, у такім-от місті живе Петро Іванович Бобчинський.

Х л е с т а к о в. Дуже добре.

Д о б ч и н с ь к и й. Пробачте, що так утруднили вас своєю присутністю.

Б о б ч и н с ь к и й. Пробачте, що так утруднили вас своєю присутністю.

Х л е с т а к о в. Нічого, нічого. Мені дуже приємно. *(Випроваджує їх.)*

Я В А VIII

Хлестаков сам.

Тут багато чиновників. Мені здається, однак, що вони вважають мене за державну особу. Мабуть, я вчора напустив їм туману. Ох, і дурні ж! напишу я про все в Петербург, до Тряпічкіна. Він написує статейки, хай-но він їх проперчить гарненько. Ей, Йосипе, дай мені паперу й чорнила!

Йосип визирнув із дверей, промовивши: «Зараз».

А вже Тряпічкіну, справді, як хтось потрапить на зубок — бережись: батька рідного для слівця не пошкодує, і грошенята теж любить. А проте ці чиновники — непогані люди: прекрасна це в них риса, що вони дали мені в борг. Передивлюсь навмисне, скільки у мене грошей. Це від судді триста; це від поштмейстера триста, шістсот, сімсот, вісімсот, — і який засмальцьований папірець! — вісімсот, дев'ятсот... Ого! через тисячу перевалило. Ану тепер, капітане, ану попадися ти мені тепер! Подивимось, хто кого!

Я В А IX

Хлестаков і Йосип з чорнилом та папером.

Хлестаков. Ну що, бачиш, дурню, як мене вітають та пригощають? *(Починає писати.)*

Йосип. Так, слава Богу! Тільки знаєте що, Іване Олександровичу?

Хлестаков. А що?

Йосип. Виїздіть звідси. Їй-богу, вже пора.

Хлестаков *(пише)*. Ет, дурниці! чому?

Йосип. Та так. Бог з ними з усіма! погуляли тут деньків зо два, — ну й годі. Що з ними довше зв'язуватись? Плюньте на них! трапиться часом: якийсь інший наскочить. Їй-богу, Іване Олександровичу! А коні тут добрі: от би помчали!..

Хлестаков *(пише)*. Ні. Мені ще хочеться пожити тут. Нехай завтра.

Йосип. Та що там завтра! Їй-богу, поїдемо, Іване Олександровичу. Воно хоч і велика шана вам, та проте, знаєте, краще швидше виїхати: адже вас, справді, за когось іншого вважають... Та й батенько гніватимуться, що так забарилися... Так би, їй-богу, помчали! А коні тут добрі дадуть.

Х л е с т а к о в *(пише).* Ну, гаразд. Віднеси тільки спочатку цього листа, та, мабуть, заразом і подорожну візьми. Та, дивись, щоб коні добрі були! Візникам скажи, що я даватиму по карбованцю; щоб так, як фельд'єгеря, мчали! і щоб пісень співали! *(Пише далі.)* Уявляю, Тряпічкін помре зо сміху...

Й о с и п. Я, пане, відправлю його з тутешнім служкою, а сам краще вкладатимусь, щоб не гаяти часу.

Х л е с т а к о в *(пише).* Гаразд. Принеси тільки свічку.

Й о с и п *(виходить і говорить за сценою).* Ей, слухай-но, хлопче! віднесеш листа на пошту, і скажи поштмейстерові, щоб він прийняв без грошей, та скажи, щоб миттю привели панові найкращу тройку, кур'єрську; а прогону, скажи, пан не платить: прогін, скажи, мовляв, казенний. Та щоб не барились, а не то, мовляв, пан сердиться. Стривай, ще лист не готовий.

Х л е с т а к о в *(пише далі).* Цікаво знати, де він тепер живе — на Поштамтській чи на Гороховій? Адже він теж любить часто переїздити з квартири і не доплачувати. Напишу навдалу на Поштамтську. *(Згортає й надписує.)*

Йосип приносить свічку. Хлестаков запечатує. В цей час чути голос Держиморди: «Куди лізеш, борода? Кажуть тобі, нікого не велено пускати».

Х л е с т а к о в *(дає Йосипові листа).* На, віднеси.

Г о л о с и к у п ц і в. Допустіть, голубчику! Ви не можете не допустити. Ми в справах прийшли.

Г о л о с Д е р ж и м о р д и. Геть, геть! Не приймає, спить.

Галас збільшується.

Х л е с т а к о в. Що там таке, Йосипе? Подивися, що за галас.

Й о с и п *(дивиться у вікно).* Купці якісь хочуть зайти, та не впускає квартальний. Махають паперами: мабуть, вас хочуть бачити.

Х л е с т а к о в *(підходить до вікна).* А що вам, люди добрі?

Г о л о с и к у п ц і в. До твоєї милості прийшли. Зведіть, пане, просьбу прийняти.

Х л е с т а к о в. Пустіть їх, пустіть! хай ідуть, Йосипе, скажи їм: хай ідуть.

Йосип виходить.

Х л е с т а к о в *(бере через вікно просьби, розгортає одну з них, читає:* «Його Високоблагородному Світлості Панові Фінансову від купця Абдуліна...» Чорт знає що: і чину такого нема!

ЯВА X

Хлестаков і купці з кошиком вина й цукровими головами.

Хлестаков. Що вам, люди добрі?

Купці. Чолом б'ємо вашій милості.

Хлестаков. А чого ви хочете?

Купці. Не погуби, паночку! кривди терпимо ні за що!

Хлестаков. Від кого?

Один із купців. Та все від городничого тутешнього. Такого городничого ніколи ще, пане, не було. Такі кривди чинить, що й описати не можна. Постоями зовсім замучив, хоч у зашморг лізь. Не по вчинках чинить. Схопить за бороду та й каже: «Ах ти, татарин!» Їй-богу! Якби, тобто, непошана до нього якась; а то ми вже порядку завжди додержуємо: що слід на сукню там дружині чи доньці, — хіба ж ми проти. Так ні, йому всього цього мало. Їй-же богу! Прийде в крамницю і все, що під руку потрапить, тягне. Сукна побачить сувій, зразу: «Е, любий, це добреньке суконце: а відправ-но його до мене». Ну й несеш, а в сувої ото аршин з п'ятдесят!

Хлестаков. Невже? Ох, який же він шахрай!

Купці. Їй-богу! ніхто й не пригадає такого городничого! Геть усе й ховаєш у крамниці, як його побачиш. Та хоча б щось путнє вже брав, всіляке дрантя тягне: чорнослив такий, що років уже по сім лежить у бочці, що в мене крамар не їстиме, а він цілу пригорщу туди запустить. Іменини його бувають на Антона, і вже, здається, всього понаносиш, чого тільки душа бажає. Ні, йому ще давай: каже, що й на Онуфрія він іменинник. Що вдієш? несеш і на Онуфрія.

Хлестаков. Та це ж просто розбишака!

Купці. Їй-богу! А спробуй суперечити, приведе до тебе в дім цілий полк на постій. А коли що, замкне двері: «Я тобі, — каже, — не буду, — каже, — завдавати тілесної кари й не катуватиму — це, — каже, — законом заборонено, а от ти в мене, любий мій, оселедчика попоїж!»

Хлестаков. Ах, який шахрай! Та за це, просто, в Сибір!

Купці. Та вже куди милість твоя не запроторить його, все буде добре, аби тільки тобто від нас подалі. Не погордуй, батьку наш, хлібом і сіллю. Кланяємося тобі цукорком та кошиком вина.

Х л е с т а к о в. Ні, ви цього не думайте: я зовсім не беру ніяких хабарів. От якби ви, приміром, позичили мені карбованців триста, — ну то зовсім інша річ: у борг я можу взяти.

К у п ц і. З радістю, батьку наш! *(Виймають гроші.)* Та що триста! візьми вже краще п'ятсот, допоможи тільки.

Х л е с т а к о в. Будь ласка: в борг — я ні слова, я візьму.

К у п ц і *(подають йому на срібному підносі гроші).* Вже, будь ласка, і підносика разом візьміть.

Х л е с т а к о в. Ну, і підносика можна.

К у п ц і *(вклоняючись).* Та вже візьміть заразом і цукорку.

Х л е с т а к о в. Е ні: я хабарів ніяких...

Й о с и п. Ваше високоблагородіє! а чому ви не берете? Візьміть! в дорозі все знадобиться. Давайте сюди голови і кошичок! Давай усе! Все знадобиться. Що там? мотузочок? давай і мотузочок! і мотузочок у дорозі знадобиться: візок поламається або щось інше, підв'язати можна.

К у п ц і. То вже будьте такі ласкаві, ваше сіятельство. Коли вже ви тобто не допоможете в нашому проханні, то вже не знаємо, як і бути: просто хоч у зашморг лізь.

Х л е с т а к о в. Неодмінно, неодмінно. Я постараюся.

Купці виходять. Чути голос жінки: «Ні, ти не смієш не допустити мене! Я на тебе поскаржусь йому самому. Ти не штовхайся так боляче!»

Х л е с т а к о в. Хто там? *(Підходить до вікна.)* А тобі що, матінко?

Г о л о с и д в о х ж і н о к. Милості твоєї, батьку, прошу! Звели, паночку, вислухати.

Х л е с т а к о в *(у вікно).* Пропустіть її.

ЯВА XI

Х л е с т а к о в, с л ю с а р ш а і у н т е р-о ф і ц е р ш а.

С л ю с а р ш а *(кланяючись у ноги).* Милості прошу...

У н т е р-о ф і ц е р ш а. Милості прошу...

Х л е с т а к о в. Та що ви за жінки?

У н т е р-о ф і ц е р ш а. Унтер-офіцерська жона Іванова.

С л ю с а р ш а. Слюсарша, тутешня міщанка, Февронія Петрівна Пошльопкіна, батьку мій...

Х л е с т а к о в. Стривай, говори спершу одна. Що тобі треба?

С л ю с а р ш а. Милості прошу: на городничого чолом б'ю. Пошли, Боже, на нього всіляке лихо! щоб ні дітям його, ні йому, шахраєві, ні дядькам, ні тіткам його ніколи нічого путнього не було!

Х л е с т а к о в. А що таке?

С л ю с а р ш а. Та чоловіка мого забрив у солдати, а черга не наша була, шахрай отакий! та й по закону не можна: він жонатий.

Х л е с т а к о в. А як він це міг зробити?

С л ю с а р ш а. Зробив шахрай, зробив, — побий його Бог на тім і на цім світі! щоб йому, як він має тітку, то щоб і тітці всіляка капость, а як у нього батько живий, то щоб і він, каналія, здох або захлинувся навіки, злодюга такий! Треба було забрати кравцевого сина, він же й п'яничка був, та батьки великого хабара дали, тоді він присікався до сина купчихи Пантелеєвої, а Пантелеєва підіслала до дружини три сувої полотна, так він тоді до мене. «Нащо, — каже, — тобі чоловік? він уже тобі не годиться». То я вже знаю, годиться чи не годиться, це моя справа, злодюго такий! «Він, — каже, — злодій; хоч він іще й не крав, та однаково, — каже, — він украде, його й без того наступного року візьмуть у рекрути». А мені як без чоловіка, шахраю отакий! я слаба людина, падлюко ти такий! Щоб усій рідні твоїй світа Божого не бачити! А коли є теща, то щоб і тещі...

Х л е с т а к о в. Добре, добре. Ну, а ти? *(Виряджає бабусю.)*

С л ю с а р ш а *(виходячи)*. Не забудь, батеньку наш! будь милостивий!

У н т е р-о ф і ц е р ш а. На городничого, батеньку, прийшла...

Х л е с т а к о в. А в чому річ? говори коротенько.

У н т е р-о ф і ц е р ш а. Відшмагав, батеньку.

Х л е с т а к о в. Як?

У н т е р-о ф і ц е р ш а. Помилково, батьку мій. Баби ото наші побилися на базарі, а поліція не встигла, та й схопила мене. Та так одрапортували: два дні сидіти не могла.

Х л е с т а к о в. Так що ж тепер робити?

У н т е р-о ф і ц е р ш а. Та робити, звісно, нема чого. А за помилку звели йому заплатити штрафт. Мені від свого щастя нема чого відмовлятися, а гроші б мені тепер дуже знадобились.

Х л е с т а к о в. Добре, добре. Ідіть, ідіть! Я звелю.

У вікно просовуються руки з просьбами.

Та хто там іще? *(Підходить до вікна.)* Не хочу, не хочу! не треба, не треба! *(Відходячи.)* Набридли, до біса! не пускай, Йосипе!

Й о с и п *(кричить у вікно).* Ідіть собі! не час, завтра приходьте!

Двері відчиняються і показується якась постать у фризовій шинелі з неголеною бородою, опухлою губою і перев'язаною щокою; за нею видно ще кілька інших.

Й о с и п. Геть, геть! чого лізеш? *(Упирається першому руками в живіт і виштовхується разом із ним у прихожу, причинивши за собою двері.)*

ЯВА XII

Хлестаков і Марія Антонівна.

М а р і я А н т о н і в н а. Ах!

Х л е с т а к о в. Чого ви так перелякалися, пані?

М а р і я А н т о н і в н а. Ні, я не перелякалась.

Х л е с т а к о в *(кокетує).* Даруйте, пані, мені дуже приємно, що ви мене маєте за таку людину, яка... Насмілююсь запитати вас: куди ви мали намір іти?

М а р і я А н т о н і в н а. Справді, я нікуди не йшла.

Х л е с т а к о в. А чому, приміром, ви нікуди не йшли?

М а р і я А н т о н і в н а. Я гадала, чи не тут мамочка...

Х л е с т а к о в. Ні, мені хотілося б знати, чому ви нікуди не йшли?

М а р і я А н т о н і в н а. Я вам перешкодила. Ви працювали над важливими справами.

Х л е с т а к о в *(кокетує).* А ваші очі кращі, ніж усякі важливі справи... Ви ніяк не можете мені перешкодити; ніяким чином не можете; і, навпаки, ви можете ощасливити.

М а р і я А н т о н і в н а. Ви говорите по-столичному.

Х л е с т а к о в. Для такої прекрасної особи, як ви. Чи дозволите мати щастя запропонувати вам стільця? Але ні, вам треба не стілець, а трон.

М а р і я А н т о н і в н а. Справді, я не знаю... мені так треба було йти. *(Сіла.)*

Х л е с т а к о в. Яка у вас прекрасна хусточка!

М а р і я А н т о н і в н а. Ви насмішники, аби тільки поглузувати з провінціалів.

Хлестаков. Як би я бажав, пані, бути вашою хусточкою, щоб обнімати вашу лілейну шийку.

Марія Антонівна. Я зовсім не розумію, про що ви говорите: якась хусточка... Сьогодні предивна погода.

Хлестаков. А ваші устоньки, пані, кращі за всяку погоду.

Марія Антонівна. Ви все таке якесь говорите... Я б вас попрохала, щоб ви мені написали краще на пам'ять якісь віршики до альбома. Ви, мабуть, їх багато знаєте.

Хлестаков. Для вас, пані, все, що бажаєте. Вимагайте: які вам вірші?

Марія Антонівна. Якісь такі — хороші, нові.

Хлестаков. Та що там вірші! я їх знаю силу.

Марія Антонівна. Ну, а скажіть, які ж ви мені напишете?

Хлестаков. А навіщо говорити? я й без того їх знаю.

Марія Антонівна. Я дуже люблю їх...

Хлестаков. Та в мене їх багато всяких. Ну, хай так, я вам оці: «О, ти, що в горі надаремне на Бога нарікаєш так!..» Ну та й інші... не можу якраз пригадати; але все це нічого. Я вам краще замість цього виявлю моє кохання, яке від вашого погляду... *(Присуває стільця.)*

Марія Антонівна. Кохання! Я не розумію кохання... я ніколи й не знала, що за кохання... *(Одсовує стільця.)*

Хлестаков. Чого ж ви одсовуєте свій стілець? Нам краще буде сидіти близенько одне до одного.

Марія Антонівна *(одсовуючись)*. А для чого близько? однаково й далеко.

Хлестаков *(присовуючись)*. А для чого далеко? однаково й близько.

Марія Антонівна *(одсовуючись)*. А навіщо ж це?

Хлестаков *(присовуючись)*. Та це ж вам тільки так здається, що близько, а ви уявіть собі, що далеко. Як би я був щасливий, пані, коли б міг стиснути вас у своїх обіймах.

Марія Антонівна *(дивиться у вікно)*. Що це там, ніби полетіло? Сорока чи якась інша птиця?

Хлестаков *(цілує її в плече і дивиться у вікно)*. То сорока.

Марія Антонівна *(встає розгнівана)*. Ні, це вже занадто... Яке нахабство!..

Хлестаков *(затримує її)*. Пробачте, пані: я це зробив од кохання, тільки од кохання.

Марія Антонівна. Ви вважаєте мене за таку провінціалку... *(Силкується піти.)*

Хлестаков *(усе затримуючи її)*. Од кохання, тільки од кохання. Я так тільки, пожартував. Маріє Антонівно, не гнівайтеся! я ладен навколішках прохати у вас пробачення. *(Падає навколішки.)* Простіть же, простіть. Ви бачите, я навколішках.

ЯВА XIII

Ті ж і Ганна Андріївна.

Ганна Андріївна *(побачивши Хлестакова навколішках)*. Ах, який пасаж!

Хлестаков *(підводячись)*. А, чорт забери!

Ганна Андріївна *(до доньки)*. Що це значить, люба моя? що це за витівки такі!

Марія Антонівна. Я, мамочко...

Ганна Андріївна. Іди геть звідси! чуєш, геть, геть! і не смій показуватися на очі.

Марія Антонівна виходить, плачучи.

Пробачте, я, признаюсь, так вражена...

Хлестаков *(набік)*. А вона теж дуже апетитна, дуже непогана. *(Падає навколішки.)* Пані, ви бачите, я палаю з кохання.

Ганна Андріївна. Як, ви навколішках! Ах, устаньте, встаньте! тут підлога така брудна.

Хлестаков. Ні, навколішках, і тільки навколішках! Я хочу знати, що мене чекає, життя чи смерть.

Ганна Андріївна. Але дозвольте, я ще не розумію цілком значення слів. Коли не помиляюся, ви робите декларацію щодо моєї дочки.

Хлестаков. Ні, я закоханий у вас. Життя моє на волосинці. Якщо ви не признаєте палкого кохання мого, то я недостойний земного існування. З полум'ям у грудях прошу руки вашої.

Ганна Андріївна. Але дозвольте сказати: я до деякої міри... я заміжня.

Хлестаков. Це нічого! Для кохання нема різниці, і Карамзін сказав: «Закони засуджують». Ми підем в холодок струмків. Руку вашу, руку прошу.

ЯВА XIV

Ті ж і Марія Антонівна, раптом убігає.

Марія Антонівна. Мамочко, таточко сказав, щоб ви... *(Побачивши Хлестакова навколішках, скрикує.)* Ах, який пасаж!

Ганна Андріївна. Ну, що ти? чого? за чим? Що за легковажність така! Раптом ускочила, як очманіла кішка. Ну, що тут такого дивного? Ну, що тобі привиділось? Справді, ніби дитина яка трирічна. Аж ніяк, ну, ніяк не схоже, щоб їй було вісімнадцять років. Я не знаю, коли вже ти порозумнішаєш, коли поводитимеш себе, як належить вихованій дівиці, коли ти вже знатимеш, що таке хороші правила і солідність у поводженні.

Марія Антонівна *(крізь сльози)*. Я, їй-право, мамочко, не знала.

Ганна Андріївна. У тебе завжди якийсь вітер розгулює в голові; ти береш приклад з дочок Ляпкіна-Тяпкіна. Що ти їх наслідуєш? не треба тобі наслідувати їх. Тобі є інші приклади: перед тобою мати твоя. Ось які приклади ти повинна наслідувати.

Хлестаков *(хапаючи за руку доньку)*. Ганно Андріївно, не суперечте нашому щастю, благословіть вічну любов!

Ганна Андріївна *(вражена)*. Так ви в неї?..

Хлестаков. Рішайте: життя чи смерть?

Ганна Андріївна. Ну, от бачиш, дурна, ну, от бачиш: через тебе, таке дрантя, гість зволив стояти навколішках; а ти вскочила, як божевільна. Ну, от, справді, варто, щоб я навмисне відмовила: ти недостойна такого щастя.

Марія Антонівна. Не буду, мамочко. Справді, більше не буду.

ЯВА XV

Ті ж і городничий, захекавшись.

Городничий. Ваше превосходительство! не занапастіть! не занапастіть!

Хлестаков. Що з вами?

Городничий. Там купці скаржились вашому превосходительству. Честю запевняю, що й половини нема того, що вони кажуть. Вони самі обдурюють та обмірюють народ. Унтер-офіцерша

набрехала вам, ніби я її відшмагав; вона бреше, їй-богу, бреше. Вона сама себе відшмагала.

Хлестаков. Та під три чорти унтер-офіцершу. Мені не до неї!

Городничий. Не вірте, не вірте! це такі брехуни... їм отака дитина не повірить. Та їх усеньке місто знає за брехунів. А щодо шахрайства насмілюсь доповісти: це такі шахраї, яких і світ не бачив.

Ганна Андріївна. А ти знаєш, яку честь нам робить Іван Олександрович? Він просить руку нашої доньки.

Городничий. Куди! куди!.. Збожеволіла, голубонько! Не прогнівайтеся, ваше превосходительство: вона трохи придуркувата, вся в свою матінку.

Хлестаков. Так, я справді прошу руки. Я закоханий.

Городничий. Не смію вірити, ваше превосходительство!

Ганна Андріївна. Та кажуть же тобі?

Хлестаков. Я не жартуючи вам кажу... Я можу від кохання з глузду з'їхати.

Городничий. Не смію вірити, недостойний такої честі.

Хлестаков. Так, як ви не погодитесь віддати руку Марії Антонівни, то я, чорт знає що ладен...

Городничий. Не можу вірити: зволите жартувати, ваше превосходительство.

Ганна Андріївна. Ой, яке дурбило! та тобі ж говорять!

Городничий. Не можу вірити.

Хлестаков. Віддайте, віддайте — я одчайдушна людина, я всього можу накоїти: якщо застрелюсь, вас під суд віддадуть.

Городничий. Ах, Боже мій! Я, їй-богу, не винуватий ні душею, ні тілом. Не прогнівайтеся! робіть так, як вашій милості завгодно! у мене, їй-богу, в голові тепер... я й сам не знаю, що робиться. Таким дурнем тепер зробився, яким ще ніколи не бував.

Ганна Андріївна. Ну, благословляй!

Хлестаков підходить з Марією Антонівною.

Городничий. Хай благословить вас Бог, а я не винуватий.

Хлестаков цілується з Марією Антонівною. Городничий дивиться на них.

Що за чорт! справді-таки! *(Протирає очі.)* Цілуються! Ой, батечку, цілуються! Справжній жених! *(Скрикує, підскакуючи з радості.)* Ой, Антон! Ой, Антон! Ой, городничий! Он воно як діло пішло!

Я В А XVI

Т і ж і Й о с и п.

Й о с и п. Коні готові.

Х л е с т а к о в. А, добре... я зараз.

Г о р о д н и ч и й. Як? Зволите їхати?

Х л е с т а к о в. Так, їду.

Г о р о д н и ч и й. А коли ж той... ви ж самі зволили натякнути на... той... весілля?

Х л е с т а к о в. А це... На хвильку тільки... на один день до дядька — багатий дідуган; а завтра ж і назад.

Г о р о д н и ч и й. Не сміємо ніяк затримувати, з надією на щасливе повернення.

Х л е с т а к о в. Як же, як же, я вмить. Прощавайте, моя кохана... ні, просто не можу висловити! Прощавайте, душечко! *(Цілує їй ручку.)*

Г о р о д н и ч и й. А чи не треба вам чогось у дорогу; ви зволили, здається, мати потребу в грошах?

Х л е с т а к о в. О, ні, навіщо це? *(Трохи подумавши.)* А втім, хай так.

Г о р о д н и ч и й. Скільки вам треба?

Х л е с т а к о в. Тоді ви дали двісті, тобто не двісті, а чотириста; я не хочу використовувати вашої помилки — то, мабуть, і тепер стільки ж, щоб уже рівно було вісімсот.

Г о р о д н и ч и й. Зараз! *(Виймає з гамана.)* Ще як навмисне новісінькими папірцями.

Х л е с т а к о в. А, так. *(Бере й розглядає асигнації.)* Це добре. Це ж, кажуть, нове щастя, коли новенькими папірцями?

Г о р о д н и ч и й. Так точно.

Х л е с т а к о в. Прощавайте, Антоне Антоновичу! дуже вдячний за вашу гостинність! Щиросердо признаюсь, що ніде мене так добре не вітали! Прощавайте, Ганно Андріївно! Прощавайте, моя душечко, Маріє Антонівно!

Виходять.

З а с ц е н о ю:

Г о л о с Х л е с т а к о в а. Прощавайте, ангел душі моєї, Маріє Антонівно!

Голос городничого. Як же це ви? просто так на перекладних і їдете?

Голос Хлестакова. Та я звик уже. У мене голова болить від ресор.

Голос візника. Тпр...

Голос городничого. То принаймні чим-небудь застелити; хоч би килимком, чи не скажете, я звелю подати килимок?

Голос Хлестакова. Ні, навіщо? це дрібниці; а проте, мабуть, хай дадуть килимок.

Голос городничого. Гей, Явдохо! піди в комору: вийми килим та найкращий, що на блакитному тлі, персидський, швидше!

Голос візника. Тпр...

Голос городничого. А коли накажете чекати на вас?

Голос Хлестакова. Взавтра або післязавтра.

Голос Йосипа. А, це килим? давай його сюди, стели отак! тепер давай з цього боку сіна.

Голос візника. Тпр...

Голос Йосипа. От із цього боку! сюди! ще! добре. Чудесно буде! *(Б'є рукою по килиму.)* Тепер сідайте, ваше благородіє!

Голос Хлестакова. Прощавайте, Антоне Антоновичу!

Голос городничого. Прощавайте, ваше превосходительство!

Жіночі голоси. Прощавайте, Іване Олександровичу!

Голос Хлестакова. Прощавайте, мамочко!

Голос візника. Ей, ви, соколята!

Дзвінок дзвенить. Завіса падає.

ДІЯ П'ЯТА

Та сама кімната.

ЯВА I

Городничий, Ганна Андріївна і Марія Антонівна.

Городничий. Що, Ганно Андріївно? га? Чи думала ти що-небудь про це? отакий багатющий приз, канальство! Та одверто признайся: тобі й уві сні не ввижалося: отак з якоїсь городничихи і раптом, фу ти, канальство, з яким дияволом породичалася!

Ганна Андріївна. Зовсім ні; я давно це знала. Це тобі дивина, бо ти проста людина, ніколи не бачив порядних людей.

Г о р о д н и ч и й. Я сам, голубочко, порядна людина. Одначе, як подумаєш, Ганно Андріївно: які ми з тобою тепер птахи зробилися! га, Ганно Андріївно? високого польоту, чорт забирай! Стривай-но, тепер я піддам перцю отим усім охотникам подавати скарги та доноси. Ей, хто там?

Входить к в а р т а л ь н и й.

А, це ти, Іване Карповичу; а поклич-но сюди, брат, купців. Ось я їх, каналій! То скаржитися на мене! Ич, прокляте іудейське плем'я! Стривайте ж, голубчики! Колись я вас годував тільки по вуса, а тепер нагодую по самісіньку бороду. Запиши всіх, хто тільки ходив скаржитись на мене, і найголовніше отих писак, писак, що скарги їм закручували. Та оголоси всім, щоб знали: що от, мовляв, яку честь Господь послав городничому, що віддає доньку свою не те, що за якусь там просту людину, а за таку, якої ще й на світі не було, що може зробити все, все, все! Всім оголоси, щоб усі знали. Кричи всьому народові, в усі дзвони дзвони, чорт забирай! коли вже торжество, так торжество.

Квартальний виходить.

Он воно як, Ганно Андріївно, га? А як ми тепер, де будемо жити? тут чи в Пітері?

Г а н н а А н д р і ї в н а. Натурально, в Петербурзі. Як можна тут залишатися!

Г о р о д н и ч и й. Ну, в Пітері, так і в Пітері; а воно добре б і тут. Що, адже я гадаю, що городничество тоді к бісу, га, Ганно Андріївно?

Г а н н а А н д р і ї в н а. Натурально, ну що за городничество!

Г о р о д н и ч и й. Але ж воно, як ти гадаєш, Ганно Андріївно, тепер можна он який чин схопити, бо він же за панібрата з усіма міністрами і в дворець їздить, то таке тепер може підвищення зробити, що згодом і в генерали вилізеш. Як ти гадаєш, Ганно Андріївно: можна в генерали вилізти?

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ще б пак! розуміється, можна.

Г о р о д н и ч и й. А, чорти б його взяли, славно бути генералом! Кавалерію повісять тобі через плече. А яку кавалерію краще, Ганно Андріївно? червону чи голубу?

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ну, ясно, голубу краще.

Г о р о д н и ч и й. О? бачиш, чого забажалося! Добре й червону. А чому хочеться бути генералом? а тому, що от поїдеш кудись — фельд'єгері та ад'ютанти поскакають скрізь уперед: «Ко-

ней!» І там на станціях нікому не дадуть, усі чекають: всі оті титулярні, капітани, городничі, а ти собі і в уса не дмеш. Обідаєш десь у губернатора, а там: стій, городничий! Хе, хе, хе! *(Регоче, аж заливається зо сміху.)* От що, канальство, приваблює!

Ганна Андріївна. Тобі все якесь грубе подобається. Ти повинен пам'ятати, що життя треба зовсім перемінити, що знайомі в тебе будуть не якийсь там суддя-собачник, з яким ти їздиш полювати зайців, чи Земляніка; навпаки, знайомі твої будуть найделікатнішого поводження: графи і всі світські... Тільки я, їй-право, боюся за тебе, ти іноді ляпнеш таке слівце, що його в порядному товаристві ніколи не почуєш.

Городничий. Ну що ж? слово ж не шкодить.

Ганна Андріївна. То добре, поки ти був городничим. А там життя зовсім інше.

Городничий. Еге ж, там, кажуть, є дві рибини: ряпушка і корюшка, такі, що тільки слинка потече, як почнеш їсти.

Ганна Андріївна. Йому все б тільки рибки! Я інакше не хочу, щоб наш дім був перший у столиці і щоб у мене в кімнаті було таке амбре, щоб увійти ніяк не можна було, а тільки отак, заплющивши очі. *(Заплющує очі й нюхає.)* Ах! як хороше!

ЯВА II

Ті ж і купці.

Городничий. А! здорові були, соколята!

Купці *(вклоняючись)*. Доброго здоров'я, батечку!

Городничий. Що, голуб'ята, як ся маєте? як іде ваш товар? Що, самоварники, аршинники, скаржитись? Архизлодії, протобестії, шахраї мирські! скаржитись? що? багато взяли! от, думають, так у тюрму його й засадять!.. Та чи знаєте ви, сім чортів і одна відьма вам у зуби, що...

Ганна Андріївна. Ох, Боже мій, які ти, Антошо, слова відпускаєш!

Городничий *(незадоволено)*. А, не до слів тепер! А чи знаєте ви, що той самий чиновник, якому ви скаржилися, та жениться тепер на моїй дочці? Що? га? що тепер скажете? Тепер я вас... у!.. обдурюєте народ... Зробиш поставку для казни, на сто тисяч обдуриш її, гнилого сукна підсунувши, а потім пожертвуєш двадцять аршин, та ще й нагороду давай тобі за це? Та коли б знали, та тобі б... Ще й

пузо вперед висуває. Він купець; його не займай; «ми, — каже, — і перед дворянами не поступимось». Так дворянин... ах ти ж, пика! дворянин наук учиться: його хоч і шмагають у школі, так за діло, щоб він знав корисне. А ти що? починаєш із шахрайства, тебе хазяїн лупить за те, що не вмієш обдурювати. Ще хлопчисько, «Отченашу» не знаєш, а вже недомірюєш, а як розіпре тобі пузо, та понабиваєш собі кишені, то і губу закопилив! Фу ти, яке диво! Від того, що ти шістнадцять самоварів видудлиш за день, од того й губу копилиш? Та плювати мені на твою голову і на твою пиху!

Купці *(вклоняючись)*. Винуваті, Антоне Антоновичу!

Городничий. Скаржитись? А хто тобі допоміг змахлювати, коли ти міст будував та написав дерева на двадцять тисяч, тоді коли його й на сто карбованців не було? Я допоміг тобі, цапина твоя борода! Ти забув це? А якби я про це десь заїкнувся, аж загурчав би до Сибіру. Що скажеш? га?

Один із купців. Як перед Богом, Антоне Антоновичу! Лукавий попутав. Онукам закажемо скаржитись. Вже яке хоч задоволення, тільки не гнівайся!

Городничий. Не гнівайся! Ось ти тепер валяєшся в ногах у мене. А чому? тому, що моє зверху, а якби хоч трохи твоя була взяла, так ти б мене, каналія, в багнюці б утопив та ще б і колодою зверху надавив!

Купці *(кланяються в ноги)*. Не погуби, Антоне Антоновичу!

Городничий. «Не погуби!» Тепер: «не погуби!» а до того що? я б вас... *(Махнувши рукою.)* Ну, та Бог простить! годі! Я не злопам'ятний; тільки тепер дивись, бережи вуха! Я віддаю дочку не за якогось там простого дворянина. Щоб поздоровлення було... розумієш? Не те, щоб відбутись якимось баличком чи головкою цукру. Ну, іди з Богом!

Купці виходять.

ЯВА III

Ті ж, Амос Федорович, Артем Пилипович, потім Растаковський.

Амос Федорович *(ще в дверях)*. Чи вірити чуткам, Антоне Антоновичу? яке щастя вам випало?

Артем Пилипович. Маю за честь привітати з нечуваним щастям. Я душею зрадів, коли почув. *(Підходить до ручки Ганни*

Андріївни.) Ганно Андріївно! *(Підходячи до ручки Марії Антонівни.)* Маріє Антонівно!

Растаковський *(входить).* Антона Антоновича вітаю, хай продовжить Бог життя ваше і нового подружжя, і дасть вам нащадків численних, онучат і правнучат! Ганно Андріївно! *(Підходить до ручки Ганни Андріївни.)* Маріє Антонівно! *(Підходить до ручки Марії Антонівни.)*

ЯВА IV

Ті ж, Коробкін із дружиною, Люлюков.

Коробкін. Маю за честь поздоровити Антона Антоновича! Ганно Андріївно! *(Підходить до ручки Ганни Андріївни.)* Маріє Антонівно! *(Підходить до її ручки.)*

Дружина Коробкіна. Душевно поздоровляю вас, Ганно Андріївно, з новим щастям.

Люлюков. Маю за честь привітати, Ганно Андріївно! *(Підходить до ручки і потім, обернувшись до глядачів, по-молодецьки цмокає язиком.)* Маріє Антонівно! Маю за честь привітати! *(Підходить до її ручки і так само молодецьки звертається до глядачів.)*

ЯВА V

Багато гостей в сюртуках і фраках підходять спочатку до ручки Ганни Андріївни, промовляючи: «Ганно Андріївно!», потім до Марії Антонівни, говорячи: «Маріє Антонівно!» Бобчинський і Добчинський проштовхуються.

Бобчинський. Маю за честь привітати!

Добчинський. Антоне Антоновичу! маю за честь привітати.

Бобчинський. З щасливою пригодою!

Добчинський. Ганно Андріївно!

Бобчинський. Ганно Андріївно! *(Обидва підходять одночасно і стукаються лобами.)*

Добчинський. Маріє Антонівно! *(Підходить до ручки.)* Маю за честь поздоровити. Ви матимете велике, велике щастя, в золотій сукні ходити і делікатні різні супи їсти, дуже весело будете проводити час.

Б о б ч и н с ь к и й *(перебиваючи)*. Маріє Антонівно, маю за честь поздоровити! Дай Боже вам усякого багатства, червінців і синочка отакого манюсінького, отакунького! *(показує рукою),* щоб можна було на долоню посадити, прошу вас; а синочок усе кричатиме: уа! уа! уа!..

Я В А VI

Ще к і л ь к а г о с т е й, що підходять до ручок, Л у к а Л у к и ч із дружиною.

Л у к а Л у к и ч. Маю за честь...

Д р у ж и н а Л у к и Л у к и ч а *(біжить уперед)*. Вітаю вас, Ганно Андріївно! *(Цілуються.)* А як же то я зраділа. Кажуть мені: «Ганна Андріївна видає дочку». «Ах, Боже мій!», — думаю собі, і так зраділа, що кажу чоловікові: «Послухай, Луканчику! от яке щастя Ганні Андріївні!» «Ну, — думаю собі, — слава Богу!» І кажу йому: «Я так захоплена, що просто горю з нетерпіння висловити особисто Ганні Андріївні...» «Ах, Боже мій! — думаю собі: — Ганна Андріївна саме й чекала на пристойну партію для своєї донечки, а ось тепер така доля: саме так і трапилось, як вона бажала», і так ото зраділа, що не могла говорити. Плачу, плачу, ну, просто-таки ридаю. Вже й Лука Лукич говорить: «Чого ти, Настенько, ридаєш?» «Луканчику, — кажу, — я й сама не знаю, самі сльози так річкою і ллються».

Г о р о д н и ч и й. Дуже прошу, сідайте, панове! Ей, Мишко, принеси сюди ще стільців.

Гості сідають.

Я В А VII

Т і ж, ч а с н и й п р и с т а в і к в а р т а л ь н і.

Ч а с н и й п р и с т а в. Маю за честь привітати вас, ваше високоблагородіє, і побажати благоденства на многі літа.

Г о р о д н и ч и й. Дякую, дякую! Прошу сідати, панове!

Гості сідають.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Але скажіть, прошу вас, Антоне Антоновичу, яким чином усе це почалося: поступовий хід усієї тобто справи.

Г о р о д н и ч и й. Хід справи надзвичайний: зволив сам власною особою освідчитись.

Ганна Андріївна. Дуже поштиво й надзвичайно делікатно. Надзвичайно хороше про все говорив; каже: «Я, Ганно Андріївно, із самої тільки поваги до ваших достоїнств». І така чудова, вихована людина, найблагородніших правил. — «Мені, повірите, Ганно Андріївно, мені життя копійка: я тільки тому, що поважаю ваші високі властивості...»

Марія Антонівна. Ах, мамочко! це саме він і мені говорив.

Ганна Андріївна. Облиш, ти нічого не знаєш, і не в свої справи не втручайся! «Я, Ганно Андріївно, дивуюсь...» Такими приємними словами розсипався... і коли я хотіла сказати: «Ми ніяк не сміємо сподіватись на таку честь», — він раптом упав навколішки й таким найблагороднішим чином: «Ганно Андріївно! не зробіть мене найнещаснішим! погодьтеся відповісти на мої почуття, інакше я смертю покінчу життя своє».

Марія Антонівна. Їй-богу, мамочко, він про мене це говорив.

Ганна Андріївна. Ну, розуміється... і про тебе було, я ж нічого цього не заперечую.

Городничий. І так навіть налякав; казав, що застрелиться. «Застрелюсь, застрелюсь», — говорить.

Багато з гостей. Скажіть, будь ласка!

Амос Федорович. Дивись ти!

Лука Лукич. То таки справді, доля вже до цього вела.

Артем Пилипович. Не доля, батечку, доля — сліпа: заслуги призвели до того *(набік)*. Отакій свині завжди лізе в рот щастя!

Амос Федорович. Я таки, Антоне Антоновичу, продам вам того песика, що його торгували.

Городничий. Ні, мені тепер не до песиків.

Амос Федорович. Ну, не хочете, на іншій собаці зійдемось.

Дружина Коробкіна. Ах, як, Ганно Андріївно, я рада вашому щастю! ви не можете собі уявити.

Коробкін. Де ж тепер, дозвольте дізнатися, перебуває іменитий гість? я чув, що він чомусь поїхав.

Городничий. Так, він поїхав на один день у дуже важливій справі.

Ганна Андріївна. До свого дядечка, щоб узяти благословення.

Г о р о д н и ч и й. Узяти благословення; але взавтра ж... *(Чхає.)*

Поздоровлення зливаються в один гул.

Красно дякую! Але взавтра ж і назад... *(Чхає.)*

Вітальний гул. Найдужче чути голоси:

Ч а с н о г о п р и с т а в а. Доброго здоров'я, ваше високоблагородіє!

Б о б ч и н с ь к о г о. Сто літ і мішок червінців!

Д о б ч и н с ь к о г о. Продовж, Боже, на сорок-сороків!

А р т е м а П и л и п о в и ч а. Щоб ти пропав!

Д р у ж и н и К о р о б к і н а. Чорти б тебе вхопили!

Г о р о д н и ч и й. Дуже вам дякую! Бажаю того й вам!

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ми тепер у Петербурзі гадаємо жити. А тут, скажу я вам, таке повітря... надто вже селом тхне!.. правду казавши, не дуже приємно... От і чоловік мій: він там дістане генеральський чин.

Г о р о д н и ч и й. Це правда, панове, я, чорт його знає, дуже хочу бути генералом.

Л у к а Л у к и ч. Дай Боже дістати.

Р а с т а к о в с ь к и й. Від людини неможливо, а від Бога все можливо.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Великому кораблеві — й велика плавба.

А р т е м П и л и п о в и ч. Заслужив, от і шана!

А м о с Ф е д о р о в и ч *(набік)*. От покаже, як і справді буде генералом! От уже кому личить генеральство, як корові сідло! Ну, ні, до цього ще довга пісня. Отут є й не такі, як ти, а й досі ще не генерали.

А р т е м П и л и п о в и ч *(набік)*. Дивись, чорт забери, уже й у генерали пнеться... Чого доброго, може бути й генералом. Адже пихи в нього, лихий не взяв би його, досить. *(Звертаючись до городничого.)* Так ви ж тоді, Антоне Антоновичу, і нас не забудьте.

А м о с Ф е д о р о в и ч. І коли щось трапиться: приміром, якась потреба у справах, не залишіть без заступництва!

К о р о б к і н. На той рік повезу синка до столиці на службу вітчизні, так уже, прошу вас, виявіть йому вашу протекцію, замість батька сиротині будьте.

Г о р о д н и ч и й. Я з радістю із свого боку, готовий старатися.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ти, Антошо, завжди готовий на обіцянки. По-перше, тобі не буде часу думати про це. І як можна, і чого ради обтяжувати себе отакими обіцянками?

Г о р о д н и ч и й. А чому, серденько? іноді можна.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Можна, звичайно, та не про всяку дрібноту слід турбуватися...

Д р у ж и н а К о р о б к і н а. Ви чули, як вона трактує нас?

Г о с т я. Та вона завжди така була; я її знаю: посади її за стіл, вона й ноги свої...

Я В А VIII

Т і ж і п о ш т м е й с т е р, з розпечатаним листом у руці.

П о ш т м е й с т е р. Дивна справа, панове! Чиновник, що ми його вважали за ревізора, зовсім не ревізор.

В с і. Як не ревізор?

П о ш т м е й с т е р. Зовсім не ревізор, я дізнався про це з листа...

Г о р о д н и ч и й. Що ви? що ви? з якого листа?

П о ш т м е й с т е р. Та з його ж власноручного листа. Приносять до мене на пошту листа. Глянув на адресу, бачу: «на Поштамтську вулицю». Я так і обмер. «Ну, — гадаю собі, — напевно знайшов непорядки на пошті й повідомляє начальство». Узяв та й розпечатав.

Г о р о д н и ч и й. Як же ви?..

П о ш т м е й с т е р. Сам не знаю, нечиста сила підбила. Покликав був уже кур'єра на те, щоб послати його ештафетою, — але така мене взяла цікавість, що й зроду такої не відчував. Не можу, не можу, почуваю, що не можу, тягне мене, от тягне й квит. В однім усі так от і чую: «Ой, не розпечатуй! загинеш, як курка», а в другім ніби біс який шепоче: «Розпечатай, розпечатай! розпечатай!» і як придавив сургуч — по жилах огонь, а розпечатав — мороз, їй-богу, мороз, і руки тремтять, і в очах темно.

Г о р о д н и ч и й. Та як же ви насмілились розпечатати листа такої уповноваженої особи?

П о ш т м е й с т е р. То ж бо й штука, що він не уповноважений і не особа!

Г о р о д н и ч и й. А що ж він, по-вашому, таке?

П о ш т м е й с т е р. Ні се, ні те: чорт його знає що!

Г о р о д н и ч и й *(запально)*. Як ні се, ні те? Та як ви смієте називати його ні тим, ні сим, та ще й чорт знає чим? Я вас під арешт...

П о ш т м е й с т е р. Хто? ви?

Г о р о д н и ч и й. Так, я!

П о ш т м е й с т е р. Руки короткі.

Г о р о д н и ч и й. А ви знаєте, що він жениться на моїй дочці, що я сам буду вельможею, що я в самісінький Сибір запроторю?

П о ш т м е й с т е р. Ех, Антоне Антоновичу! що Сибір? далеко Сибір! От краще я вам прочитаю. Панове! дозвольте прочитати листа?

В с і. Читайте, читайте!

П о ш т м е й с т е р *(читає)*. «Спішу повідомити тебе, серце Тряпічкін, які зі мною чудеса. По дорозі обчистив мене як липку піхотний капітан, так що трактирник хотів уже посадити мене в тюрму, як ось по моїй петербурзькій фізіономії й по костюму все місто прийняло мене за генерал-губернатора. І я тепер живу в городничого, жуїрую, упадаю напропалу біля його дружини й дочки; не вирішив тільки, з котрої почати; гадаю, спочатку з мамочки, бо, здається, зразу готова до всіх послуг. Пригадуєш, як ми з тобою бідували, обідали на шармака і як колись кондитер ухопив мене за комір з приводу поїдених пиріжків коштом прибутків аглицького короля? Тепер зовсім навпаки повернулося. Всі мені позичають, скільки завгодно. Оригінали страшенні. Ти б луснув зо сміху. Ти, я знаю, статейки пописуєш; вмісти їх у свою літературу. По-перше: городничий — дурний, як сива шкапа...»

Г о р о д н и ч и й. Не може бути! там нема цього.

П о ш т м е й с т е р *(показує листа)*. Читайте самі!

Г о р о д н и ч и й *(читає)*. «Як сива шкапа». Не може бути! це ви самі написали.

П о ш т м е й с т е р. А як би це я міг писати?

А р т е м П и л и п о в и ч. Читайте!

Л у к а Л у к и ч. Читайте!

П о ш т м е й с т е р *(читає далі)*. «Городничий — дурний, як сива шкапа...»

Г о р о д н и ч и й. О, чорт забери! треба ще повторювати! ніби воно там і так не стоїть.

П о ш т м е й с т е р *(читає далі)*. Гм... гм... гм... гм... «сива шкапа. Поштмейстер теж хороша людина...» *(Припиняє читати.)* Ну, тут про мене він теж непристойно висловився.

Г о р о д н и ч и й. Ні, читайте!

П о ш т м е й с т е р. Та навіщо?..

Г о р о д н и ч и й. Ні, чорт забери, коли вже читати, так читати! Читайте все!

А р т е м П и л и п о в и ч. Дозвольте, я прочитаю. *(Надіває окуляри й читає.)* «Поштмейстер достеменно департаментський сторож Михеєв; мабуть, також, негідник, п'є запоєм».

П о ш т м е й с т е р *(до глядачів)*. Ну, підлий хлопчисько, якого слід одшмагати: більше нічого!

А р т е м П и л и п о в и ч *(читає далі)*. «Доглядач над богоугодними закла... і... і... і...» *(заїкається)*.

К о р о б к і н. А чого ж ви зупинилися?

А р т е м П и л и п о в и ч. Та якесь таке нечітке письмо... а втім, видно, що мерзотник.

К о р о б к і н. Дайте мені! от у мене, я думаю, кращі очі. *(Бере листа.)*

А р т е м П и л и п о в и ч *(не даючи листа)*. Ні, це місце можна пропустити, а там далі чітко.

К о р о б к і н. Та дозвольте, я вже сам знаю.

А р т е м П и л и п о в и ч. Прочитати я й сам прочитаю, далі, справді, все вже чітко.

П о ш т м е й с т е р. Ні, все читайте! адже раніше все читано.

В с і. Віддайте, Артеме Пилиповичу! віддайте листа! *(До Коробкіна.)* Читайте!

А р т е м П и л и п о в и ч. Зараз. *(Віддає листа.)* От, дозвольте... *(Затуляє пальцем.)* От звідси читайте.

Всі підходять до нього.

П о ш т м е й с т е р. Читайте! Читайте! дурниці, все читайте!

К о р о б к і н *(читає)*. «Доглядач над богоугодними закладами Земляніка — справжня свиня в ярмулці».

А р т е м П и л и п о в и ч *(до глядачів)*. І недотепно! свиня в ярмулці! де ж видано свиню в ярмулці?

К о р о б к і н *(читає далі)*. «Смотритель училищ наскрізь протух увесь цибулею».

Л у к а Л у к и ч *(до глядачів)*. Їй-богу; і в рот ніколи не брав цибулі.

А м о с Ф е д о р о в и ч *(набік)*. Слава Богу, хоч про мене нема нічого.

К о р о б к і н *(читає)*. «Суддя...»

А м о с Ф е д о р о в и ч. От тобі маєш! *(Голосно.)* Панове, я гадаю, що лист задовгий. Та й дідько з ним: погань таку читати.

Л у к а Л у к и ч. Ні!

П о ш т м е й с т е р. Ні, читайте!

А р т е м П и л и п о в и ч. Ні, вже читайте!

К о р о б к і н *(продовжує)*. «Суддя Ляпкін-Тяпкін найбільшою мірою моветон...» *(Зупиняється.)* Мабуть, французьке слово.

А м о с Ф е д о р о в и ч. А чорт його знає, що воно значить! Ще добре, як тільки шахрай, а може, й ще гірше.

К о р о б к і н *(читає далі).* «А втім, народ гостинний і добродушний. Прощавай, душа Тряпічкін. Я сам, за твоїм прикладом, хочу взятися за літературу. Сумно, голубе, так жити, хочеться, зрештою, поживи для душі. Бачу: справді, треба за щось високе взятися. Пиши до мене в Саратовську губернію, а звідти в село Подкотиловку. *(Перегортає листа й читає адресу.)* Його благородію, шановному панові, Іванові Васильовичу Тряпічкіну в Санкт-Петербурзі, на Поштамтській вулиці, в будинку під номером дев'яносто сьомим, повернути у двір, третій поверх праворуч».

О д н а з д а м. Який реприманд несподіваний!

Г о р о д н и ч и й. От коли зарізав, так зарізав! убив, убив, зовсім убив! Нічого не бачу. Бачу якісь свинячі рила, замість облич; а більше нічого... Вернути, вернути його! *(Махає рукою.)*

П о ш т м е й с т е р. Куди вернути? Я, ніби навмисне велів, щоб доглядач дав найкращу тройку, чорт надав і наперед дати розпис.

Д р у ж и н а К о р о б к і н а. Оце так, оце нечувана конфузія!

А м о с Ф е д о р о в и ч. Одначе ж, чорт його забери, панове! він у мене триста карбованців позичив.

А р т е м П и л и п о в и ч. У мене теж триста карбованців.

П о ш т м е й с т е р *(зітхає).* Ох! і в мене триста карбованців.

Б о б ч и н с ь к и й. У нас із Петром Івановичем шістдесят п'ять, прошу вас, асигнаціями. Іменно.

А м о с Ф е д о р о в и ч *(розгублено розводить руками).* Як же це так, панове? Як же це так, справді, ми сплохували?

Г о р о д н и ч и й *(б'є себе в лоб).* Як я? ні, як я, старий дурень! одурів, старий баран!.. Тридцять років служу; жоден купець, жоден підрядчик не могли мене обдурити, шахраїв над шахраями обдурював; пройдисвітів і крутіїв таких, що цілий світ ладні обікрасти, круг пальця обкручував; трьох губернаторів обдурив... та що губернаторів! *(махнувши рукою)* нічого й говорити про губернаторів...

Г а н н а А н д р і ї в н а. Та це не може бути, Антошо: він заручився з Машенькою.

Г о р о д н и ч и й *(гнівно).* Заручився! Дулю з перцем — от тобі заручився! Лізе мені в очі із заручинами!.. *(В нестямі.)* От, дивіться, дивіться, весь світ, все християнство, всі дивіться, як обдурили городничого! Дурня йому, дурня старій падлюці! *(Свариться сам на себе кулаком.)* Ех ти, товстоносий! Слимака, ганчірку взяв за важну персону! Ось він тепер по всіх шляхах дзвіночком видзвонює! Рознесе по всьому світу історію. Мало того, що будеш по-

сміховищем — знайдеться перодряп, паперопсувач, у комедію тебе вставить, от що боляче! Чину, звання не пошкодує, і всі шкіритимуть зуби й плескатимуть у долоні. Чого смієтесь? з себе смієтесь!.. Ех, ви!.. *(Тупоче зі злості ногами об підлогу.)* Я б усіх отих писак! У, перодряпи, ліберали прокляті! чортове сім'я! Вузлом би вас всіх зав'язав, на борошно б перетер вас усіх, та чортові у шапку, на підкладку! отуди! *(Тикає кулаком, б'є каблуком об підлогу. По деякій мовчанці.)* І досі отямитися не можу. От уже, справді, коли Бог хоче покарати, то насамперед одбирає розум. Ну що було в отому жевжикові схожого на ревізора? Нічого не було! От просто і на півмізинця не було схожого, і от вам усі: ревізор! ревізор! Ну хто перший пустив, що він ревізор? Відповідайте!

Артем Пилипович *(розводить руками)*. Як воно трапилося, убийте, не можу пояснити. Ніби туман якийсь обгорнув, чорт попутав.

Амос Федорович. Та хто пустив! от хто пустив: оці молодчики! *(Показує на Добчинського і Бобчинського.)*

Бобчинський. Їй-богу, не я! і не гадав...

Добчинський. Я нічого, зовсім нічого...

Артем Пилипович. Звичайно, ви.

Лука Лукич. Розуміється. Прибігли, мов божевільні, з трактиру: «Приїхав, приїхав і грошей не платить...» Знайшли велику птицю!..

Городничий. Натурально, ви! пліткарі міські, брехуни трикляті!

Артем Пилипович. Чорти б вас забрали з вашим ревізором і з вашими брехнями.

Городничий. Так і нишпорите по місту, та людей баламутите, торохтії проклятущі! Брехні розпускаєте, сороки куцохвості!

Амос Федорович. Паскудники кляті!

Лука Лукич. Ковпаки!

Артем Пилипович. Шмаркачі коротконузі!

Усі обступають їх.

Бобчинський. Їй-богу, це не я, це Петро Іванович.

Добчинський. Е, ні, Петре Івановичу, адже ви перший той...

Бобчинський. А от і ні; першим були ви...

ЯВА ОСТАННЯ

Ті ж і жандарм.

Жандарм. Чиновник, що приїхав по іменному велінню з Петербурга, викликає вас зараз же до себе. Він зупинився в гостиниці.

Слова ці, ніби громом, разять усіх. Здивовано вигукують дами; вся група, раптом змінивши пози, кам'яніє.

НІМА СЦЕНА

Городничий посередині, мов стовп, з розпростертими руками і закинутою назад головою. Праворуч нього дружина й дочка завмерли в русі до нього; за ними поштмейстер, що обернувся на знак питання, звернений до глядачів; за ним Лука Лукич, якось невинно збентежений; за ним, коло самого краю сцени, три дами, гості, що притулились одна до одної, з найсатиричнішим виразом облич, який стосується безпосередньо родини городничого. Ліворуч од городничого: Земляніка, схилив голову трохи набік, немов до чогось прислухається; за ним суддя з розчепіреними руками, присів майже до землі й зробив губами так, ніби хотів посвистати або вимовити: «Отака ловись!» За ним Коробкін, повернувся до глядачів з примруженим оком і їдким виразом на адресу городничого; за ним, із самого краю, Добчинський і Бобчинський з простягнутими один до одного руками, роззявленими ротами і виряченими один на одного очима. Решта гостей — постовпіли. Мало не півтори хвилини скам'яніла група стоїть нерухомо. Завіса падає.

ОДРУЖЕННЯ

Зовсім неймовірна пригода
на дві дії
(Писано в 1833 році)

ДІЙОВІ ОСОБИ

А г а ф і я Т и х о н і в н а, купецька дочка, дівчина на відданні.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а, тітка.

Ф е к л а І в а н і в н а, сваха.

П о д к о л ь о с і н, службовець, надвірний радник.

К о ч к а р ь о в, друг його.

Я ї ч н и ц я, екзекутор.

А н у ч к і н, відставний піхотний офіцер.

Ж е в а к і н, моряк.

Д у н я ш к а, дівчина в домі.

С т а р и к о в, гостинодворець.

С т е п а н, слуга Подкольосіна.

ДІЯ ПЕРША

Кімната холостяка

ЯВА І

П о д к о л ь о с і н сам, лежить на канапі з люлькою.

Отак як почнеш ото сам на дозвіллі роздумувати, то бачиш, що, нарешті, таки треба одружитися. Ну, справді? Живеш, живеш, і так, нарешті, гидко стане. От знову М'ясниці пропустив. А все ж, здається, готове, і сваха вже три місяці ходить. Їй-право, аж самому стає якось совісно. Ей, Степане!

ЯВА II

П о д к о л ь о с і н, С т е п а н.

П о д к о л ь о с і н. Не приходила сваха?

С т е п а н. Ні.

П о д к о л ь о с і н. А в кравця був?

С т е п а н. Був.

П о д к о л ь о с і н. Що ж, він шиє фрак?

С т е п а н. Шиє.

П о д к о л ь о с і н. І багато вже нашив?

С т е п а н. Та вже досить. Почав уже петлі обкидати.

П о д к о л ь о с і н. Що ти кажеш?

С т е п а н. Кажу: почав уже петлі обкидати.

П о д к о л ь о с і н. А чи не питав він, навіщо, мовляв, потрібний панові фрак?

С т е п а н. Ні, не питав.

П о д к о л ь о с і н. Може, він говорив, чи не думає пан женитися?

С т е п а н. Ні, нічого не говорив.

П о д к о л ь о с і н. Ти ж, однак, бачив у нього й інші фраки. Адже він і для інших шиє?

С т е п а н. Так, фраків у нього багато висить.

П о д к о л ь о с і н. А сукно ж на них буде, мабуть, гірше, як на моєму?

С т е п а н. Авжеж, це буде показніше, що на вашому.

П о д к о л ь о с і н. Що ти кажеш?

С т е п а н. Кажу, це показніше, що на вашому.

П о д к о л ь о с і н. Добре. Ну, а не питав, для чого, мовляв, пан із такого тонкого сукна шиє собі фрак?

С т е п а н. Ні.

П о д к о л ь о с і н. Не говорив нічого про те, чи не думає, мовляв, пан женитися?

С т е п а н. Ні, про це не говорив.

П о д к о л ь о с і н. Ти ж, одначе, сказав, який на мені чин і де я служу?

С т е п а н. Казав.

П о д к о л ь о с і н. А він що на це?

С т е п а н. Каже: буду старатись.

П о д к о л ь о с і н. Добре, іди собі.

Степан виходить.

ЯВА III

П о д к о л ь о с і н сам.

Я тої думки, що чорний фрак якось солідніше. Кольорові більше личать секретарям, титулярним та іншій дрібноті, молококососно якось. Ті, які чином вищі, повинні більше додержуватись, як кажуть, того... от забув слово. І хороше слово, та забув. Отак, батеньку, хоч як ти там собі не крути, а надвірний радник той самий полковник, тільки хіба що мундир без еполетів. Ей, Степане!

ЯВА IV

П о д к о л ь о с і н, С т е п а н.

П о д к о л ь о с і н. А ваксу купив?

С т е п а н. Купив.

П о д к о л ь о с і н. Де купив? У тій крамниці, про яку я тобі казав, що на Вознесенському проспекті?

С т е п а н. Так точно, у тій самій.

П о д к о л ь о с і н. Що ж, хороша вакса?

С т е п а н. Хороша.

П о д к о л ь о с і н. Ти пробував чистити нею чоботи?

С т е п а н. Пробував.

П о д к о л ь о с і н. Що ж, блищить?

С т е п а н. Блищати то вона добре блищить.

П о д к о л ь о с і н. А коли він давав тобі ваксу, не питав, для чого, мовляв, панові потрібна така вакса?

С т е п а н. Ні.

П о д к о л ь о с і н. А чи не говорив, може: чи не затіває, мовляв, пан женитися?

С т е п а н. Ні, нічого не говорив.

П о д к о л ь о с і н. Ну, гаразд, іди собі.

Я В А V

П о д к о л ь о с і н сам.

Здається, маловажна річ чоботи, а от, одначе, якщо погано пошиті, та руда вакса, вже в пристойному товаристві і не буде такої поваги. Уже якось не те... От іще гидко, як мозолі. Ладний терпіти бог знає що, аби тільки не мозолі. Ей, Степане!

Я В А VI

П о д к о л ь о с і н, С т е п а н.

С т е п а н. Чого зволите?

П о д к о л ь о с і н. Ти говорив шевцеві, щоб не було мозолів?

С т е п а н. Говорив.

П о д к о л ь о с і н. А що він каже?

С т е п а н. Каже, добре.

Степан виходить.

Я В А VII

П о д к о л ь о с і н, потім С т е п а н.

П о д к о л ь о с і н. А клопітна, чорт забери, річ одруження! Те, та се, та оте. Щоб те й це до пуття було — ні, чорт візьми, не так це легко, як кажуть. Ей, Степане! *(Степан увіходить.)* Я хотів тобі ще сказати...

С т е п а н. Стара прийшла.

П о д к о л ь о с і н. А, прийшла; клич її сюди. *(Степан виходить.)* Так, це річ... річ, не той... важка річ...

ЯВА VIII

Подкольосін і Фекла.

П о д к о л ь о с і н. А, здрастуй, здрастуй. Фекло Іванівно. Ну що? як? Бери стільця, сідай та розказуй. Ну, то як же, як? Як пак її: Меланія?..

Ф е к л а. Агафія Тихонівна.

П о д к о л ь о с і н. Так, так, Агафія Тихонівна. І, мабуть, якась сорокалітня діва?

Ф е к л а. Ну, вже що ні, то ні, тобто, як оженитесь, щодня будете хвалити та дякувати.

П о д к о л ь о с і н. Та ти брешеш, Фекло Іванівно.

Ф е к л а. Постаріла, батеньку, щоб брехати; пес бреше.

П о д к о л ь о с і н. А придане, придане? Розкажи знову.

Ф е к л а. А придане: камінний дім у Московській частині, на два єлтажі, та вже що доходний — і не кажіть. Один лабазник платить сімсот за крамничку. Пивний льох теж велике товариство приваблює. Два дерев'яних хлігери: один хлігер весь дерев'яний, другий на кам'яному фундаменті; кожний карбованців по чотириста дає прибутку. Город іще є на Виборгській стороні: позаторік купець наймав під капусту, і такий купець тверезий, зовсім не бере хмільного в рот, і трьох синів має: двох уже оженив, «а третій, — каже, — ще молодий, хай посидить у крамниці, щоб легше було торгівлю справляти. Я вже, — каже, — старий, то хай син посидить у крамниці, щоб торгівля йшла легше».

П о д к о л ь о с і н. Та на вроду яка, на вроду?

Ф е к л а. Як рефінат! Біла та рум'яна, як кров з молоком, красуня така, що й не розказати! Та вже будете по сі пори *(показує на горло)* задоволені, і приятелеві, і ворогові скажете: «Ну та й Фекла Іванівна, от спасибі!»

П о д к о л ь о с і н. Ну, одначе, вона ж не штаб-офіцерша?

Ф е к л а. Купця третьої гільдії дочка! Та вже така, що хоч би й за генерала. Про купця й чути не хоче. «Мені, — каже, — хоч який буде чоловік непоказний, та тільки щоб дворянин». Отакий велікатес! А в неділю ото як одягне шовкове плаття — так, от тобі Христос, так і шумить. Княгиня просто!

П о д к о л ь о с і н. Та я ж тебе тому й питаю, що я надвірний радник, так мені, розумієш...

Ф е к л а. Та вже ж як не розуміти. Був у нас і надвірний радник, та відмовили: не сподобався. Такий якийсь дивний но-

ров у нього був: що не скаже слово, так і збреше, а такий зовні показний. Що ж робити, так йому вже Бог дав. Він і сам уже не радий, та от не може, щоб не збрехнуть. Така вже на те Божа воля.

П о д к о л ь о с і н. Ну, а, крім цієї, інших там нема ніяких?

Ф е к л а. Та якої ж тобі ще? Це ж уже найкраща.

П о д к о л ь о с і н. Ніби вже й найкраща?

Ф е к л а. Хоч по цілому світі виходи, такої не знайдеш.

П о д к о л ь о с і н. Подумаємо, подумаємо, матінко. Приходь іще післязавтра. Ми з тобою, знаєш, знову отак: я полежу, а ти розкажеш...

Ф е к л а. Та змилуйся, батеньку: третій уже місяць отак до тебе ходжу, а толку ні на стілечки. Все сидить у халаті та люльку тільки посмалює.

П о д к о л ь о с і н. А ти що ж гадаєш, що оженитись все одно, що: «Ей, Степане, подай чоботи!» Натягнув на ноги та й пішов? Треба розміркувати, треба роздивитись.

Ф е к л а. Ну, так що ж? Коли дивитись, то й дивись. На те й крам, щоб дивитись. От накажи подати каптана та тепер же, воно саме ранок, і поїдь.

П о д к о л ь о с і н. Тепер? А он бачиш, як нахмарило? Виїду, а воно як лине дощ!

Ф е к л а. Та тобі ж гірше! Вже он у голові сиве волосся видно, скоро вже й для подружнього діла не годитимешся. Диво, що він надвірний радник! Та ми таких женихів підберемо, що на тебе й глянути не схочемо.

П о д к о л ь о с і н. Що ти за нісенітницю верзеш? Звідки в мене сиве волосся? Що ти мелеш? Де ж сиве волосся? *(Мацає своє волосся.)*

Ф е к л а. Як не бути сивому волоссю, на те й живе людина. Дивись ти! Тією йому не догодиш, іншою не догодиш. Та в мене на прикметі є такий капітан, що ти йому і під плече не підійдеш, а говорить, як труба, в алгалантьєрстві служить.

П о д к о л ь о с і н. Та брешеш, я подивлюся в дзеркало, де ти вигадала сиве волосся. Ей, Степане, принеси дзеркало! Або ні, чекай, я піду сам. От іще, Боже борони, це гірше, як віспа. *(Іде до другої кімнати.)*

ЯВА IX

Ф е к л а і К о ч к а р ь о в, вбігаючи.

К о ч к а р ь о в. Що Подкольосін?.. *(Побачивши Феклу.)* Ти як тут? Ах ти!.. Ну, послухай, на якого чорта ти мене оженила?

Ф е к л а. А хіба погано? Закон виконав.

К о ч к а р ь о в. Закон виконав! Ото диво жінка! Що я, без неї не прожив би?

Ф е к л а. Та ти ж сам причепився: жени, бабусю, та й край.

К о ч к а р ь о в. Ах ти ж, криса стара!.. Ну, а тут чого? Невже Подкольосін хоче...

Ф е к л а. А що ж? Бог благодать послав.

К о ч к а р ь о в. Ну? Ач мерзотник, адже мені нічичирк про це! Отакий? Нате вам: тишком-нишком, га?

ЯВА X

Т і ж і П о д к о л ь о с і н із дзеркалом в руках, в яке вдивляється дуже пильно.

К о ч к а р ь о в *(підкрадається ззаду, лякає його)*. Гух!

П о д к о л ь о с і н *(скрикнув і впустив дзеркало)*. Божевільний! Ну, навіщо, навіщо... Ну, що за дурощі! Злякав, їй-право, так, що душа не на місці.

К о ч к а р ь о в. Ну, нічого, пожартував.

П о д к о л ь о с і н. Що за жарти вигадав? Досі не отямлюсь з переляку. І дзеркало он розбив. А це ж річ не дарова: в англійському магазині купив.

К о ч к а р ь о в. Ну, годі: я знайду тобі інше дзеркало.

П о д к о л ь о с і н. Знайдеш, як же. Знаю я ці інші дзеркала. На цілий десяток показує старішим, і пика виходить косо.

К о ч к а р ь о в. Послухай, адже я на тебе мусив би більше гніватись. Ти від мене, давнього друга, все ховаєш. Адже одружитись надумав?

П о д к о л ь о с і н. От дурниці: зовсім і не думав.

К о ч к а р ь о в. Та ось же доказ. *(Показує на Феклу.)* Таж ось, стоїть, відомо що за птаха. Ну що ж, нічого, нічого. Тут нема чогось такого. Діло християнське, потрібне навіть для вітчизни. Будь ласка, будь ласка: я беру на себе всі справи. *(До Фекли.)* Ну, кажи: як, що й до чого. Дворянка, чиновниця, в купецтві, чи що, і як звати?

Ф е к л а. Агафія Тихонівна.

К о ч к а р ь о в. Агафія Тихонівна Брандахлистова?

Ф е к л а. От і ні — Купердягіна.

К о ч к а р ь о в. В Шестилавочній, чи що, живе?

Ф е к л а. А от і ні, ближче буде до Пісків, у Мильному провулку.

К о ч к а р ь о в. Ну да, в Мильному провулку, зразу за крамничкою — дерев'яний будинок?

Ф е к л а. Не за крамничкою, а за пивним льохом.

К о ч к а р ь о в. Як це за пивним, — ось тут я вже й не знаю.

Ф е к л а. А як повернеш у провулок, то буде тобі прямо будка, і як будку минеш, зверни ліворуч, і от тобі просто в очі, тобто отак тобі просто в очі і буде дерев'яний будинок, де живе кравчиха, що жила колись із сенатським обер-секлехтарем. Ти до кравчихи не заходь, а зразу за нею буде другий будинок, кам'яний — от цей будинок і її, в якім тобто вона й живе, Агафія Тихонівна, дівиця.

К о ч к а р ь о в. Добре, добре; тепер я все це сам уладнаю, а ти йди; ти вже не потрібна.

Ф е к л а. Як так! Невже ти сам хочеш весілля справити?

К о ч к а р ь о в. Сам, сам; ти вже не втручайся тільки.

Ф е к л а. Ох, і безсоромник який! Та хіба ж це чоловіча справа. Одступись, батеньку, їй-право!

К о ч к а р ь о в. Іди, йди. Не розумієш нічого, не втручайся, знай своє місце, забирайся!

Ф е к л а. У людей тільки щоб хліб одбивати, безбожник отакий! У таке непідходяще діло втесався. Коли б знала, нічого б не казала. ***(Виходить сердита.)***

Я В А XI

П о д к о л ь о с і н і К о ч к а р ь о в.

К о ч к а р ь о в. Ну, брат, цієї справи не можна відкладати, їдьмо.

П о д к о л ь о с і н. Та я ж іще нічого. Я так тільки подумав.

К о ч к а р ь о в. Пусте, пусте! Тільки не соромся: я тебе так оженю, що й не почуєш. Ми зараз же їдемо до нареченої, і побачиш, як це все раптом.

П о д к о л ь о с і н. От іще. Зразу б і їхати!

К о ч к а р ь о в. А за чим, змилуйся, за чим діло?.. Ну поглянь сам: ну що з того, що ти нежонатий? Подивись на свою кімнату. Ну, що в ній? Он нечищений чобіт стоїть, он цебрик для умиван-

ня, он ціла купа тютюну на столі і сам ти лежиш, як байбак, цілий день лежні справляєш.

Подкольосін. Це правда. Порядку в мене, я знаю сам, що нема.

Кочкарьов. Ну, а як буде в тебе дружина, так ти, просто, ні себе, нічого не впізнаєш: тут у тебе буде канапа, песик, чижик який-небудь у клітці, шитво... І, уяви, ти сидиш на канапі, і раптом до тебе підсідає жіночка, гарненька така, і ручкою тебе...

Подкольосін. А, чорт, як подумаєш, справді, які ото ручки бувають. Адже просто, брат, як молоко.

Кочкарьов. Куди тобі! Хіба в них тільки ручки?.. У них, брат... Ну та що там говорити, у них, брат, просто, чорт знає чого тільки нема.

Подкольосін. А я ж, правду казавши, люблю, коли біля мене сяде гарненька.

Кочкарьов. От бачиш, сам розкусив. Тепер тільки треба розпорядитись. Ти вже не турбуйся ні про що. Весільний обід і все інше — це вже все я... Шампанського менш як одну дюжину ніяк, брат, не можна, хоч що ти там говори. Мадери теж півдюжини пляшок неодмінно. У нареченої, мабуть, ціла купа тіточок та кумась, — ці жартувати не люблять. А рейнвейн — чорт з ним, правда? га? А щодо обіду — у мене, брат, на прикметі придворний офіціант: так, собака, нагодує, що, просто, не встанеш.

Подкольосін. Змилуйся, ти так гаряче берешся, ніби справді вже весілля.

Кочкарьов. А чом же ні? Навіщо ж відкладати? Адже ти згоден?

Подкольосін. Я? Ну, ні... я ще не зовсім згоден.

Кочкарьов. Отакої! Та ти ж зараз сказав, що хочеш.

Подкольосін. Я говорив тільки, що непогано б.

Кочкарьов. Та що ти, змилуйся! Та ми ж були вже зовсім всю справу... Та що? хіба тобі не до вподоби жонате життя, чи що?

Подкольосін. Ні... подобається.

Кочкарьов. Ну, так що ж? За чим діло стало?

Подкольосін. Та діло ні за чим не стало. А тільки дивно...

Кочкарьов. А що дивно?

Подкольосін. Та як же не дивно: все був нежонатий, а тепер раптом жонатий.

Кочкарьов. Ну, ну... ну і не сором тобі? Ні, я бачу, що з тобою треба говорити серйозно: я говоритиму одверто, як батько з

сином. Ну подивись, подивись на себе уважно, от, приміром, так, як ти дивишся тепер на мене. Ну, що ти тепер таке? Ну, просто колода, ніякої ваги не маєш. Ну, для чого ти живеш? Ну, глянь у дзеркало, що ти там бачиш? дурне обличчя — більше нічого. А тут, уяви, біля тебе будуть дітлахи, і не те, щоб двоє чи троє, а може, цілих шестеро, і всі на тебе, як викапані. Ти ось тепер сам, надвірний радник, експедитор або там начальник якийсь, Бог тебе знає, а тоді, уяви, біля тебе експедиторята, маленькі такі чортенята, і який-небудь пустунчик, простягнувши рученята, буде сіпати тебе за бакенбарди, а ти тільки будеш йому по-собачому: гав, гав, гав! Ну, скажи сам, чи є що краще за це?

Подкольосін. Так вони ж тільки пустуни великі: все псуватимуть, папери порозкидають.

Кочкарьов. Хай пустують, але ж вони всі на тебе схожі — от штука.

Подкольосін. А воно, справді, навіть чудно, чорт забери: такий собі книш, щеня отаке, і вже на тебе схоже.

Кочкарьов. Як не чудно, звичайно, чудно. Ну, то поїдемо.

Подкольосін. А що ж, поїдемо.

Кочкарьов. Ей, Степане! Давай швидше своєму панові одягатися!

Подкольосін *(одягаючись перед дзеркалом)*. Я, однак, думаю, що слід було б у білім жилеті.

Кочкарьов. Пусте, все одно.

Подкольосін *(одягаючи комірці)*. Проклята праля, так кепсько накрохмалила комірці — ніяк не стоять. Ти їй скажи, Степане, що коли вона, дурна, так прасуватиме білизну, то я найму іншу. Вона, мабуть, з коханцями забавляється, а не прасує.

Кочкарьов. Та ну, брат, швидше! Як ти вибираєшся.

Подкольосін. Зараз, зараз. *(Одягає фрак і сідає.)* Послухай, Ілля Хомичу. Знаєш що? їдь ти сам.

Кочкарьов. Отакої; збожеволів чи що? Мені їхати! Та хто з нас жениться: ти чи я?

Подкольосін. Їй-право, щось не хочеться; хай краще завтра.

Кочкарьов. Ну, є у тебе хоч крихта розуму? Ну, не йолоп ти? Зовсім зібрався, і раптом не треба! Ну скажи, будь ласка, чи не свиня ти, не падлюка ти після цього?

Подкольосін. Ну, чого ж ти лаєшся? чого? що я тобі зробив?

К о ч к а р ь о в. Дурень ти, дурень несусвітний, це тобі всяк скаже. Йолоп, от просто йолоп, хоч і експедитор. Про кого я дбаю? Про тебе: адже з рота шмат вирвуть. Лежить, проклятий холостяк! Ну скажи, будь ласка, ну, на що ти схожий? Ну, ну, погань, тюхтій, сказав би таке слово... та непристойно тільки. Баба! гірше баби!

П о д к о л ь о с і н. Та й ти справді цяця. *(Тихо.)* Чи ти при розумі? Тут стоїть кріпак, а він при ньому лається, та ще отакими словами; не знайшов іншого місця.

К о ч к а р ь о в. Та як же тебе не лаяти, скажи, будь ласка? Хто може тебе не лаяти? У кого вистачить духу тебе не лаяти? Як порядна людина, вирішив одружитися, добре так розсудив і раптом — просто здуру, блекоти об'ївся, бовдур...

П о д к о л ь о с і н. Ну годі, я їду — чого ж ти розкричався?

К о ч к а р ь о в. Їду! Звичайно, що ж іще робити, як не їхати! *(Степанові.)* Давай йому капелюх і шинель!

П о д к о л ь о с і н *(у дверях)*. Така, справді, дивна людина. З ним ніяк не можна водитися: вилає раптом ні за що, ні про що. Не розуміє ніякого поводження.

К о ч к а р ь о в. Та вже кінець, тепер не лаю.

Обидва виходять.

Я В А XII

Кімната в домі Агафії Тихонівни. А г а ф і я Т и х о н і в н а розкладає на картах, з-за руки дивиться тітка О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Знову, тітусю: дорога! Інтересується якийсь бубновий король, сльози, любовний лист, з лівого боку трефовий виявляє велику увагу, але якась лиходійка заважає.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. А хто б, ти гадаєш, був трефовий король?

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Не знаю.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. А я знаю, хто.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А хто?

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. А хороший купець, що сукном торгує, Олексій Дмитрович Стариков.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. От уже напевно не він, на що хочете закладаюся — не він.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Не переч, Агафіє Тихонівно, волосся таке вже русяве. Нема іншого трефового короля.

А н у ч к і н. Отак ви обдурили мене, Фекло Іванівно!

Агафія Тихонівна. А от і ні, трефовий король означає тут дворянина. Купцеві далеко до трефового короля.

Орина Пантелеймонівна. Ех, Агафіє Тихонівно, не те б ти сказала, якби небіжчик Тихон, твій батенько, Пантелеймонович був живий. Було як ударить всіма п'ятьма по столу та як крикне: «Плювать мені, — каже, — на того, хто соромиться бути купцем; та не віддам от, — каже, — дочку за полковника. Хай це роблять інші! та й сина, — каже, — не віддам на службу. Що, — каже, — хіба купець не служить государеві так само, як і кожний інший?» Та всіма п'ятьма по столу як дасть! А рука як відро завбільшки — такий страх! Як сказати правду, він і всахарив твою матінку, а небіжчиця ще б пожила.

Агафія Тихонівна. Ну, щоб і в мене та був такий лютий чоловік! та нізащо не вийду за купця!

Орина Пантелеймонівна. Таж Олексій Дмитрович не такий.

Агафія Тихонівна. Не хочу, не хочу. В нього борода: почне їсти, все по бороді потече. Ні, ні, не хочу!

Орина Пантелеймонівна. Та де ж узяти путнього дворянина? Адже на вулиці його не знайдеш.

Агафія Тихонівна. Фекла Іванівна знайде. Вона обіцяла знайти найкращого.

Орина Пантелеймонівна. Та вона ж брехуха, дитино моя.

ЯВА XIII

Ті ж і Фекла.

Фекла. От і ні, Орино Пантелеймонівно, гріх вам наклепи на мене, безневинну, зводити.

Агафія Тихонівна. Ах, це Фекла Іванівна! Ну що, говори, розказуй! Є?

Фекла. Є, є, дай тільки дихнути — так заклопоталася! З твого доручення всі доми обійшла, по канцеляріях, по міністеріях тягалася, в калавурці тинялася. Чи знаєш ти, люба моя, мене ж трохи не побили, їй-богу! Стара ота, що женила Аферових, так була за мене взялася: «Ти сяка-така, тільки хліб одбиваєш, знай свій квартал», — каже. — «Та що ж, — я просто так і одрізала, — я для своєї баришні, не прогнівайся, все готова зробити». Зате вже яких женихів тобі припасла! Та стояв світ і ще стоятиме, а таких

ще не було. Декотрі з них сьогодні й прибудуть. Я забігла навмисне тебе попередити.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Як це сьогодні? Серденько, Фекло Іванівно, я боюсь!

Ф е к л а. Та не лякайся, люба моя! діло житейське. Прийдуть, подивляться, більше нічого. І ти на них подивишся: не сподобаються, — ну, й поїдуть.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Ну вже ж, мабуть, путніх приманила!

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А скільки їх? багато?

Ф е к л а. Та чоловіка шість є.

А г а ф і я Т и х о н і в н а *(скрикує)*. Ух!

Ф е к л а. Що ж ти, моя голубко, так стрепенулась? Краще вибирати: один не підійде, другий підійде.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А що вони: дворяни?

Ф е к л а. Всі, як один. Такі вже дворяни, що ще й не було таких.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ну, які ж вони, які?

Ф е к л а. Усі такі славні, всі такі хороші, акуратні. Перший Балтазар Балтазарович Жевакін, такий славний, у флоті служив — якраз тобі підійде. Говорить, що йому треба, щоб наречена була в тілі, а сухоребрих зовсім не любить. А Іван Павлович, що служить екзекухтором, такий величний, що й не приступити. Такий показний із себе, огрядний; як закричить на мене: «Ти мені не базікай дурниць, що наречена сяка та така, ти мені просто скажи, скільки за нею рухомого й нерухомого?» — «Стільки та стільки, батеньку мій!» — «Ти брешеш, псяюхо!» Та ще, матінко, таке слівце вклеїв, що непристойно тобі сказати. Я так одразу й зрозуміла: е, та це, мабуть, поважний пан.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ну, а ще хто?

Ф е к л а. А ще Никанор Іванович Анучкін. Це вже такий велікатний, а губи, матінко моя, — малина, зовсім малина — такий славний. «Мені, — каже, — треба, щоб наречена була з себе гарна, вихована, щоб по-французькому вміла говорити». Еге ж, тонкого поводження людина, німецька штучка; а сам такий тендітний, і ніжки вузенькі, тоненькі.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ні, мені ці тендітні якось не той... не знаю... Я нічого не бачу в них...

Ф е к л а. А коли хочеш огряднішого, то візьми Івана Павловича. Вже кращого не вибереш нікого. Вже той, нічого сказати, пан так пан: ледве в оці двері не ввійде — такий славний.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А скільки років йому?

Ф е к л а. А людина молода. Років з п'ятдесят, та й п'ятдесяти ще немає.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А на прізвище як?

Ф е к л а. А на прізвище Іван Павлович Яїчниця.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Це таке прізвище?

Ф е к л а. Прізвище.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ох, Боже мій, яке прізвище! Послухай, Феклушо, як же це, якщо я вийду за нього заміж і раптом буду називатися Агафія Тихонівна Яїчниця? Бог знає що таке!

Ф е к л а. І, матінко моя, та на Русі є такі содомні прізвиська, що тільки плюнеш та перехрестишся, коли почуєш. Та вже, коли не подобається прізвисько, то візьми Балтазара Балтазаровича Жевакіна — славний жених.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А яке в нього волосся?

Ф е к л а. Хороше волосся.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А ніс?

Ф е к л а. Е... і ніс хороший. Все на своєму місці. І сам такий славний. Тільки не прогнівайся: вже на квартирі одна тільки люлька й стоїть, більше нічого немає, ніяких меблів.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А ще хто?

Ф е к л а. Акинф Степанович Пантелеєв, чиновник, титулярний радник, трохи заїкається, тільки зате такий уже скромний.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Ну що ти все: чиновник, чиновник, а чи не любить він випити, он що скажи.

Ф е к л а. Що п'є, то п'є, не перечу. А що робити, він же титулярний радник; зате такий тихий, як шовк.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ну ні, я не хочу, щоб чоловік у мене був п'яниця.

Ф е к л а. Воля твоя, матінко моя! Не хочеш одного, візьми іншого. Проте, що ж такого, що іноді вип'є зайвого, — не весь же тиждень буває п'яний: іноді випадає день і тверезий.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ну, а ще хто?

Ф е к л а. Та є ще один, та тільки той такий... Бог з ним. Ці будуть кращі.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ну, а хто ж він?

Ф е к л а. А не хотілося б і говорити про нього. Він хоч і надвірний радник і петлицю носить, та важкий дуже на підйом, не витягнеш його з дому.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ну, а ще хто? Адже тут їх тільки всього п'ять, а ти казала — шість.

Ф е к л а. Та невже тобі ще мало? Дивись, як тебе раптом розібрало, а допіру була злякалась.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Та що з них, з дворян твоїх? Хоч їх у тебе й шестеро, та, їй-право, один купець вартий усіх.

Ф е к л а. Е ні, Орино Пантелеймонівно. Дворянин буде поважніший.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Та що з тої поваги? А от Олексій Дмитрович та в соболиній шапці, в санках як прокотить...

Ф е к л а. А дворянин от з аполетою пройде назустріч і скаже: «Що ж ти, купчино? ану зверни з дороги!» Або: «Покажи, купчино, оксамиту найкращого!» А купець: «Звольте, батеньку!» «А скинь, грубіяне, капелюха!», — от що скаже дворянин.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. А купець, як забажає, не дасть сукна; от дворянин і голенький, і нема в чім ходить дворянинові.

Ф е к л а. А дворянин зарубає купця.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. А купець піде скаржитись у поліцію.

Ф е к л а. А дворянин піде на купця до сенахтора.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. А купець до губернахтора.

Ф е к л а. А дворянин...

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Брешеш, брешеш: дворянин... Губернахтор більший за сенахтора! Розносилася з дворянином! а дворянин, як треба, теж скидає шапку...

У дверях чути дзвінок.

Ніби дзвонить хтось.

Ф е к л а. Ох, це вони!

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Хто вони?

Ф е к л а. Вони... хтось із женихів.

А г а ф і я Т и х о н і в н а *(скрикує)*. Ух!

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Святі, помилуйте нас, грішних. У кімнаті зовсім не прибрано. *(Хапає все, що є на столі, і бігає по кімнаті.)* Та салфетка, салфетка на столі зовсім чорна. Дуняшко, Дуняшко!

Д у н я ш к а з'являється.

Швидше чисту салфетку. *(Стягує салфетку і метушиться по кімнаті.)*

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ох, тітонько, що мені робити? Я тільки що не в самій сорочці.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Ох, матінко моя, біжи швидше одягатись! *(Бігає по кімнаті.)*

Дуняшка приносить салфетку; в дверях дзвонять.

Біжи скажи: «зараз!»

Дуняшка здалеку кричить: «Зараз!»

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Тітонько, таж плаття не випрасуване.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Ох, Господи милостивий, не погуби! надінь інше.

Ф е к л а *(вбігає).* Чого ж ви не йдете? Агафіє Тихонівно, швидше, матінко моя!

Чути дзвоник.

Ох, адже він усе дожидається.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Дуняшко, проведи його і проси почекати.

Дуняшка біжить у сіни і відчиняє двері. Чути голоси: «Дома?» — «Дома, пожалуйте до кімнати». Усі з цікавістю намагаються подивитися в замкову щілину.

А г а ф і я Т и х о н і в н а *(скрикує).* Ох, який товстий!

Ф е к л а. Іде, йде!

Усі стрімголов біжать.

Я В А XIV

І в а н П а в л о в и ч Я ї ч н и ц я і д і в ч и н а.

Д у н я ш к а. Почекайте тут. *(Виходить.)*

Я ї ч н и ц я. Та почекати почекаємо, коли б тільки не затриматись. Вийшов тільки на хвилинку з департаменту. Раптом заманеться генералові: «А де екзекутор?» — «Наречену пішов дивитися». Щоб не дав він мені такої нареченої... однак ще раз розглянути розпис. *(Читає.)* «Кам'яний двоповерховий будинок...» *(Підводить очі вгору і розглядає кімнату.)* Є! *(Читає далі.)* «Флігелів два: флігель на кам'яному фундаменті, флігель дерев'яний...» Ну, дерев'яний поганенький. «Дрожка, сани парні з різьбою під великий килим і під малий...» Може, такі, що тільки на дрова. Стара, однак, запевняє, що перший сорт; гаразд, хай перший сорт. «Дві дюжини срібних ложок...» Звісно, для дому потрібні срібні ложки. «Дві лисячих шуби...» Гм... «Чотири великі пуховики і два малі»

(Значуще стискає губи.) «Шість пар шовкових і шість ситцьових суконь, два нічні капоти, два...» Ну, це пуста річ! «Білизна, серветки...» Це хай буде, як їй схочеться. Проте слід усе це на ділі перевірити. Тепер-от обіцяють і будинки, і екіпажі, а як одружишся — тільки й знайдеш, що пуховики та перини.

Чути дзвінок. Дуняшка біжить хапаючись через кімнату відчиняти двері. Чути голоси: «Дома?» — «Дома».

ЯВА XV

Іван Павлович і Анучкін.

Дуняшка. Почекайте тут. Вони вийдуть. *(Виходить.)*

Анучкін вітається з Яїчницею.

Яїчниця. Моє шанування!

Анучкін. Чи не з батеньком чарівної хазяйкі маю честь розмовляти?

Яїчниця. Ні, ні, зовсім не з батеньком. Я навіть іще не маю дітей.

Анучкін. Ах, пробачте, пробачте!

Яїчниця *(набік).* Фізіогномія цієї людини щось мені підозріла; чи не за тим і він сюди прийшов, що і я? *(Вголос.)* Ви, певно, маєте якусь потребу до хазяйки дому?

Анучкін. Ні, що ж... потреби ніякої нема, а так зайшов з прогулянки.

Яїчниця *(набік).* Бреше, бреше, з прогулянки! женитись, падлюка, хоче!

Чути дзвінок. Дуняшка біжить через кімнату відчиняти двері. У сінях голоси: «Дома?» — «Дома».

ЯВА XVI

Ті ж і Жевакін у супроводі дівчини.

Жевакін *(до дівчини).* Будь ласка, душечко, почисть мене... Пилюки, знаєш, на вулиці пристало чимало. Он там, будь ласка, зніми пушинку. *(Повертається.)* Так! дякую, душечко. От іще, подивись, там ніби павучок лазить! а на підборах ззаду нічого нема? Спасибі, голубко! Отут іще, здається. *(Гладить рукою рукав фрака і поглядає на Анучкіна і на Івана Павловича.)* Сукенце ж аглицьке! А як носиться! В дев'яносто п'ятому році, коли була ескадра наша в Сицилії, ще мічманом купив я його і пошив мундир;

у вісімсот першому, за Павла Петровича, я був лейтенантом, — сукно було зовсім новісіньке; у вісімсот чотирнадцятому пробив експедицію навколо світу, і от тільки по швах трохи потерлося; у вісімсот п'ятнадцятому пішов у відставку, тільки перелицював: уже десять років ношу, і досі як новий. Дякую, душечко, м... розкрасунечко! *(Робить їй ручкою і, підходячи до дзеркала, трохи розпушує волосся.)*

Анучкін. А як, дозвольте дізнатися, Сицилія, — от ви зволили сказати: Сицилія, — хороша вона земля, Сицилія?

Жевакін. А чудесна. Ми тридцять чотири дні там пробули; вид, я вам скажу, чудовий: отакі гори, отак деревце яке-небудь гранатове, і скрізь італієчки, такі пуп'яночки, що так і хочеться поцілувати.

Анучкін. І добре освічені?

Жевакін. Чудесним манером! Так освічені, як от у нас хіба графині. Було підеш по вулиці — ну, російський лейтенант... Натурально, тут еполети *(показує на плечі)*, золоте шитво, і так ото красунечки чорномазенькі — у них же біля кожного будинку балкончики і дахи, от як оця підлога, зовсім рівні. Було ото дивишся, — і сидить такий собі пуп'яночок... Ну, натурально, щоб не осоромитись... *(Кланяється й розмахує рукою.)* І вона так тільки. *(Робить рукою рух.)* Натурально, одягнена: тут у неї яка-небудь тафтичка, шнуровочка, дамські різні сережки... ну, одне слово, такий ласенький шматочок.

Анучкін. А як, дозвольте ще вам зробити запитання, — якою мовою говорять у Сицилії?

Жевакін. А натурально, всі французькою.

Анучкін. І геть усі панночки говорять по-французьки?

Жевакін. Геть усі! Ви, може, навіть не повірите тому, що я вам скажу: ми жили тридцять чотири дні, і за весь цей час я жодного слова не чув од них по-російськи.

Анучкін. Жодного слова?

Жевакін. Жодного слова. Я вже не кажу про дворян та інших синьйорів, тобто про різних їхніх офіцерів; але візьміть навмисне простого тамтешнього мужика, що переносить на шиї різний мотлох, спробуйте скажіть йому: «Дай, брат, хліба», — не зрозуміє, їй-богу, не зрозуміє, а скажи по-французькому: «Dateci del pane» або «portate vino!»[1] — зрозуміє, і побіжить, і точно принесе.

Іван Павлович. А цікава, однак, як я бачу, повинна бути земля ота Сицилія. От ви сказали мужик: що мужик, як він? чи

[1] Дайте хліба... принесіть вина *(італ.)*.

такий самий, як і російський мужик, широкий у плечах і землю оре, чи ні?

Ж е в а к і н. Не можу вам сказати, не помітив, орють чи не орють, а от щодо нюхання табаки, то я вам скажу, що всі не тільки нюхають, а навіть за губу кладуть. Перевіз теж дуже дешевий; там усе майже вода і скрізь гондоли... Натурально, сидить отака італієчка, такий пуп'яночок, одягнена: вишивочка, хусточка... З нами були й аглицькі офіцери; ну, народ, як і наші, — моряки; і спочатку, справді, було дуже дивно: не розумієш один одного, а потім, як добре ознайомились, почали вільно розуміти: покажеш було отак на пляшку чи на склянку — ну зразу ж і знає, що це значить випити; покладеш отак кулак до рота і скажеш тільки губами: паф-паф — знає: люльку запалити. Взагалі, я вам скажу, мова досить легка, наші матроси за якихось три дні почали цілком розуміти один одного.

І в а н П а в л о в и ч. А преінтересне, я бачу, життя в чужих сторонах. Мені дуже приємно зійтися з людиною бувалою. Дозвольте дізнатися: з ким маю честь розмовляти?

Ж е в а к і н. Жевакін, лейтенант в одставці. Дозвольте з свого боку теж запитати: з ким маю честь говорити?

І в а н П а в л о в и ч. На посаді екзекутора, Іван Павлович Яїчниця.

Ж е в а к і н *(недочувши)*. Та я теж уже підснідав. Дорога, знаю, чекає чималенька, а час холоднуватий: оселедчика з'їв із хлібцем.

І в а н П а в л о в и ч. Ні, здається, ви не так зрозуміли: це прізвище моє — Яїчниця.

Ж е в а к і н *(кланяючись)*. Ох, пробачте, я трошки недочуваю. Я, їй-право, гадав, що ви зволили сказати, що поїли яєчні.

І в а н П а в л о в и ч. А що робити? я вже хотів був просити генерала, щоб дозволив мені називатися Яїчницин, та свої одрадили: кажуть, буде схоже на «собачий син».

Ж е в а к і н. А це, однак, буває. У нас уся третя ескадра, всі офіцери і матроси, — всі були з предивними прізвищами: Помойкін,Ярижкін, Перепрєєв лейтенант. А один мічман, і навіть добрий мічман, був на прізвище просто Дірка. І капітан було: «Гей, ти, Дірко, йди-но сюди!» І було з нього завжди пожартуєш: «Ех ти, дірка отакий!» — говориш, було, йому.

Чути в дверях дзвінок. Ф е к л а біжить через кімнату відчиняти.

Я ї ч н и ц я. А, здрастуй, матінко!

Ж е в а к і н. Здрастуй; як живеш, серце моє?

А н у ч к і н. Здрастуйте, матінко Фекло Іванівно.

Ф е к л а *(біжить хапаючись).* Спасибі, батеньки мої, здорова, здорова. *(Одчиняє двері.)*

У сінях чути голосй: «Дома?» — «Дома». Потім кілька майже нечутних слів, на які Фекла відповідає з досадою: «Дивись ти який!»

Я В А XVII

Т і ж, К о ч к а р ь о в, П о д к о л ь о с і н і Ф е к л а.

К о ч к а р ь о в *(до Подкольосіна).* Ти пам'ятай, тільки кураж і більше нічого. *(Озирається і розкланюється дещо здивовано; сам собі.)* Ху, ти, яка купа народу. Це що значить? Чи не женихи? *(Штовхає Феклу і говорить їй тихо.)* З котрих сторон назбирала ворон — га?

Ф е к л а *(тихо).* Тут тобі нема ворон, усі чесні люди.

К о ч к а р ь о в *(до неї).* Гості нещитані, каптани обсмикані.

Ф е к л а. Каже дядя, на себе глядя, а й хвастонути нічим: верба товста, та всередині пуста.

К о ч к а р ь о в. Та й твої розжилися — по дірці в кишені. *(Голосно.)* Та що вона робить тепер? Оці ж двері до неї в опочивальню? *(Підходить до дверей.)*

Ф е к л а. Безсоромний! кажуть тобі, що одягається.

К о ч к а р ь о в. Ото лихо! що ж тут такого? адже тільки подивлюсь і все! *(Дивиться в замкову щілину.)*

Ж е в а к і н. А дозвольте й мені поцікавитися теж.

Я ї ч н и ц я. Дозвольте й мені глянути один разочок.

К о ч к а р ь о в *(все ще дивиться).* Та нічого не видно, панове. І впізнати не можна, що воно біліє, чи жінка, чи подушка.

Однак, усі обступили двері й намагаються зазирнути.

К о ч к а р ь о в. Чш... хтось іде.

Усі відскакують геть.

Я В А XVIII

Т і ж, О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а й А г а ф і я Т и х о н і в н а. Усі вклоняються.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. А з якої причини зволили зробити ласку завітати?

Я ї ч н и ц я. А з газет довідався я, що бажаєте підрядитися поставляти ліс і дрова, і тому, перебуваючи на посаді екзекутора при казенному місці, я прийшов довідатись, якого роду ліс, і скільки, і до якого часу ви можете його поставити.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Хоч підрядів ніяких і не беремо, а що прийшли — раді. А як на прізвище?

Я ї ч н и ц я. Колезький асесор, Іван Павлович Яїчниця.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Прошу ласкаво сідати. *(Звертається до Жевакіна і дивиться на нього.)* А дозвольте дізнатись...

Ж е в а к і н. Я теж, бачу в газетах оголошення про щось: а дай, думаю собі, піду. Погода здалася хорошою, по дорозі скрізь травичка...

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. А як на прізвище?

Ж е в а к і н. А лейтенант морської служби в одставці, Балтазар Балтазарович Жевакін 2-й. Був у нас ще один Жевакін, так той ще раніш за мене пішов у відставку: був поранений, матінко, під коліно, і куля так дивно пройшла, що коліна самого не зачепила, а жилу прохопила — як голкою зшило, так що, коли було стоїш із ним, усе здається, що він намагається тебе ззаду коліном ударити.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. А прошу ласкаво сідати. *(Звертаючись до Анучкіна.)* А дозвольте дізнатися, з якої причини?..

А н у ч к і н. По сусідству, прошу вас. Перебуваючи в досить близьких сусідах...

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Чи не в домі купецької жінки Тулубової, що напроти, зволите жити?

А н у ч к і н. Ні, я поки що живу ще на Пісках, але, однак, маю намір згодом переїхати сюди, у цю частину міста.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. А прошу ласкаво сідати. *(Звертається до Кочкарьова.)* А дозвольте дізнатись...

К о ч к а р ь о в. Та невже ви мене не впізнаєте? *(Звертаючись до Агафії Тихонівни.)* І ви теж, пані?

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Скільки мені здається, зовсім не бачила вас.

К о ч к а р ь о в. Однак ви пригадайте. Ви мене, напевно, десь бачили.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Їй-право, не знаю. Хіба чи не в Бірюшкіних?

К о ч к а р ь о в. Саме у Бірюшкіних.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ах, та ви ж не знаєте, адже з нею пригода трапилась.

К о ч к а р ь о в. Як же, вийшла заміж.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ні, це ще добре б, а то ногу переламала.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. І дуже переламала. Верталася пізненько додому на дрожці, а кучер був п'яний і вивалив з дрожки.

К о ч к а р ь о в. Тож-то я пригадую, що щось таке було: чи то заміж вийшла, чи переламала ногу.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. А як на прізвище?

К о ч к а р ь о в. Як же, Ілля Хомич Кочкарьов, адже ми родичі. Дружина моя безнастанно говорить про те... Дозвольте, дозвольте *(бере за руку Подкольосіна і підводить його):* приятель мій, Подкольосін Іван Кузьмич, надвірний радник, служить експедитором, сам усі справи робить, справляє якнайкраще свою службу.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. А як на прізвище?

К о ч к а р ь о в. Подкольосін Іван Кузьмич, Подкольосін. Директора тільки так, для чину, настановлено, а всі справи він робить, Іван Кузьмич Подкольосін.

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Так ото. Прошу ласкаво сідати.

Я В А XIX

Т і ж і С т а р и к о в.

С т а р и к о в *(кланяючись жваво й швидко, по-купецькому, і легенько беручись у боки).* Здрастуйте, Орино Пантелеймонівно. Хлопці на Гостиному дворі говорили, що продаєте вовну, матінко!

А г а ф і я Т и х о н і в н а *(одвертаючись з презирством, тихо, але так, що він почув).* Тут не купецька крамниця.

С т а р и к о в. Он як! чи невчасно прийшли? чи й без нас діло скінчили?

О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а. Прошу, прошу, Олексію Дмитровичу, хоч вовни і не продаємо, а що прийшли — раді. Прошу ласкаво сідати.

Всі посідали. Мовчання.

Я ї ч н и ц я. Дивна погода нині: зранку зовсім було схоже на дощик, а тепер ніби й минуло.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Авжеж, ця погода ні на що не схожа: іноді ясно, а іншим разом зовсім дощ. Дуже велика неприємність.

Ж е в а к і н. От у Сицилії, матінко, ми були з ескадрою навесні: це десь близько, як порівняти, нашого лютого; вийдеш, було, з дому: день сонячний, а потім отак дощик, і дивишся, справді немовби дощик.

Я ї ч н и ц я. Найнеприємніше, коли в таку погоду сидиш сам. Жонатій людині зовсім інша річ: не сумно; а коли на самоті — так це просто...

Ж е в а к і н. О, смерть, справжня смерть...

А н у ч к і н. Так, це можна сказати...

К о ч к а р ь о в. Та де там? Просто мука! життю радий не будеш; не дай Боже зазнати такого стану.

Я ї ч н и ц я. А як, пані, коли б вам довелося вибрати чоловіка? Дозвольте спитати про ваш смак. Пробачте, що я так просто. На якій службі ви вважаєте пристойніше бути мужеві?

Ж е в а к і н. Чи хотіли б ви, пані, мати за мужа людину, знайому з морськими бурями?

К о ч к а р ь о в. Ні, ні. Найкращий, на мій погляд, муж — це людина, яка сама майже керує всім департаментом.

А н у ч к і н. А навіщо упередження? Чому ви хочете виявити неповагу до людини, яка хоч, звичайно, служила і на піхотній службі, але вміє, однак, цінувати поводження вищого товариства.

Я ї ч н и ц я. Пані, вирішуйте ви!

Агафія Тихонівна мовчить.

Ф е к л а. Відповідай же, матінко. Скажи їм що-небудь.

Я ї ч н и ц я. То як же, матінко?

К о ч к а р ь о в. Який же ваш погляд, Агафіє Тихонівно?

Ф е к л а *(тихо до неї)*. Скажи ж, скажи: «дякую», мовляв, «з моєю охотою». Негаразд же так сидіти.

А г а ф і я Т и х о н і в н а *(тихо)*. Мені соромно, їй право, соромно, я піду, далебі піду; тіточко, посидьте за мене.

Ф е к л а. Ох, та не роби цього сраму, не виходь; зовсім осоромишся. Вони бозна-що подумають.

А г а ф і я Т и х о н і в н а *(так само)*. Ні, їй-право, піду. Піду, піду! *(Вибігає.)*

Фекла і Орина Пантелеймонівна виходять слідом за нею.

Я В А XX

Т і ж, крім тих, що вийшли.

Я ї ч н и ц я. Ось тобі й маєш, і пішли всі! Що це значить?

К о ч к а р ь о в. Щось, мабуть, трапилось.

Ж е в а к і н. Щось з дамським туалетиком... щось там підправити... вишивочку... пришпилити...

Ф е к л а входить. Усі до неї назустріч, запитуючи: «Що, що таке?»

К о ч к а р ь о в. Що-небудь трапилось?

Ф е к л а. Як можна, щоб трапилось. Їй-богу, нічого не трапилось.

К о ч к а р ь о в. Та чого ж вона вийшла?

Ф е к л а. Та присоромили, тому й вийшла; зовсім ізконфузили, так що не всиділа на місці. Просить пробачити: увечері щоб на склянку чаю завітали. *(Виходить.)*

Я ї ч н и ц я *(набік)*. Ох, ота мені склянка чаю! От через що не люблю сватання, почнеться тяганина: сьогодні не можна, та завітайте завтра, та ще позавтра на склянку, та треба ще подумати. А діло ж пусте, аж ніяк не головоломне. Чорт забирай, я людина службова, мені нема коли.

К о ч к а р ь о в *(до Подкольосіна)*. А хазяйка непогана, га?

П о д к о л ь о с і н. Так, непогана.

Ж е в а к і н. А хазяєчка гарна.

К о ч к а р ь о в *(набік)*. От чорт! Цей дурень закохався. Ще буде, чого доброго, заважати. *(Голосно.)* І зовсім не гарна, зовсім не гарна.

Я ї ч н и ц я. Ніс великий.

Ж е в а к і н. Ну ні, носа я не примітив. Вона... такий пуп'яночок.

А н у ч к і н. Я сам теж їхнього погляду. Ні, не те, не те... Я навіть думаю, що навряд чи вона знайома з поводженням вищого товариства. Та й чи знає ще вона по-французькому?

Ж е в а к і н. Так чого ж ви, насмілюся спитати, не поговорили з нею по-французькому? Може, і знає.

А н у ч к і н. Ви гадаєте, я говорю по-французькому? Ні, я не мав щастя скористатися з такого виховання. Мій батько був мерзотник, тварюка. Він і не думав навчити мене французької мови. Я був тоді ще дитиною, мене легко було привчити, варто тільки одлупити гарненько, і я б знав, я б неодмінно знав.

Ж е в а к і н. Ну а тепер, коли ви не знаєте, яка ж користь вам, коли вона...

А н у ч к і н. Е ні, ні, жінка зовсім інша річ. Треба, щоб вона неодмінно знала, а без того в неї і те, і оце... *(показує жестами)* все вже буде не те.

Я ї ч н и ц я *(набік)*. Ну про це хай дбає хтось інший, а я піду та обдивлюсь знадвору будинок і флігелі: коли тільки все як слід, то цього ж таки вечора доб'юся діла. Ці женишки мене не лякають. Народ щось кволуватий. Таких відданиці не люблять.

Ж е в а к і н. Піти запалити люлечку. А що, чи не по дорозі нам? Де ви, дозвольте спитати, живете?

А н у ч к і н. А на Пісках, у Петровському провулку.

Ж е в а к і н. Еге, вийде так: я на острові, у 18-й лінії; а проте все-таки я вас проведу.

С т а р и к о в. Ні, тут щось чванькувато. Ой, згадаєте потім, Агафіє Тихонівно, і нас. Моє поважання, панове! *(Кланяється й виходить.)*

ЯВА XXI

Подкольосін і Кочкарьов.

П о д к о л ь о с і н. То що ж, ходімо й ми.

К о ч к а р ь о в. Ну що, адже правда, хазяйка гарна?

П о д к о л ь о с і н. Та що! мені, признатись, вона не подобається.

К о ч к а р ь о в. Отакої! це що? Та ти ж сам погодився, що вона хороша.

П о д к о л ь о с і н. Та так, якось не те: і ніс довгий, і по-французькому не знає.

К о ч к а р ь о в. А це що? тобі навіщо по-французькому?

П о д к о л ь о с і н. Ну все-таки наречена повинна знати по-французькому.

К о ч к а р ь о в. А чому?

П о д к о л ь о с і н. Та тому, що... вже я не знаю чому, а все вже в неї буде не те.

К о ч к а р ь о в. Ну от, один дурень зараз сказав, а він і вуха розвісив. Вона красуня, просто красуня; такої дівчини не знайдеш ніде.

П о д к о л ь о с і н. Та вона мені самому спочатку була сподобалась, а потім, як почали говорити: довгий ніс, довгий ніс, ну, я роздивився, і сам бачу, що довгий ніс.

К о ч к а р ь о в. Ех ти, тютя з полив'яним носом. Вони навмисне говорять, щоб тебе спровадити, і я теж не хвалив, так завжди робиться. Це, брат, така дівчина! Ти роздивись тільки її очі, це ж чорт знає що за очі: говорять, дихають! А ніс, — я не знаю, що за ніс! білий — як алебастр! Та й алебастр не кожний дорівняється. Ти роздивись сам гарненько.

П о д к о л ь о с і н *(усміхаючись)*. Та тепер я знову бачу, що вона ніби гарна.

К о ч к а р ь о в. А звичайно ж, гарна. Послухай, тепер, коли всі вони пішли, ходім до неї, поговоримо і все скінчимо.

П о д к о л ь о с і н. Ну, цього я не зроблю.

К о ч к а р ь о в. Чому ж?

П о д к о л ь о с і н. Та що за нахабство? Нас багато, хай вона сама вибере.

К о ч к а р ь о в. А що тобі на них зважати: боїшся суперництва, чи що? Хочеш, я їх усіх за хвилину спроваджу?

П о д к о л ь о с і н. А як ти їх спровадиш?

К о ч к а р ь о в. Ну, це вже моя справа. Дай мені тільки слово, що потім не будеш одмовлятися.

П о д к о л ь о с і н. Чому ж не дати? будь ласка. Я не відмовляюсь: я хочу женитись.

К о ч к а р ь о в. Руку!

П о д к о л ь о с і н *(подаючи)*. Візьми!

К о ч к а р ь о в. Ну оцього мені тільки й треба.

Обидва виходять.

ДІЯ ДРУГА

Кімната в домі Агафії Тихонівни.

Я В А І

А г а ф і я Т и х о н і в н а сама, потім К о ч к а р ь о в.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Справді, яка трудність — вибір! Коли б іще один, два чоловіка, а то чотири. Як хочеш, так і вибирай. Никанор Іванович непоганий із себе, хоч, розуміється, худорлявий, Іван Кузьмич теж нічогенький. Та, правду казавши, Іван Павлович теж, хоч і товстий, а таки показний мужчина. Прошу покірно, як тут бути? Балтазар Балтазарович знову ж мужчина з достоїнствами. Так важко вирішити, так важко, що й не розказати. Якби губи Никанора Івановича та приставити до носа Івана Кузьмича, та взяти скільки-небудь сміливості, яка в Балтазара Балтазаровича, та додати ще, мабуть, до нього огрядності Івана Павловича, я б одразу вирішила. А тепер от подумай! просто аж голова заболіла. Я думаю, найкраще кинути жеребок. Покластися в усьому на волю Божу: хто викинеться, той і чоловік. Напишу їх усіх на папірцях, скручу в трубочки, та й хай буде, що буде. *(Підходить до столика, виймає звідти ножиці і папір, нарізає квиточки і скручує, продовжуючи говорити.)* Таке нещасне становище дівчини, особливо ще закоханої. Із мужчин ніхто не зважає на це, просто не хочуть зрозуміти цього. Ось вони вже всі готові! лишається тільки покласти їх в ри-

дикюль, зажмурити очі, та и хай буде, що буде. *(Кидає квиточки в ридикюль і перемішує їх рукою.)* Страшно... Ах, якби Бог дав, щоб вийнявся Никанор Іванович; ні, а чому він? Краще ж Іван Кузьмич. А чому ж Іван Кузьмич? чим же погані ті, інші... Ні, ні, не хочу... який вибереться, той хай і буде. *(Шукає рукою в ридикюлі і виймає замість одного всі.)* Ух! усі! всі вийнялися. А серце так і тьохкає! Ні, одного! одного! неодмінно одного! *(Кладе квиточки в ридикюль і перемішує.)*

В цей час увіходить потихеньку Кочкарьов і стає позаду.

Ах, якби вийняти Балтазара... що я! хотіла сказати Никанора Івановича... ні, не хочу, не хочу. Кого накаже доля.

Кочкарьов. Та візьміть Івана Кузьмича, од усіх найкращий.

Агафія Тихонівна. Ах! *(Скрикує і затуляє лице обома руками, боячись глянути назад.)*

Кочкарьов. Та чого ж ви злякалися? Не лякайтеся, це я. Справді, візьміть Івана Кузьмича.

Агафія Тихонівна. Ах, мені соромно, ви підслухали.

Кочкарьов. Нічого, нічого, адже я свій, рідня, передо мною нема чого соромитись: одкрийте ж ваше личко.

Агафія Тихонівна *(наполовину відкриваючи лице)*. Мені, далебі, соромно.

Кочкарьов. Ну, візьміть же Івана Кузьмича.

Агафія Тихонівна. Ах! *(Скрикує і затуляється знову руками.)*

Кочкарьов. Справді, чудо людина, справляє свою службу... просто надзвичайна людина.

Агафія Тихонівна *(потроху відкриває лице)*. Як же, а інший? а Никанор Іванович, адже він теж хороша людина.

Кочкарьов. Змилуйтеся, це ж погань проти Івана Кузьмича.

Агафія Тихонівна. А чому?

Кочкарьов. Ясно, чому. Іван Кузьмич людина, ну, просто людина... людина, якої не знайдеш.

Агафія Тихонівна. Ну, а Іван Павлович?

Кочкарьов. І Іван Павлович погань! усі вони погань.

Агафія Тихонівна. Так уже й усі?

Кочкарьов. Та ви тільки поміркуйте, порівняйте тільки: це, хоч що кажіть, та Іван Кузьмич, а то ж казна-що: Іван Павлович, Никанор Іванович, чорт знає що!

Агафія Тихонівна. А вони ж, їй-право, такі дуже... скромні.

К о ч к а р ь о в. Які там скромні! Забіяки. Щонайбуйніший народ. Охота вам бути побитою на другий день після весілля!

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ах, Боже мій! Це вже справді, таке нещастя, гірш за яке й бути не може.

К о ч к а р ь о в. Ще б пак! Гірш за це й не вигадаєш нічого.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. То ви радите, що найкраще взяти Івана Кузьмича?

К о ч к а р ь о в. Івана Кузьмича, натурально Івана Кузьмича. *(Набік.)* Справа, здається, йде на лад. Подкольосін сидить у кондитерській, піду швидше по нього.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. То ви гадаєте — Івана Кузьмича?

К о ч к а р ь о в. Неодмінно Івана Кузьмича.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А тим, іншим, хіба відмовити?

К о ч к а р ь о в. Звісно, відмовити.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А як же це зробити? якось соромно.

К о ч к а р ь о в. Чому ж соромно? Скажіть, що ви ще молоді, і не хочете заміж.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Таж вони не повірять, почнуть розпитувати: та чому, та як?

К о ч к а р ь о в. Ну, а коли ви хочете покінчити все одним разом, скажіть просто: «Геть звідси, дурні!»

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Як же можна так сказати?

К о ч к а р ь о в. А ви спробуйте. Я вас запевняю, що після цього всі вибіжать геть.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Та це ж вийде якось дуже лайливо.

К о ч к а р ь о в. Та ви ж їх не побачите більше, то чи вам не однаково?

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Та вийде ж якось негаразд... адже вони розгніваються.

К о ч к а р ь о в. А яке горе, коли розгніваються! Якби з цього щось вийшло, тоді інша справа, а тут щонайбільше, коли хтось із них плюне в вічі, оце й усе.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ну, от бачите!

К о ч к а р ь о в. Та що ж за горе? Адже іншим по кілька разів плювали, їй-богу! Я теж знаю одного: чудовий із себе мужчина, рум'янець на всю щоку; до тих пір підлещувався й набридав своєму начальникові про прибавку платні, що той кінець кінцем не витримав — плюнув у самісіньке обличчя, їй-богу! «От тобі, — каже, — твоя прибавка, відчепись, сатано!» А платню, проте, збільшив. То що ж з того, що плюне? Коли б, інша справа, була далеко хустка, а вона ж тут у кишені — взяв та й обтер.

У сінях дзвінок.

Стукають: хтось із них, певно; я б не хотів тепер із ними зустрічатись. Чи нема там у вас іншого виходу?

Агафія Тихонівна. Як же, чорними сходами. Але, далебі, я вся тремчу.

Кочкарьов. Нічого, більше сміливості. Прощавайте! *(Набік.)* Швидше приведу Подкольосіна.

ЯВА II

Агафія Тихонівна і Яїчниця.

Яїчниця. Я навмисне, пані, прийшов трохи раніше, щоб поговорити з вами сам на сам, на дозвіллі. Ну, пані, щодо чину, я вже гадаю, вам відомо: служу колезьким асесором, люблять мене начальники, підлеглі слухаються... не вистачає тільки одного: подруги життя.

Агафія Тихонівна. Так.

Яїчниця. Тепер я знаходжу подругу життя. Подруга ця ви. Скажіть просто: так чи ні? *(Дивиться їй в плече, набік.)* О, вона не те, що, як бувають худенькі німкені; дещо є.

Агафія Тихонівна. Я ще дуже молода... не маю бажання ще заміж.

Яїчниця. Змилуйтеся, а сваха навіщо клопочеться? Але, може, ви хочете щось інше сказати, говоріть...

Чути дзвінок.

Чорт забирай, ніяк не дадуть діла зробити.

ЯВА III

Ті ж і Жевакін.

Жевакін. Пробачте, шановна, що я, може, дуже рано. *(Обертається і бачить Яїчницю.)* Ах, уже є... Іванові Павловичу моє шанування!

Яїчниця *(набік)*. Провалився б ти із своїм шануванням! *(Голосно.)* То як же, пані?.. Скажіть тільки одне слово: так чи ні?..

Чути дзвінок. Яїчниця сердито спльовує.

Знову дзвінок!

ЯВА IV

Ті ж і Анучкін.

Анучкін. Може, пані, я раніше, ніж належить і дозволяє чемність... *(Побачивши інших, скрикує й розкланюється.)* Моє шанування!

Я ї ч н и ц я *(набік).* Візьми собі своє шанування! Лиха личина тебе принесла, підломилися б твої сухорляві ноги! *(Голосно.)* То як же, пані, вирішите — я людина службова, часу в мене обмаль: так чи ні?

А г а ф і я Т и х о н і в н а *(зніяковіло).* Не треба... не треба... *(Набік.)* Нічого не розумію, що говорю.

Я ї ч н и ц я. Як не треба? з якої речі не треба?

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Нічого, нічого... Я не той... *(Набираючись духу.)* Геть звідси!.. *(Набік, сплеснувши руками.)* Ах, Боже мій, що я таке сказала?

Я ї ч н и ц я. Як: «геть звідси»? Що це таке значить: «геть звідси»? Дозвольте дізнатися, що ви розумієте під цим? *(Взявшись у боки, підступає до неї грізно.)*

А г а ф і я Т и х о н і в н а *(глянувши йому в лице, скрикує).* Ух, приб'є, приб'є! *(Вибігає.)*

Яїчниця стоїть, роззявивши рота. Вбігає на крик О р и н а П а н т е л е й м о н і в н а і, глянувши йому в лице, теж скрикує: «Ух, приб'є!» і вибігає.

Я ї ч н и ц я. Що за притичина така! От, справді, пригода!

В дверях дзвонить дзвінок і чути голоси.

Г о л о с К о ч к а р ь о в а. Та заходь, заходь, чого ж ти став?

Г о л о с П о д к о л ь о с і н а. Та йди ти вперед. Я тільки на хвилину: оправлюсь, розстебнулася штрипка.

Г о л о с К о ч к а р ь о в а. Та ти дременеш знову.

Г о л о с П о д к о л ь о с і н а. Ні, не дремену! їй-богу, не дремену!

ЯВА V

Т і ж і К о ч к а р ь о в.

К о ч к а р ь о в. Ну от, дуже треба оправляти штрипку.

Я ї ч н и ц я *(звертається до нього).* Скажіть, будь ласка, дівиця дурна, чи як?

К о ч к а р ь о в. А що? трапилося хіба що?

Я ї ч н и ц я. Та незрозумілі вчинки; вибігла, почала кричати: «Приб'є, приб'є!» Чорт знає що!

К о ч к а р ь о в. Еге, це з нею буває. Вона дурна.

Я ї ч н и ц я. Скажіть, адже ви їй родич?

К о ч к а р ь о в. Як же, родич.

Я ї ч н и ц я. А який родич, дозвольте дізнатись?

К о ч к а р ь о в. Ну, Бог вас благословить!..

К о ч к а р ь о в. Їй-право не знаю: якось тітка моєї матері щось таке її батькові, чи батько її щось таке моїй тітці — про це знає дружина моя, це їхня справа.

Я ї ч н и ц я. І давно з нею такий дур?

К о ч к а р ь о в. А ще змалку.

Я ї ч н и ц я. Воно, розуміється, краще, якби вона була розумніша, а проте й дурна теж непогано. Були б тільки статті прибуткові в добрім порядку.

К о ч к а р ь о в. Так за нею нічого нема.

Я ї ч н и ц я. Як так, а кам'яний дім?

К о ч к а р ь о в. Та то тільки говориться, що кам'яний, а знали б ви, як його збудовано: стіни ж виведені в одну цеглину, а всередині різний мотлох — сміття, тріски, стружки.

Я ї ч н и ц я. Що ви?

К о ч к а р ь о в. А звісно. Хіба ви не знаєте, як тепер будують будинки? — аби тільки в ломбард заставити.

Я ї ч н и ц я. Одначе ж будинок не заставлений?

К о ч к а р ь о в. А хто вам сказав? У тім-то й справа, що не тільки заставлений, та ще за два роки проценти не заплачено. Та в сенаті є ще брат, який теж накидає оком на будинок; сутяги такого світ не бачив: з рідної матері останню спідницю зняв, безбожник.

Я ї ч н и ц я. Як же це мені стара сваха... Ах вона, бестія така, недолюдок... *(Набік.)* Але, може, він і бреше. Під найсуворіший допит стару! і коли тільки правда... ну... я примушу заспівати не так, як інші співають.

А н у ч к і н. Дозвольте вас теж потурбувати запитанням. Признаюся, не знаючи французької мови, надто тяжко судити самому, чи знає жінка по-французькому, чи ні. Як хазяйка дому, знає?..

К о ч к а р ь о в. Ні бе, ні ме.

А н у ч к і н. Що ви?

К о ч к а р ь о в. Як же? я це дуже добре знаю. Вона вчилася разом з дружиною в пансіоні, ледарка була відома, завжди в блазенськім ковпаку сидить. А французький учитель просто бив її палицею.

А н у ч к і н. Уявіть собі, що в мене одразу, як тільки її побачив, було якесь передчуття, що вона не знає по-французькому.

Я ї ч н и ц я. Ну чорт із французьким! Але яка сваха треклятуща... Ах ти, бестія отака, відьма! Якби ж ви знали, якими словами вона розмалювала! Живописець, от справжній живописець! «Дім,

флігелі, — каже, — на фундаментах, срібні ложки, сани» — от сідай, та й катайся! — одно слово, в романі чи й знайдеться така сторінка. Ах ти ж, стара підошва! Попадись тільки ти мені...

ЯВА VI

Ті ж і Фекла.

Всі, побачивши її, звертаються до неї з такими словами:

Яїчниця. А! ось вона! А підійди-но сюди, стара гріховоднице! а підійди-но сюди!

Анучкін. Отак ви обдурили мене, Фекло Іванівно?

Кочкарьов. Ану, підходь, Варваро, на розправу!

Фекла. І ні слова не розберу: оглушили зовсім.

Яїчниця. Дім будовано в одну цеглину, стара підошво, а ти набрехала: і з мезонінами, і чорт знає з чим.

Фекла. А не знаю, не я будувала. Може, треба було в одну цеглину, через те так і побудували.

Яїчниця. Та ще й у ломбард заставлений! Чорти б тебе з'їли, відьмо треклятуша! *(Тупає ногою.)*

Фекла. Дивись ти який! Ще й лається! Інший би подякував за приємність, що клопоталася про нього.

Анучкін. Так, Фекло Іванівно, от і мені ви теж наговорили, що вона знає по-французькому.

Фекла. Знає, любий, усе знає, і по-німецькому, і по-всякому; які хочеш манери — все знає.

Анучкін. Ну, ні; здається, вона тільки по-російському й говорить.

Фекла. А що ж тут лихого? Зрозуміліше по-російському, через те й говорить по-російському. А якби вміла по-бусурменському, то тобі ж гірше, і сам би не зрозумів нічого. Тут уже нема чого говорити про російську мову, мова звісно яка: всі святі по-російському говорили.

Яїчниця. А підійди-но сюди, треклятуща! підійди-но до мене!

Фекла *(задкуючи ближче до дверей)*. І не підійду, я знаю тебе. Ти людина важка, ні за що поб'єш.

Яїчниця. Ну, дивись, голубочко, це тобі не пройде. От як проведу я тебе в поліцію, то ти в мене знатимеш, як обдурювати чесних людей. От ти побачиш! А нареченій скажи, що вона негідниця! чуєш, неодмінно скажи. *(Виходить.)*

Ф е к л а. Дивись ти який! розходився як! Що товстий, то думає, йому й рівного нікого немає. А я скажу, що сам ти негідник, от що!

А н у ч к і н. Признаюсь, люба моя, ніяк не думав я, щоб ви так обдурювали. Коли б я знав, що відданиця з такою освітою, та я... та й нога б моя просто не була тут. От як воно. *(Виходить.)*

Ф е к л а. Блекоти пооб'їдались чи випили зайве. Ач, які вередуни знайшлися! З глузду звела дурна грамота.

Я В А VII

Ф е к л а, К о ч к а р ь о в, Ж е в а к і н.

К о ч к а р ь о в регочеться на все горло, дивлячись на Феклу і вказуючи на неї пальцем.

Ф е к л а *(з досадою)*. Ти чого горлянку дереш?

Кочкарьов продовжує реготати.

Ф е к л а. Бач, як його розібрало!

К о ч к а р ь о в. А сваха! сваха! Майстерниця женити, знає, як повести справу! *(Продовжує реготати.)*

Ф е к л а. Ич, як заливається! Мабуть, покійниця з глузду зсунулася в той час, як тебе родила *(виходить з досадою)*.

Я В А VIII

К о ч к а р ь о в і Ж е в а к і н.

К о ч к а р ь о в *(продовжуючи реготати)*. Ой, не можу, їй-право, не можу, сили не витримають, почуваю, що лусну зо сміху *(продовжує реготати)*.

Жевакін, дивлячись на нього, починає й собі сміятись.

К о ч к а р ь о в *(стомлений, падає на стілець)*. Ой, далебі, знемігся. Почуваю, що як іще засміюся, порву останні жили.

Ж е в а к і н. Мені подобається ваша весела вдача. У нас в ескадрі капітана Болдирєва був мічман Пєтухов, Антон Іванович; теж був отакої веселої вдачі. Було нічого йому більше, покажеш отак одного пальця — як засміється, їй-богу, і до самісінького вечора сміється. Ну, дивлячись на нього, і собі зробиться смішно, і дивишся: аж і сам точно так само смієшся.

К о ч к а р ь о в *(переводячи дух)*. О, Господи, помилуй нас грішних! Ну що вона надумала, дурепа? Ну куди ж їй женити, чи їй женити? Ось я оженю, так оженю!

Ж е в а к і н. Ні? так ви можете справді оженити?

К о ч к а р ь о в. Ще й як! кого завгодно, з ким завгодно.

Ж е в а к і н. Коли так, оженіть мене з тутешньою хазяйкою.

К о ч к а р ь о в. Вас? та навіщо вам женитись?

Ж е в а к і н. Як навіщо? от, дозвольте зауважити, дивне трохи запитання! А відома річ навіщо.

К о ч к а р ь о в. Та ви ж чули, в неї приданого ніякого нема.

Ж е в а к і н. Нема — то й нема! Звичайно, це погано, а проте з такою прелюб'язною дівицею, з її поводженнями можна прожити й без приданого. Невеличка кімнатка *(міряє приблизно руками)*, отак маленький передпокій, невеличка ширмочка або якась ніби перегородка...

К о ч к а р ь о в. Та що вам у ній так сподобалося?

Ж е в а к і н. А правду казавши — мені вона сподобалася через те, що женщина огрядна. Я великий аматор з боку жіночої огрядності.

К о ч к а р ь о в *(скоса на нього поглядаючи, говорить набік)*. Та вже самому нічим похизуватись; ніби кисет, з якого витрусили тютюн. *(Голосно.)* Ні, вам зовсім не слід женитись.

Ж е в а к і н. Як так?

К о ч к а р ь о в. А так. Ну що у вас за фігура, між нами кажучи? Нога півняча...

Ж е в а к і н. Півняча?

К о ч к а р ь о в. Розуміється. Який з вас вигляд!

Ж е в а к і н. Тобто як, одначе, півняча нога?

К о ч к а р ь о в. Та просто півняча.

Ж е в а к і н. Мені здається, це, одначе, образливо...

К о ч к а р ь о в. Та я ж кажу тому, що знаю, ви людина розсудлива; іншому я не скажу. Я вас оженю, будь ласка, тільки з іншою.

Ж е в а к і н. Ні, я просив би вас, щоб з іншою мене не женили. Будьте вже такі ласкаві, щоб тільки з цією.

К о ч к а р ь о в. Звольте, оженю, тільки з умовою: ви не втручайтеся нікуди і не показуйтесь навіть на очі відданиці. Я все зроблю без вас.

Ж е в а к і н. Одначе, як же це, все без мене? Все-таки мені ж хоч на очі слід показатися.

К о ч к а р ь о в. Зовсім не слід. Ідіть додому і чекайте, цього ж вечора все буде зроблено.

Ж е в а к і н *(потирає руки)*. А це ж усе от як би хороше. А чи не треба атестата, службового списку? Може, дівиця забажає поцікавитись. Я збігаю за ними за хвилину.

К о ч к а р ь о в. Нічого не треба, йдіть тільки додому. Я вам сьогодні ж дам знати. *(Випроваджує його.)* Ага, чорта з два, як би не так! Що ж це? Що ж це Подкольосін не йде? Це, однак, дивно. Невже й досі оправляє свою штрипку? Чи не побігти по нього?

Я В А IX

К о ч к а р ь о в, А г а ф і я Т и х о н і в н а.

А г а ф і я Т и х о н і в н а *(озираючись)*. Що, пішли? нікого нема?

К о ч к а р ь о в. Пішли, пішли, нікого.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ах, коли б ви знали, як я вся тремтіла! Такого ж справді ще ніколи не було зо мною. Але який страшний оцей Яїчниця! Який він буде тиран для дружини. Мені все так і здається, що він зараз повернеться.

К о ч к а р ь о в. О, нізащо не повернеться! Я ставлю голову, коли хтось із них двох поткне сюди носа.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А третій?

К о ч к а р ь о в. Який третій?

Ж е в а к і н *(висовує голову в двері)*. До смерті хочеться знати, як вона буде висловлюватись про мене своїм ротиком... пуп'яночок отакий!

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А Балтазар Балтазарович?

Ж е в а к і н. А ось воно! ось воно! *(Потирає руки.)*

К о ч к а р ь о в. Ото лихо! Я думав, про кого ви говорите. Та це ж просто чорт знає що, несосвітенний дурень.

Ж е в а к і н. Це що таке? Цього вже я, признаюсь, ніяк не розумію.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А він, проте, на вигляд здався мені дуже хорошою людиною.

К о ч к а р ь о в. П'яниця!

Ж е в а к і н. Їй-богу, не розумію.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Невже і п'яниця ще?

К о ч к а р ь о в. Змилуйтеся, страшенний мерзотник.

Ж е в а к і н *(голосно)*. Ні, дозвольте, цього вже я аж ніяк не просив вас говорити. Що-небудь сказати на мою користь, похвалити — інша справа; а щоб таким чином, отакими словами — вже дозвольте хіба когось іншого, а я вже слуга покірний.

К о ч к а р ь о в *(набік)*. Як це надало йому підвернутися? *(До Агафії Тихонівни тихо.)* Дивіться, дивіться, на ногах не держиться. Отаке мисліте щодня виписує. Проженіть його, та й усе! *(Набік.)* А Подкольосіна нема й нема. Який мерзотник! Ну вже ж і вилаю його. *(Виходить.)*

ЯВА X

А г а ф і я Т и х о н і в н а і Ж е в а к і н.

Ж е в а к і н *(набік)*. Обіцяв хвалити, а замість того вилаяв! предивна людина! *(Голосно.)* Ви, пані, не вірте...

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Пробачте, мені щось нездужається... болить голова. *(Хоче піти.)*

Ж е в а к і н. А може, вам щось у мені не подобається? *(Показуючи на голову.)* Ви не дивіться, що в мене тут маленька лисина. Це нічого, це від лихоманки; волосся зразу виросте.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Мені однаково, хоч би що у вас там було.

Ж е в а к і н. У мене, пані... Якщо одягну чорний фрак, то колір лиця побілішає.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Для вас краще. Прощавайте! *(Виходить.)*

ЯВА XI

Ж е в а к і н сам, говорить услід їй.

Пані, дозвольте, скажіть причину: через що? чому? Хіба маю я якусь істотну ваду, чи що?.. Пішла! Предивний випадок! Ось уже чи не в сімнадцятий раз трапляється зо мною, і все майже однаковим чином: здається, так спочатку все добре, а як дійде діло до кінця — дивись і відмовлять. *(Ходить по кімнаті в роздумі.)* Так. От ця вже буде чи не сімнадцята наречена! І чого ж їй, однак, хочеться? Чого б їй, приміром, той?.. з якої речі... *(Подумавши.)* Темно, надзвичайно темно! Якби ж був нехороший чимось. *(Обдивляється.)* Здається, цього сказати не можна, все, слава Богу, натура не обідила. Незрозуміло. Хіба чи не піти додому і поритися в скринь-

ці? Там у мене були віршики, проти яких, справді, жодна не всто-їть... Їй-богу, розумом не збагнеш. Спочатку, здається, поталанило... Мабуть, доведеться повернути назад голоблі. А шкода, справді шкода. *(Виходить.)*

ЯВА XII

Подкольосін і Кочкарьов входять і обидва оглядаються назад.

Кочкарьов. Він не помітив нас! Бачив, з яким довгим носом вийшов?

Подкольосін. Невже йому також одмовлено, як і тим?

Кочкарьов. Рішуче!

Подкольосін *(самовдоволено усміхається)*. А преконфузно, одначе, мабуть, коли одмовлять.

Кочкарьов. Ще б пак!

Подкольосін. Я все ще не вірю, щоб вона прямо сказала, ніби віддає перевагу мені перед усіма.

Кочкарьов. Що ти — віддає перевагу! Вона від тебе просто без пам'яті. Така любов: самих імен яких понадавала, такий запал, просто аж кипить!

Подкольосін *(самовдоволено усміхається)*. А й справді, жінка, як схоче, яких тільки слів не наговорить. Довіку б не вигадав: мордашечка, комашечка, чорнушка...

Кочкарьов. Та що це за слова! От як одружишся, так ти побачиш у перші два місяці, які підуть слова. Просто, брат, так і танеш.

Подкольосін *(усміхається)*. Хіба?

Кочкарьов. Як чесна людина. Послухай, однак, треба ж швидше до діла. Скажи їй і відкрий їй цю ж хвилину серце і вимагай руки.

Подкольосін. Та як же цю ж хвилину? що ти?

Кочкарьов. Неодмінно цю ж хвилину... А ось і вона сама.

ЯВА XIII

Ті ж і Агафія Тихонівна.

Кочкарьов. Я привів до вас, пані, смертного, якого ви бачите. Ще ніколи не було такого закоханого, просто, не приведи Бог — і ворогові не побажаю...

П о д к о л ь о с і н *(штовхаючи його під руку, тихо)*. Ну, ти вже, брат, здається, занадто.

К о ч к а р ь о в *(до нього)*. Нічого, нічого! *(До неї тихо.)* Будьте сміливіші, він дуже тихий, намагайтеся бути якнайрозв'язнішою. Поверніть так ото бровами або, спустивши очі, так раптом і зріжте його, вражу душу, або випніть йому як-небудь плече, і хай, мерзотник, дивиться! Даремно, між іншим, ви не одягли сукні з короткими рукавами; а проте й ця хороша. *(Голосно.)* Ну, я залишаю вас у приємнім товаристві! Я на хвилину зазирну тільки до вас в їдальню й на кухню; треба розпорядитись, зараз прийде офіціант, якому замовлено вечерю; може, і вина принесені... До побачення! *(До Подкольосіна.)* Сміливіше, сміливіше! *(Виходить.)*

Я В А XIV

П о д к о л ь о с і н і А г а ф і я Т и х о н і в н а.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Прошу ласкаво — сідайте.

Сідають і мовчать.

П о д к о л ь о с і н. Ви, пані, любите кататись?

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Як кататись?

П о д к о л ь о с і н. На дачі дуже приємно літом кататись на човні.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Так, іноді із знайомими прогулюємось.

П о д к о л ь о с і н. Яке от літо буде — невідомо.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А бажано, щоб було хороше.

Обоє мовчать.

П о д к о л ь о с і н. Ви, пані, яку квітку більше любите?

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Котра сильніше пахне: гвоздику.

П о д к о л ь о с і н. Дамам дуже личать квіти.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Так, приємне заняття...

Мовчання.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. В якій церкві ви були минулої неділі?

П о д к о л ь о с і н. У Вознесенській, а тиждень тому був у Казанському соборі. Проте молитись однаково в будь-якій церкві. У тій тільки прикраси кращі.

Мовчать. Подкольосін тарабанить пальцями по столу.

П о д к о л ь о с і н. От скоро буде катерингофське гуляння.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А так, за місяць, здається.

П о д к о л ь о с і н. Навіть і місяця не буде.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Мабуть, веселе буде гуляння.

П о д к о л ь о с і н. Сьогодні восьме число. *(Рахує на пальцях.)* Дев'яте, десяте, одинадцяте... за двадцять два дні.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Подумати, як скоро!

П о д к о л ь о с і н. Я сьогоднішнього дня навіть не рахую.

Мовчання.

П о д к о л ь о с і н. Який сміливий російський народ!

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Як?

П о д к о л ь о с і н. А робітники. Стоять на самім вершечку... Я проходив повз будинок, так штукатур штукатурить і не боїться нічого.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Так. Та це ж де саме?

П о д к о л ь о с і н. А от по дорозі, де я щодня в департамент ходжу. Я ж кожного дня ходжу на службу.

Мовчання. Подкольосін знову починає тарабанити пальцями, нарешті береться за капелюх і розкланюється.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. А ви вже хочете...

П о д к о л ь о с і н. Так. Пробачте, що, може, набрид вам.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Як можна! Навпаки, я повинна дякувати вам за таке проведення часу.

П о д к о л ь о с і н *(усміхаючись)*. А мені, так, справді, здається, що я набрид.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Ах, їй-богу, ні.

П о д к о л ь о с і н. Ну так коли ні, то дозвольте мені й іншим часом, увечері коли-небудь...

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Дуже приємно.

Розкланюються. Подкольосін виходить.

ЯВА XV

А г а ф і я Т и х о н і в н а сама.

Яка достойна людина! Я тепер тільки взнала його як слід; справді, не можна не покохати: і скромний, і розсудливий. Так, приятель його допіру справедливо сказав; шкода тільки, що він так швидко пішов, а я б іще хотіла його послухати. Як приємно з ним розмовля-

ти! І головне те добре, що не теревенить. Я хотіла була теж йому словець двоє сказати, та, признаюсь, злякалася, серце так стало битись... Яка чудова людина! Піду розкажу тітоньці. ***(Виходить.)***

ЯВА XVI

Подкольосін і Кочкарьов входять.

Кочкарьов. Та чого додому? Дурниці які! чого додому?

Подкольосін. А чого мені залишатись тут? Я ж уже все сказав, що слід.

Кочкарьов. Значить, серце ти їй уже відкрив?

Подкольосін. От хіба тільки, що серця ще не відкрив.

Кочкарьов. От тобі й маєш! А чому не відкрив?

Подкольосін. Ну, та як же ти хочеш, не поговоривши спочатку ні про що, раптом, ні сіло ні впало, сказати: «Пані, давайте я з вами оженюсь!»

Кочкарьов. Ну, та про що ж, про які дурниці ви говорили цілих півгодини?

Подкольосін. Ну, ми переговорили про все. І, признаюсь, я дуже задоволений; з великою приємністю провів час.

Кочкарьов. Та послухай, подумай ти сам: коли ж ми все це встигнемо? Адже за годину треба їхати до церкви вінчатися.

Подкольосін. Що ти, з глузду з'їхав? Сьогодні вінчатись!

Кочкарьов. А чому ні?

Подкольосін. Сьогодні вінчатись?

Кочкарьов. Та ти ж сам дав слово, сказав, що як тільки женихів буде прогнано — зараз же згодний оженитись.

Подкольосін. Ну, я й тепер не від того. Тільки ж не зараз; місяць принаймні треба дати перепочити.

Кочкарьов. Місяць!

Подкольосін. Ну, звичайно.

Кочкарьов. Та ти збожеволів, чи що?

Подкольосін. Та менш як місяць не можна.

Кочкарьов. Та я ж офіціантові замовив вечерю, дурбасе такий! Ну, послухай, Іване Кузьмичу, не суперечь, серденько, женись тепер.

Подкольосін. Та борони Боже, що ти говориш? як це тепер?

Кочкарьов. Іване Кузьмичу, ну я тебе прошу. Коли не хочеш для себе, то для мене принаймні.

П о д к о л ь о с і н. Та, їй-право, не можна.

К о ч к а р ь о в. Можна, серце, все можна. Ну, прошу тебе, не капризуй, серденько.

П о д к о л ь о с і н. Та, їй-право, ні. Ніяково, зовсім ніяково.

К о ч к а р ь о в. Та що ніяково? хто тобі це сказав? Ти розсуди сам. Адже ти людина розумна. Я кажу тобі це не для того, щоб до тебе підлабузнитись, не тому, що ти експедитор, а просто говорю з любові... Ну годі ж, серденько, звикай, глянь оком розсудливої людини.

П о д к о л ь о с і н. Та коли б можна було, я б...

К о ч к а р ь о в. Іване Кузьмичу! Любенький, серденько, ну хочеш, я навколішки перед тобою стану?

П о д к о л ь о с і н. Та навіщо?..

К о ч к а р ь о в *(стає навколішки)*. Ну, от я й навколішках! Ну, бачиш сам, прошу тебе. Вік не забуду твоєї послуги, не супереч, серденько!

П о д к о л ь о с і н. Ну, не можна, брат, їй же богу, не можна.

К о ч к а р ь о́ в *(підводячись, сердито)*. Свиня!

П о д к о л ь о с і н. Ну що ж, лайся!

К о ч к а р ь о в. Дурень! Ще ніколи не було такого.

П о д к о л ь о с і н. Лайся, лайся.

К о ч к а р ь о в. А для кого я старався, заради чого бився? Все для твоєї, дурню, користі. Мені-то що? Я зараз кину тебе; мені яке діло?

П о д к о л ь о с і н. Та хто ж тебе прохав клопотатись? Що ж, кидай.

К о ч к а р ь о в. Та ти ж пропадеш, ти ж без мене нічого не зробиш. Не ожени тебе, ти ж навіки залишишся дурнем.

П о д к о л ь о с і н. А тобі що до того?

К о ч к а р ь о в. Про тебе, бовдуре, дбаю.

П о д к о л ь о с і н. Я не бажаю твого дбання.

К о ч к а р ь о в. Ну то й іди к чорту!

П о д к о л ь о с і н. Ну й піду.

К о ч к а р ь о в. Туди тобі й дорога!

П о д к о л ь о с і н. Що ж, і піду.

К о ч к а р ь о в. Іди, йди, і щоб ти там одразу поламав собі ногу. От від душі бажаю тобі, щоб п'яний візник в'їхав тобі дишлом у самісіньку пельку! Ганчірка, а не чиновник! От присягаюсь, що тепер між нами все кінчилось, і на очі мені не показуйся!

П о д к о л ь о с і н. І не покажусь. *(Виходить.)*

К о ч к а р ь о в. До диявола, до старого свого приятеля! *(Відчиняє двері і кричить йому вслід.)* Дурень!

ЯВА XVII

К о ч к а р ь о в сам, ходить швидко взад і вперед.

Ну, чи було коли-небудь видано на світі отаку людину? Отакого дурня! Та коли вже пішло на правду, то й я хороший. Ну скажіть, будь ласка, от я на вас усіх пошлюся. Ну, чи не йолоп я, не дурень? Заради чого б'юсь, кричу, аж горло пересохло? Скажіть, що він мені? рідня, чи що? І що я йому: нянька, тітка, свекруха, кума, чи що? Задля якого ж диявола, чого, чого я клопочусь за нього, не даю собі спокою, лиха година прибрала б його зовсім? Просто чорт знає чого! От піди ж ти, спитай іноді людину, задля чого вона щось робить! Отакий мерзотник! Яка противнюща, підла пика! Узяв би тебе, дурну животину, та щиглями б тебе в ніс, у вуха, в рот, у зуби, — у всі місця! *(У гніві дає кілька щиглів у повітря.)* А от що найдосадніше: пішов собі — йому і горя мало. З нього все це, як з гусака вода — от що нестерпно! Піде собі на квартиру, лежатиме та з люльки попихкуватиме. Яке противнюще створіння! Бувають огидні пики, а такої просто не видумаєш; не вигадаєш гірше цієї пики, їй-богу, не вигадаєш. Так от же ні, піду, навмисне поверну його, ледацюгу! Не дам ушитися, піду приведу паскуду! *(Вибігає.)*

ЯВА XVIII

А г а ф і я Т и х о н і в н а входить.

Справді, так ото серце б'ється, що й не сказати. Скрізь, хоч куди повернусь, скрізь так от і стоїть Іван Кузьмич. От уже правда, що від долі не втечеш. Допіру хотіла була думати зовсім про інше, але хоч за що візьмусь — пробувала мотати нитки, шила ридикюль — а Іван Кузьмич так от і лізе в руку. *(Помовчала.)* І так от, нарешті, чекає мене переміна стану! Візьмуть мене, поведуть до церкви... потім залишать саму з мужчиною — ух! Дрож так мене й проймає. Прощавай, колишнє моє дівоче життя. *(Плаче.)* Скільки років прожила спокійно... От жила, жила — а тепер доводиться виходити заміж! Самих турбот скільки: діти, хлопчаки, народ забіякуватий, а там і дівчатка підуть;

попідростають — видавай їх заміж. Добре ще, коли вийдуть за путніх, а як за п'яниць або за таких, що готовий сьогодні ж поставити на карту геть усе, що є на ньому! *(Починає потроху знову ридати.)* Не вдалось і повеселитися мені в дівочому стані, і двадцяти семи років не продівувала... *(Змінюючи голос.)* Та що ж Іван Кузьмич так довго бариться?

ЯВА XIX

Агафія Тихонівна і Подкольосін (його випихає на сцену з дверей двома руками Кочкарьов).

Подкольосін *(запинаючись)*. Я прийшов вам, пані, пояснити одне дільце... Тільки я б хотів перше знати, чи не здасться воно вам дивним?

Агафія Тихонівна *(опускаючи очі)*. А що таке?

Подкольосін. Ні, пані, ви скажіть наперед: чи не здасться вам дивним?

Агафія Тихонівна *(так само)*. Не можу знати, що таке.

Подкольосін. Але признайтеся: справді вам здасться дивним те, що я вам скажу?

Агафія Тихонівна. Змилуйтесь, як можна, щоб було дивно — від вас усе приємно чути.

Подкольосін. Але цього ви ще ніколи не чули.

Агафія Тихонівна опускає ще нижче очі; в цей час входить потихеньку Кочкарьов і стає у нього за плечима.

Це от у чім... Але хай краще я вам скажу коли-небудь потім.

Агафія Тихонівна. А що ж це таке?

Подкольосін. А ще... Я хотів був, признаюсь, тепер сказати вам, та все ще якось сумніваюсь.

Кочкарьов *(про себе, складаючи руки)*. Господи ти Боже мій, що це за людина! Це просто стара бабська пантофля, а не людина, глум з людини, сатира на людину!

Агафія Тихонівна. Чого ж ви сумніваєтесь?

Подкольосін. Та все якось бере сумнів.

Кочкарьов *(голосно)*. Як це по-дурному, як це по-дурному! Та ви, пані, бачите: він просить руки вашої, бажає сказати, що він без вас не може жити, існувати. Питає тільки, чи згодні ви його ощасливити.

Подкольосін *(майже злякавшись, штовхає його, швидко говорячи)*. Змилуйся, що ти!

К о ч к а р ь о в. То що ж, пані? Чи зважуєтесь ви цьому смертному принести щастя?

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Я ніяк не смію думати, щоб я могла принести щастя... а проте я згодна.

К о ч к а р ь о в. Натурально, натурально, так би й давно, Давайте ваші руки!

П о д к о л ь о с і н. Зараз! *(Хоче щось сказати йому на вухо; Кочкарьов показує йому кулака і насуплює брови; він дає руку.)*

К о ч к а р ь о в *(з'єднуючи руки)*. Ну, Бог вас благословить. Згодний і схвалюю ваш союз. Шлюб це є така справа... Це не те, що взяв візника та й поїхав кудись; це обов'язок зовсім іншого роду, це обов'язок... Тепер от тільки мені часу нема, а потім я розкажу тобі, що це за обов'язок. Ну, Іване Кузьмичу, поцілуй свою наречену. Ти тепер можеш це зробити. Ти тепер повинен це зробити.

Агафія Тихонівна опускає очі.

Нічого, нічого, пані, це так годиться, хай поцілує.

П о д к о л ь о с і н. Ні, пані, дозвольте, тепер уже дозвольте. *(Цілує її і бере за руку.)* Яка прекрасна ручка! Чому у вас, пані, така прекрасна ручка?.. Та дозвольте, пані, хочу, щоб цю ж хвилину було вінчання, неодмінно цю хвилину.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Як цю ж хвилину? Та це ж, може, дуже скоро.

П о д к о л ь о с і н. І чути не хочу! Хочу ще скоріше, щоб цю ж мить було вінчання.

К о ч к а р ь о в. Браво! добре! Благородна людина! Я, признаюсь, завжди чекав од тебе багато в майбутньому! Ви, пані, справді поспішіть тепер швидше одягтися; я, правду казати, послав уже по карету і напросив гостей. Вони всі тепер поїхали просто до церкви. Адже у вас вінчальна сукня готова, я знаю.

А г а ф і я Т и х о н і в н а. Як же, давно готова. Я за хвилину одягнуся.

ЯВА XX

К о ч к а р ь о в і П о д к о л ь о с і н.

П о д к о л ь о с і н. Ну, брат, дякую! Тепер я бачу всю твою послугу. Батько рідний для мене не зробив би того, що ти. Бачу, що ти робив із дружби. Спасибі, брат, вік пам'ятатиму твою послугу. *(Зворушений.)* Наступної весни відвідаю неодмінно могилу твого батька.

К о ч к а р ь о в. Нічого, брат, я й сам радий. Ну, підійди, я тебе поцілую. *(Цілує його в одну щоку, а потім у другу.)* Дай Бог, щоб ти прожив благополучно *(цілуються)*, приємно і в достатках, щоб дітей нажив купу...

П о д к о л ь о с і н. Дякую, брат. Іменно, нарешті тепер тільки я дізнався, що таке життя. Тепер передо мною постав зовсім новий світ, тепер я от бачу, що все це рухається, живе, почуває, так якось випаровується, так якось, не знаєш навіть сам, що воно робиться. А раніше я нічого цього не бачив, не розумів, тобто просто був позбавлений всякого розуміння, не роздумував, не заглиблювався і жив, як і всяка інша людина живе.

К о ч к а р ь о в. Радий, радий. Тепер я піду, подивлюся тільки, як приготували стіл, за хвилину повернуся. *(Набік.)* А капелюха, проте, на всяк випадок краще приховати. *(Забирає капелюха з собою.)*

Я В А XXI

П о д к о л ь о с і н сам.

Справді, що я був досі? Чи розумів я значення життя? Не розумів, нічого не розумів. Ну, який був мій холостяцький вік? Що я значив, що я робив? Жив, жив, служив, ходив у департамент, обідав, спав, — словом, була на світі найпустіша і найзвичайніша людина. Тільки тепер бачиш, які дурні всі, що не женяться; а коли роздивитися, яка сила людей перебуває в такій сліпоті. Якби я був десь государем, я б дав повеління женитися всім, геть усім, щоб у мене в державі не було жодної холостої людини. Справді, як подумаєш: за кілька хвилин і вже будеш жонатий. Раптом зазнаєш блаженства, яке справді буває тільки хіба в казках, якого просто навіть не висловиш, та й слів не знайдеш, щоб висловити. *(Після деякого мовчання.)* Однак, хоч що там говори, а якось навіть робиться лячно, коли добре про це подумаєш. На все життя, на цілий вік, як би там не було, зв'язати себе, і вже потім ні відмови, ні каяття, нічого, нічого, — все скінчено, все зроблено. Вже от навіть і тепер назад ніяк не можна податись; за хвилину і під вінець; піти навіть не можна, там уже й карета, і все вже готове. А хіба таки не можна втекти? Як же, розуміється не можна: там на дверях і скрізь стоять люди, ну, спитають: чого? Не можна, ні. А от вікно одчинене; що коли у вікно? Ні, не можна; як же, і непристойно, та й високо. *(Підходить до вікна.)* Ну, ще не так високо: тільки самий фундамент, та й той низенький. Ну ні, як же, зо мною навіть нема капелюха. Як же без капелюха? Ніяково. А невже, однак, не можна без капелюха? А що якби спробувати, га?

Спробувати, чи що? *(Стає на вікно і, промовивши:* «Господи благослови», *— зіскакує на вулицю; за сценою крекче й охає.)* Ох! Однак і високо ж! Ей, візник!

Голос візника. Подавати, чи що?

Голос Подкольосіна. На Канавку, біля Семенівського мосту.

Голос візника. Гривеник, не дорого.

Голос Подкольосіна. Давай! паняй!

Чути — поїхала дрожка.

ЯВА XXII

Агафія Тихонівна *(входить у вінчальній сукні, боязко і опустивши голову).* І сама не знаю, що зо мною таке! Знову зробилося соромно, і вся тремчу. Ах! якби його хоч на хвилину в цей час не було в кімнаті, якби він чогось вийшов! *(Боязко озирається.)* Та де ж це він? Нікого нема. Куди ж він вийшов? *(Одчиняє двері до передпокою і говорить туди.)* Фекло, куди пішов Іван Кузьмич?

Голос Фекли. Та він там.

Агафія Тихонівна. Та де ж там?

Фекла *(входить).* Таж він тут сидів у кімнаті.

Агафія Тихонівна. Таж нема його, ти бачиш.

Фекла. Ну, та з кімнати він теж не виходив, я сиділа в передпокої.

Агафія Тихонівна. Та де ж він?

Фекла. Я вже не знаю, де; чи не вийшов другим ходом, чорними сходами або чи не сидить у кімнаті Орини Пантелеймонівни?

Агафія Тихонівна. Тіточко! тіточко!

ЯВА XXIII

Ті ж і Орина Пантелеймонівна.

Орина Пантелеймонівна *(причепурена).* А що таке?

Агафія Тихонівна. Іван Кузьмич у вас?

Орина Пантелеймонівна. Ні, він тут повинен бути, до мене не заходив.

Фекла. Ну, та і в передпокої теж не був, я ж сиділа.

Агафія Тихонівна. Ну, то й тут його нема, ви ж бачите.

ЯВА XXIV

Ті ж і Кочкарьов.

Кочкарьов. А що таке?

Агафія Тихонівна. Та Івана Кузьмича нема.

Кочкарьов. Як нема? вийшов?

Агафія Тихонівна. Ні, і не вийшов навіть.

Кочкарьов. Як же, і нема, і не вийшов?

Фекла. Куди ж бо він міг зникнути, ніяк не збагну. У передпокої я все сиділа і з місця не сходила.

Орина Пантелеймонівна. Ну, вже чорними сходами ніяк не міг пройти.

Кочкарьов. Як же, чортяка його бери? Адже пропасти, не виходячи з кімнати, він теж ніяк не міг. Хіба чи не заховався десь?.. Іване Кузьмичу! де ти? не пустуй, годі, виходь швидше! Ну що за жарти такі? до церкви давно пора! *(Зазирає за шафу, скоса подивляється навіть під стільці.)* Незрозуміло! Але ні, він не міг вийти, ніяким чином не міг. Він тут, у тій кімнаті і капелюх, я його навмисне поклав туди.

Орина Пантелеймонівна. Хіба спитати дівчину. Вона все стояла на вулиці, чи не знає вона чогось... Дуняшко! Дуняшко!..

ЯВА XXV

Ті ж і Дуняшка.

Орина Пантелеймонівна. Де Іван Кузьмич, ти не бачила?

Дуняшка. Та вони вискочили у вікно.

Агафія Тихонівна скрикує, сплеснувши руками.

Всі троє. У вікно?

Дуняшка. Еге ж, а потім, як вискочили, взяли візника і поїхали.

Орина Пантелеймонівна. Та ти правду кажеш?

Кочкарьов. Брешеш, не може бути!

Дуняшка. Їй-богу, вискочили! Он і купець із крамнички з дрібним крамом бачив. Найняли за гривеника візника і поїхали.

Орина Пантелеймонівна *(підступаючи до Кочкарьова)*. Що ж, батеньку, на глум хіба, чи як? поглузувати з нас

задумали? на ганьбу хіба ми вам дісталися, чи що? Та я шостий десяток живу, а такого сорому ще не наживала. Та за це, батеньку, вам плюну в лице, коли ви чесна людина. Та ви після цього негідник, коли ви чесна людина. Осоромити перед усім світом дівчину! Я мужичка, та не зроблю цього. А ще й дворянин! Видно, тільки на капості та на шахрайства у вас вистачає дворянства! *(Виходить сердита і виводить Агафію Тихонівну. Кочкарьов стоїть, як приголомшений.)*

Ф е к л а. Що? А ось він той, що знає, як повести справу! Без свахи вміє справити весілля! Та в мене хай такі та он які женихи, обскубані й усякі, та вже таких, щоб стрибали у вікна, — таких нема, прошу пробачити.

К о ч к а р ь о в. Це дурниці, це не так, я побіжу до нього, я поверну його! *(Виходить.)*

Ф е к л а. Авжеж, піди ти, поверни! Діла шлюбного не знаєш, чи що? Ще якби в двері вискочив — інша річ, а вже коли жених та шмигонув у вікно — тут уже просто моє шанування!

ДОДАТКИ
до комедії
«РЕВІЗОР»

I
УРИВОК З ЛИСТА, ПИСАНОГО АВТОРОМ НЕЗАБАРОМ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ ВИСТАВИ «РЕВІЗОРА» ДО ОДНОГО ЛІТЕРАТОРА

...*Ревізора* зіграно — і у мене на душі так неспокійно, так дивно... Я чекав, я знав наперед, як піде справа, і при всьому тому почуття сумне і прикро-гнітюче огорнуло мене. Мій же твір мені видався огидним, диким і немовби зовсім не моїм. Головна роль пропала; так я і думав. Дюр анітрохи не зрозумів, що таке Хлестаков. Хлестаков став чимсь подібним до Альнаскарова, чимсь подібним до цілої шеренги водевільних пустунів, що завітали до нас повертітися з паризьких театрів. Він став, просто, звичайнісіньким брехуном, — блідий персонаж, який протягом двох століть з'являється в одному й тому ж костюмі. Невже справді не видно з самої ролі, що таке Хлестаков? Чи мною володіла дочасно сліпа гордість, і сили мої справитися з цим характером були такі слабкі, що навіть і тіні, і натяку в ньому не залишилося для актора? А мені він здавався ясним. Хлестаков зовсім не обдурює; він не брехун з ремесла; він сам забуває, що бреше, і вже сам майже вірить тому, що говорить. Він розвернувся, він у доброму настрої, бачить, що все йде гаразд, його слухають — і вже через те лиш він говорить плавніше, розв'язніше, говорить щиро, говорить зовсім одверто і, говорячи брехню, виявляє саме в ній себе таким, який він є. Взагалі у нас актори зовсім не вміють брехати. Вони гадають, що брехати означає просто правити теревені. Брехати означає говорити брехню тоном, таким близьким до істини, так природно, так наївно, як можна тільки говорити саму істину; і в цьому-от полягає саме все комічне брехні. Я майже певний, що Хлестаков більше б виграв, якби я призначив цю роль одному з найбезталанніших акторів і сказав би йому тільки, що Хлестаков є людина спритна, цілком comme il faut [1], розумна і навіть, можливо, доброчесна, і що йому залишається подати його саме таким. Хлестаков бреше зовсім не холодно або фанфаронськи-театрально; він бреше з почуттям; в

[1] Людина пристойна (як слід).

очах його відбивається насолода, якої він зазнає від цього. Це взагалі краща й найпоетичніша хвилина його життя — майже рід натхнення. І хоч би що-небудь з цього було виражено! Ніякого також характеру, тобто особи, тобто видимої зовнішності, тобто фізіономії, буквально не дано було бідолашному Хлестакову. Звичайно, незрівнянно легше карикатурити старих чиновників у поношених віцмундирах з потертими комірами; але схопити ці риси, які досить пристойні й не видаються гострими ріжками з звичайного світського кола — справа майстра сильного. У Хлестакова ніщо не повинно бути означене різко. Він належить до того кола, яке, очевидно, нічим не відрізняється від інших молодих людей. Він навіть добре іноді тримається, навіть говорить іноді авторитетно і тільки в тих випадках, коли потрібні або самовладання, або характер, виявляється його почасти підленька, нікчемна натура. Риси ролі якого-небудь городничого більш непорушні та ясні, його вже визначає різко власна, незмінювана, черства зовнішність, і почасти утверджує собою його характер. Риси ролі Хлестакова надто рухливі, тонші й тому важче вловлювані. Справді, що таке, коли розібрати, Хлестаков? Чиновник, молодий і, як кажуть, пустий чоловік, але такий, що має в собі багато властивостей, притаманних людям, яких світ не називає пустими. Виставити ці властивості в людях, не позбавлених, між іншим, добрих якостей, було б гріхом з боку письменника, бо тим він віддав би їх на загальний сміх. Краще нехай кожний відшукає частку себе в цій ролі й одночасно оглянеться навкруги без побоювань і страху, щоб не вказав хто-небудь на нього пальцем і не назвав би його на ім'я. Словом, цей персонаж має бути типом багато чого розкиданого в різних російських характерах, що тут, проте, злилося випадково в одній особі, як дуже часто трапляється і в натурі. Кожний хоч на хвилину, якщо не на кілька хвилин, став або стає Хлестаковим, та тільки, природно, в цьому не хоче признатися; він любить навіть і посміятися з цього факту, але, звичайно, в шкурі іншого, а не у власній. І меткий гвардійський офіцер виявиться іноді Хлестаковим, і державний муж виявиться іноді Хлестаковим, і наш брат, грішний літератор, виявиться часом Хлестаковим. Словом, рідко хто ним не буде хоч раз у житті, — річ тільки в тому, що слідом за тим дуже спритно повернеться, і немовбито й не він.

Так от, невже в моєму Хлестакові не видно нічого цього? Невже він просто блідий персонаж, а я, в пориві хвилинно-горде-

ливого настрою, думав, що коли-небудь актор великого таланту подякує мені за зосередження в одній особі таких різнорідних рухів, що дають йому змогу несподівано показати всі різноманітні сторони свого таланту. І от Хлестаков вийшов дитяча, нікчемна роль! Це тяжко і в'їдливо-прикро.

Із самого початку вистави п'єси я вже сидів у театрі смутний. Про захват і прийом публіки я не турбувався. Одного тільки судді, з усіх присутніх у театрі, я боявся, — і цей суддя був я сам. В самому собі я чув докори і ремствування проти моєї ж п'єси, які заглушали всі інші. А публіка загалом була задоволена. Половина її сприйняла п'єсу навіть співчутливо; інша половина, як ведеться, її лаяла з причин, проте, нестосовних до мистецтва. Яким чином лаяла, ми про це поговоримо при першому побаченні з вами; тут є багато повчального і немало смішного. Я навіть дещо записав; але це набік.

Взагалі з публікою, здається, цілковито примирив «Ревізора» городничий. В цьому я був певний і раніше, бо для таланту Сосницького ніщо не могло залишитися нез'ясованим у цій ролі. Я радий принаймні, що дав змогу виявити на всю широчінь талант свій, про який уже починали відзиватися байдуже й ставили його на одну дошку з багатьма акторами, що їх так щедро нагороджують оплесками в щоденних водевілях та інших забавних п'єсах. На слугу теж покладав надії, бо спостеріг у акторі велику увагу до слів і спостережливість. Зате обидва наші приятелі, Бобчинський і Добчинський, вийшли понад сподівання погані. Хоч я й думав, що вони будуть погані, бо, створюючи цих двох маленьких чиновників, я уявляв у їхній шкурі Щепкіна і Рязанцева, але все-таки я думав, що їх зовнішність і становище, в якому вони перебувають, як-небудь їх винесе й не так обкарикатурить. Сталося навпаки: вийшла саме карикатура. Вже перед початком вистави, побачивши їх костюмованими, я ахнув. Ці два чоловіки, по суті своїй досить охайні, товстенькі, з пристойно-пригладженим волоссям, опинилися в якихось незграбних, височенних сивих париках, скуйовджені, неохайні, розпатлані, з висмикнутими величезними маніжками; а на сцені виявилися до такої міри кривляками, що просто було нестерпно. Взагалі костюмування більшої частини п'єси було дуже погане й карикатурне. Я немов передчував це, коли просив, щоб зробили одну репетицію в костюмах; але мені стали говорити, що це зовсім непотрібно і не за звичаєм, і що актори вже знають свою справу. Помітивши, що ціни словам моїм давали небагато, я дав їм спокій. Ще раз повторюю: сум, сум! Не знаю сам, чому проймає мене сум.

Під час вистави я помітив, що початок четвертої дії холодний; здається, немовби хід п'єси, досі плавний, тут урвався або тягнеться ліниво. Признаюсь, ще під час читання тямущий і досвідчений актор зробив мені зауваження, що не так зручно, що Хлестаков починає перший просити позичити йому грошей, і що було б краще, якби чиновники самі йому запропонували. Шануючи зауваження досить тонке, що має свої справедливі сторони, я, однак, не бачив причини, чому Хлестаков, бувши Хлестаковим, не міг попросити перший. Але зауваження було зроблене; «виходить, — сказав я сам до себе, — я погано виконав цю сцену». І справді, тепер, під час вистави, я побачив ясно, що початок четвертої дії блідий і носить ознаку якоїсь утоми. Повернувшись додому, я одразу ж узявся до переробки. Тепер, здається, вийшло трохи сильніше, принаймні природніше і більше пасує до справи. Але в мене немає сил клопотатися про включення цього уривку в п'єсу. Я стомився; і як згадаю, що задля цього треба їздити, просити і кланятися, то Бог з ним, — нехай краще під час другого видання або відновлення «Ревізора».

Ще слово про останню сцену. Вона зовсім не вдалася. Завіса закривається в якусь невиразну хвилину, і п'єса здається немовби незакінченою. Але я не винен. Мене не хотіли слухати. Я й тепер кажу, що остання сцена не матиме успіху доти, поки не зрозуміють, що це просто німа картина, що все це повинно являти одну скам'янілу групу, що тут закінчується драма і її змінює заніміла міміка, що дві-три хвилини слід не закривати завісу, що відбутися все це повинно в тих же умовах, яких вимагають так звані *живі картини*. Але мені відповідали, що це зв'яже акторів, що групу треба буде доручити балетмейстерові, що, до деякої міри, навіть принизливо для актора, і т. п., і т. п., і т. п. Багато ще інших *і т. п.* побачив я на мінах, які були ще прикріші, ніж словесні. Незважаючи на всі ці *і т. п.*, я стою на своєму, і сто разів кажу: «ні, це не зв'яже анітрохи, це не принизливо». Нехай навіть балетмейстер створить і складе групу, якщо тільки він спроможний відчути справжнє становище кожного персонажа. Таланта не спинять вказані йому межі, як не спинять річку гранітні береги; навпаки, ввійшовши в них, вона швидше й повніше несе свої води. І в даній йому позі актор, що почуває, може виразити все. На обличчя його тут ніхто не наклав оков, розміщено тільки саме групування; обличчя його вільне виразити всякий рух. І в цьому онімінні для нього безодня різноманітності. Переляк кожної з дійових осіб не схожий один на

одного, як не схожі їх характери і ступінь боязні і страху, внаслідок значності вчинених кожним гріхів. Інакше буде приголомшений городничий, інакше приголомшена дружина і дочка його. Інакше лякається суддя, інакше попечитель, поштмейстер і т. п., і т. п. Інакше будуть приголомшені Бобчинський і Добчинський, які й тут не зрадили себе і звернулися один до одного із занімілим на губах запитанням. Самі тільки гості можуть остовпіти однаково, але вони далина в картині, яка окреслюється одним помахом пензля і вкривається одним колоритом. Словом, кожний мімічно продовжує свою роль, і, незважаючи на те, що, очевидно, підкорив себе балетмейстерові, може завжди залишитися високим актором. Але мені нестає більше сил клопотатися і сперечатись. Я стомився і душею й тілом. Присягаюсь, ніхто не знає і не чує моїх страждань. Бог з ними з усіма; мені остогидла моя п'єса. Я хотів би втекти тепер бог знає куди, і моя майбутня подорож, пароплав, море та інші, далекі небеса, самі тільки можуть освіжити мене. Я прагну їх, наче бог знає чого. Ради Бога, приїжджайте швидше. Я не поїду, не попрощавшись з вами. Мені ще треба багато сказати вам того, що неспроможний сказати нестерпний, холодний лист...

1836 р., травня 25.
С.-Петербург.

II
ПОПЕРЕДНЄ ПОВІДОМЛЕННЯ ДЛЯ ТИХ, ХТО ЗАХОТІВ БИ ЗІГРАТИ ЯК СЛІД «РЕВІЗОРА»

1
[ПОЧАТКОВІ СТОРІНКИ, ПЕРЕПИСАНІ ГОГОЛЕМ НАЧИСТО]

Найбільше треба побоюватися, щоб не впасти в карикатуру. Нічого не повинно бути перебільшеного або тривіального навіть в останніх ролях. Навпаки, слід особливо старатися акторові бути скромнішим, простішим і немовби благороднішим, ніж в дійсності є зображуваний персонаж. Чим менше думатиме актор про те, щоб смішити й бути смішним, тим більше виявиться смішне взятої ним ролі. Смішне виявиться само собою саме в тій серйозності, з якою виконує своє діло кожний з персонажів, виведених у комедії. Всі вони зайняті заклопотано, метушливо, навіть ревно своїм ділом, ніби найважливішим завданням свого життя. Глядачеві тільки з боку видно нікчемність їх турботи. Але вони самі зовсім не жартують і вже ніяк не думають, що з них хто-небудь сміється. Розумний актор, перше ніж схопити дрібні химери й дрібні зовнішні особливості приділеного йому персонажа, повинен старатись уловити загальнолюдське вираження ролі... повинен розглядіти, для чого покликана ця роль, повинен розглядіти головну й переважну турботу кожного персонажа, на яку витрачається життя його, яка становить постійний предмет думок, вічний цвяшок, що сидить у голові. Вловивши цю головну турботу виведеного персонажа, актор повинен з такою силою перейнятися нею сам, [щоб] думки і прагнення взятого ним персонажа немовби засвоїлися ним самим і перебували б у голові його невідлучно протягом усього часу вистави п’єси. Про окремі сцени й дрібниці він не повинен багато дбати. Вони вийдуть самі собою вдало й добре, якщо тільки він не викине ні на хвилину з голови це головне, що засіло в голові його героя. Усі ці частковості й різні дрібні особливості, — якими так щасливо вміє користуватися навіть і такий актор, котрий вміє передражнювати й схоплювати ходу й рухи, але не створювати ролі цілком, — є не більш як фарби, що їх треба накладати вже тоді, коли малюнок створено й зроблено вірно. Вони — вбрання і тіло

ролі, а не душа її. Отже, спершу слід схопити саме цю душу ролі, а не вбрання її.

Однією з головних ролей є Городничий. Людина ця найбільше заклопотана тим, щоб не пропускати того, що пливе в руки. Через цю турботу йому ніколи було поглянути суворіше на життя або ж трохи краще оглянутися на себе. Через цю турботу він став утискувачем і очерствів майже непомітно для самого себе, бо злісного бажання утискувати в нього нема; є просто лиш бажання прибрати все, що бачать очі. Просто він забув, що це є тягарем для іншого і що від цього тріщить у декого спина. Він несподівано простив купців, які думали занапастити його, коли ті запропонували заманливу пропозицію, бо ці заманливі блага життя пойняли його й спричинили те, що в нього очерствіла й огрубіла здатність відчувати становище й страждання іншого. Він почуває, що грішний; він ходить до церкви; він думає навіть, що твердий у вірі. Він навіть задумує коли-небудь згодом покаятися. Але велика спокуса всього того, що пливе в руки, і заманливі блага життя, і хапати все, не пропускаючи нічого, стало в нього вже немовби просто звичкою.

Руська людина — яка не те, щоб була недолюдком, але в якої викривилося поняття правди, яка стала вся брехнею, вже навіть і сама того не помічаючи. Тому він і резонерствує, статечний і навіть поважний, і навіть не без піднесення скаже те чи інше слово. Можливо, він навіть один з тих людей, котрі, якби побачили, що всі навколо них стали чесними, що чесність — вим[ога]...

2

[ПОВНИЙ ЧОРНОВИЙ ТЕКСТ]

Найбільше треба побоюватися впасти в карикатуру. Нічого не повинно бути карикатурного. Чим більше простоти в грі, тим... Чим менше думатиме актор про те, щоб смішити й бути смішним, тим більше самий персонаж вийде смішним. В серйозності всіх персонажів, з якою кожний з них сам виконує свою справу, стане... Перше ніж схопити химери й дрібні зовнішні особливості всякого персонажа, актор повинен уловити загальнолюдське вираження ролі. [Перше ніж самий характер персонажа], треба розглядіти покликання, для чого він покликаний, у чому полягають турботи й клопіт кожного персонажа, на які витрачається все його [життя], навколо чого саме обертається його життя, до чого й куди

спрямовані постійно всі його думки й прагнення. Уловивши цю головну турботу виведеного персонажа, актор повинен сам перейнятися цією турботою, засвоїти собі всі думки й прагнення так, щоб вони були в його голові невідлучно протягом усього часу вистави; про окремі сцени він не повинен навіть і думати. Вони виллються самі собою добре, якщо тільки він виконуватиме серйозно й ревно те саме діло, яким не на жарт зайнятий виведений персонаж.

Однією з головних ролей є Городничий, людина найбільш заклопотана тим, щоб не пропустити, що пливе в руки. Через цю турботу йому ніколи було глянути суворіше на життя або оглянутися на себе. Через цю турботу він, можливо, і сам не почуваючи як, став і сам утискувачем, бо злісного бажання утискувати у нього нема. В нього є тільки бажання прибрати до рук все, що бачать очі. Він забув, що від цього тріщить спина у ближнього. Часом він, однак, почуває, що грішний, молиться, ходить до церкви, думає навіть, що у вірі твердий, і думає навіть коли-небудь покаятися. Але велика спокуса того, що пливе в руки, і велика давно набута звичка, його приголомшила розповсюджена чутка про ревізора, ще більше приголомшило його те, що ревізор цей — incognito [1], невідомо коли буде, з якого боку підступить. Він перебуває з початку до кінця п'єси в станах, вищих за ті, в яких йому траплялося бувати в інші дні життя. Нерви в нього напружені. Переходячи від страху до надії й радості, погляд його дещо розпалений через те, і він став більше піддаватися обману, і його, котрого в інший час не скоро можна було б... обманути, стає можливим. Побачивши, що ревізор у його руках, не страшний і навіть породичався з ним, він віддається бурхливій радості при одній думці про те, як понесеться віднині його життя в бенкетах, пиятиках, як роздаватиме він посади, вимагатиме на станціях коней і примушуватиме чекати в передпокоях городничих, пишатися, задавати тон. Саме тому несподіване повідомлення про приїзд справжнього ревізора для нього більше, ніж для всіх інших, громовий удар, і становище справді стає трагічним.

Суддя людина менш грішна щодо хабарів. Він навіть не охочий чинити неправду, але [велика] пристрасть до псової охоти... Що ж діяти! у кожної людини є яка-небудь пристрасть... Через неї він наробить безліч усяких неправд, не підозрюючи сам того. Він заклопотаний собою і розумом своїм і єдино і тому тільки безбож-

[1] Під чужим ім'ям *(італ.)*.

ник, що на цьому поприщі простір йому виявити себе. Для нього будь-яка подія, навіть і та, що навіяла страх на інших, є знахідкою, бо дає поживу його здогадам і міркуванням, що з них він задоволений, як артист зі своєї праці. Це самоусолодження має виражатися на обличчі актора. Він говорить і одночасно спостерігає, який ефект справляють на інших його слова. Він добирає висловів.

Земляніка — людина товста, але шахрай тонкий. Незважаючи на неосяжну товщину свою, має багато викрутливого та улесливого в мові, вчинках. На питання Хлестакова, як називалася з'їдена риба, він підбігає з легкістю двадцятидворічного франта, щоб біля самісінького його носа сказати: «Лабардан». Він належить до числа тих людей, які, бажаючи викрутитися самі, не знаходять іншого засобу, як топити інших, і тому бистрі на всякі каверзи і доноси, не беручи до уваги ні кумівства, ні дружби, думаючи тільки про те, як винести себе. Незважаючи на неповороткість і товщину, завжди повороткий. А розумний актор не пропустить жодної такої нагоди, де послуга товстої людини буде особливо смішною в очах глядачів, без будь-якого бажання зробити з цього карикатуру.

Смотритель училищ — нічого більше, як тільки людина, наполохана частими ревізіями і доганами, невідомо за що; а тому боїться, як вогню, усяких відвідувань і тремтить, як лист, при звістці про ревізора, хоч і не знає сам, у чому грішний. Акторові, який грає цю особу, залишається виразити лише самий повсякчасний страх.

Поштмейстер — простодушна до наївності людина, яка дивиться на життя, як на збірку цікавих історій, щоб згаяти час, що їх він начитує в розпечатуваних листах. Цей персонаж доступний з перш... Нічого більше не залишається робити акторові, як бути простодушним, скільки можливо.

Але двоє міських базік Бобчинський і Добчинський [потребують особливо, щоб] їх було зіграно добре. Їх повинен собі дуже добре визначити актор. Ці люди, все життя яких полягає в біганині по місту з засвідченням своєї пошани [усім до одного] і в обміні новинами. Все у них стало... Пристрасть розповідати поглинула всі інші справи. І ця пристрасть стала їх рушійною пристрастю і прагненням життя. Треба, щоб видно було ту насолоду, коли, нарешті, доб'ється того, що йому дозволять про що-небудь розповісти. Квапливість і метушливість у них єдино з побоювання, щоб хто-небудь не перебив і не перешкодив йому розповісти. Допитливі — через бажання мати що-небудь розповісти. Через це Бобчинський

навіть трохи заїкуватий. Вони обидва низенькі, коротенькі, надзвичайно схожі один на одного, обидва з невеличкими черевцями. Обидва кругловиді, одягнені чистенько, з пригладженим волоссям. У Добчинського навіть невеличка лисинка саме посередині голови: видно, що він не холостяк, як Бобчинський, а вже одружений. Але при всьому тому Бобчинський бере гору над ним з причини більшої жвавості й навіть до деякої міри керує його розумом. [Усі дрібні атрибути повинен] відкинути геть актор, якщо хоче виконати цю роль, і уявити собі тільки те, що він сам хворий на надзвичайну сверблячку язика. Словом, це люди, викинуті долею для чужих потреб, а не для своїх власних.

Усі інші персонажі: купці, гості, поліцейські й прохачі всіх родів — це постаті, які щодня проходять перед нашими очима, а тому можуть бути легко схоплені кожним, хто вміє спостерігати особливості в мові й поведінці людини всякого суспільного стану. Те саме можна сказати й про слугу, дарма, що ця роль значніша, ніж інші. Немолодий руський слуга, котрий дивиться трохи вниз, грубіянить панові, зміркувавши, що пан базіка і нікчема, і котрий любить собі самому вичитувати повчання для пана, котрий мовчки шахрай, проте добре вміє використати таку нагоду, коли можна, мимо йдучи, поживитися, — відомий кожному. Тому цю роль виконували завжди добре. Так само кожний може відчути, яке враження здатний приїзд ревізора справити на кожного з цих персонажів.

Не слід тільки забувати того, що в голові у всіх сидить ревізор. Всі заклопотані ревізором. Навколо ревізора кружляють страхи й надії всіх дійових осіб. У одних надія позбутися поганих городничих і різного роду хапуг. У других панічний страх, коли вони бачать, що найголовніших сановників і передових людей суспільства проймає страх. А в усіх інших, які дивляться на всі справи світу спокійно, длубаючи в носі, цікавість, не без певної прихованої боязні, побачити, нарешті, ту особу, яка завдала стільки тривог і, отже, неминуче має бути надто незвичайною й поважною особою.

Найважчою з усіх є роль того, кого наполохане місто вважає за ревізора. Хлестаков сам по собі нікчемна людина. Навіть пусті люди називають його найпустішим. Ніколи б йому в житті не трапилося зробити діло, здатне звернути чию-небудь увагу. Але сила загального страху створила з нього надзвичайний комічний персонаж. Страх, отуманивши очі всіх, дав йому поприще для комічної ролі. Обриваний і обрізуваний досі в усьому, навіть і в спробі про-

гулятися козирем по Невському проспекту, він відчув простір і раптом розвернувся несподівано для самого себе. В ньому все сюрприз і несподіванка. Він навіть дуже довго неспроможний догадатися, через що до нього така увага, пошана. Він відчув тільки приємність і втіху, побачивши, що його слухають, догоджають, виконують все, чого він хоче, жадібно ловлять все, що він вимовить. Він розмовляє, ніяк не знаючи на початку розмови, куди заведуть його слова. Теми для розмов йому дають ті, що вивідують. Вони самі немовби кладуть йому все в рот і створюють розмову. Він відчуває тільки, що скрізь можна добре похизуватися, коли ніщо не перешкодить. Він почуває, що він і в літературі господар, і на балах не останній, і сам дає бали і, нарешті, що він державна людина. Він в усьому не від того, хоч би про що йому... Обід з усякими лабарданами й винами додав балакучості й красномовності його язику. Чим далі, тим більше входить всіма почуттями в те, що говорить, і тому багато що висловлює майже палко. Не маючи ніякого бажання обдурювати, він забуває сам, що бреше, йому вже здається, що він справді все це чинив. Тому сцена, коли він говорить про себе, як про державну людину, [і навіяла такий] страх [на кожного] чиновника. Ось чому, особливо в той час, коли він розповідає, як розпікав усіх до одного в Петербурзі, з'являється на обличчі поважність і всі атрибути, і все, що завгодно. Спостерігавши, як розпікали інших, зазнавши й сам цього, тому що і його не раз розпікали, він це повинен майстерно зобразити в словах; він почував у цей час особливу приємність [розпікати нарешті й самому] інших, хоч в [оповіданнях]. Він далі б добрався в мові своїй, але язик його вже став неспроможним, з якої причини чиновники змушені були відвести його з пошаною і страхом на відведений нічліг. Прокинувшись, він той самий Хлестаков, яким і був раніше. Він навіть не пам'ятає, чим налякав усіх. В ньому по-давньому ніякої тями і безглуздя в усіх вчинках. Закохується він і в матір, і в дочку майже одно... Просить грошей, тому що це якось само собою зривається з язика і тому, що вже в першого він спитав і той залюбки запропонував. Тільки в кінці дії він догадується, що його вважають за когось вищого. Але якби не Йосип, якому пощастило йому якось розтлумачити, що такий обман недовго може тривати, він спокійнісінько дочекався б стусанів і проводів з двору не з честю. Словом, це фантасмагорична особа, яка, як облудний персоніфікований обман, помчала разом з трійкою бог знає куди. Проте все ж треба, щоб цю роль дали якнай-

кращому акторові, бо вона з усіх найважча. Ця пуста людина і нікчемний характер поєднує в собі суму багатьох таких властивостей, що притаманні й не нікчемним людям. Актор особливо не повинен випускати з уваги це бажання похизуватися, яким більш-менш заражені всі люди і яке найбільше відбилося в Хлестакові, — бажання дитиняче, але воно [буває] у багатьох розумних і старих людей, отже рідко кому на віку своєму не траплялося в якій-небудь справі від... його. Словом, актор для цієї ролі повинен мати дуже багатосторонній талант, який би вмів виражати різні риси людини, а не які-небудь постійні, одні й ті самі. Він повинен бути дуже спритною світською людиною, інакше не буде спроможний виразити наївно і простодушно ту пусту світську легковажність, що несе людину в усі боки над усім, яка в такій значній мірі дісталася Хлестакову.

Остання сцена «Ревізора» має бути особливо розумно зіграна. Тут уже не жарт, і становище багатьох персонажів майже трагічне. Становище городничого найразючіше. Хоч би що там було, але побачити себе несподівано одуреним так грубо і притому найпустішим і найнікчемнішим хлопчиськом, який навіть і виглядом і фігурою не взяв, бувши схожий на тріску (Хлестаков, як відомо, тоненький, інші всі товсті), — бути ним одуреним: це не жарт. Обманутися так грубо тому, хто вмів дурити розумних людей і навіть найвправніших шахраїв! Повідомлення про приїзд, нарешті, справжнього ревізора для нього громовий удар. Він скам'янів. Розпростерті його руки і закинута назад голова залишилися нерухомі, і навколо нього вся дійова група утворює в одну мить скам'янілу групу в різних положеннях.

Вся сцена є німою картиною, а тому повинна бути так само зроблена, як утворюються живі картини. Кожному персонажеві має бути визначена поза, відповідна до його характеру, до ступеня боязні його і потрясіння, яке мають справити слова, що сповіщають про приїзд справжнього ревізора. Треба, щоб ці пози ніяк не повторювали одна одну, і були б різноманітні й відмінні; а тому слід, щоб кожний пам'ятав свою і міг би прибрати її, тільки-но вразить його слух фатальне повідомлення. Спочатку вийде це вимушено і скидатиметься на автомати, але згодом, після кількох репетицій, в міру того, як кожний актор ввійде глибше в становище своє, дана поза ним засвоїться, стане природною, властивою йому. Дерев'яність і незручність автоматів зникне, і здасться, немовби сама собою виникла заніміла картина.

Сигналом зміни положень може послужити той незначний звук, що лунає з грудей у жінок у випадку якої-небудь несподіванки. Одні поволі прибирають положення, дане для німої картини, починаючи [переходити] в нього вже при появі вісника з фатальним повідомленням: це — ті, що менше, інші враз — це ті, що більше приголомшені. Непогано, якби перший актор залишив тимчасово свою позу й подивився кілька разів на цю картину як глядач для того, щоб бачити, що треба послабити, посилити, пом'якшити, щоб вийшла картина природнішою.

Картина має бути встановлена майже так:

Посередині городничий, цілком занімілий і остовпілий. Праворуч від нього дружина й дочка, звернені до нього з переляком на лиці. За ним поштмейстер, який перетворився на знак питання, звернений до глядачів. За ним Лука Лукич блідий, мов крейда. З лівого боку городничого Земляніка з бровами, зведеними догори, і пальцями, піднесеними до рота, як людина, яка чимсь дуже опеклася. За ним суддя, який присів майже до землі і зробив губами гримасу, немовби кажучи: «Оце тобі бабусю і...» За ними Добчинський і Бобчинський, втупивши очі й роззявивши рота, дивляться один на одного. Гості поділяються на дві групи з обох боків: одна набирає одного спільного руху, [стараючись] зазирнути в обличчя городничого. Майже цілу хвилину триває ця німа сцена, поки не опускається нарешті завіса. Щоб зав'язалася група вдаліше і невимушеніше, найкраще доручити художникові, який уміє створювати групи, зробити малюнок і тримати мал...

Якщо тільки кожний з акторів увійшов, хоч скільки-небудь, в усі становища ролей своїх на протязі всієї вистави п'єси, то вони виразять також і в цій німій сцені разюче становище ролей своїх, увінчуючи цією сценою ще більше довершеність гри своєї. Якщо ж вони перебували холодними, байдужими і нещирими під час вистави, то залишаться такими ж холодними, байдужими і нещирими тут, з тією різницею, що в цій німій сцені ще більше виявиться їх невправність.

III
ДВІ СЦЕНИ, ВИЛУЧЕНІ Й ПРИ ПЕРШОМУ ВИДАННІ ЯК ТАКІ, ЩО УПОВІЛЬНЮВАЛИ ХІД П'ЄСИ

1. ДІЯ ТРЕТЯ, ЯВА III

Ганна Андріївна і Марія Антонівна.

Марія Антонівна. Але я не знаю, мамочко, чому вам здається, що у вас кращі за все очі...

Ганна Андріївна. Дурниця тобі здається. Ти нісенітниці, люба, плетеш. Коли жила у нас полковниця, що була такою вже модницею, якої я просто не знаю, виписувала все вбрання з Москви, — бувало мені кілька разів повторює: «Будьте ласкаві, Ганно Андріївно, відкрийте мені цю таємницю, чому ваші очі просто промовляють...» Ї усі бувало в один голос: «З вами, Ганно Андріївно, досить побути хвилину, щоб через вашу люб'язність забути всі обставини». А штаб-ротмістр Старокопитов, який стояв у цей час? Він, не пригадую, проживав у зв'язку з ремонтом, чи що? Красень! Обличчя свіже, рум'яне, мов я не знаю що; очі чорні-чорні, а комірці сорочки його — це батист такий, якого ніколи ще купці наші не підносили нам. Він мені кілька разів казав: «Присягаюсь вам, Ганно Андріївно, що не тільки не бачив, не начитував навіть таких очей; я не знаю, що зі мною діється, коли дивлюсь на вас...» На мені ще тоді була тюлева пелеринка, вишивана виноградним листям з колоссям і вся обкладена блондочкою, тонкою, не більше, як у палець — це, просто, було чарівно! То каже бувало: «Я, Ганно Андріївно, таку почуваю втіху, коли дивлюсь на вас, що моє серце», — каже... Я вже не можу тепер пригадати, що він мені казав. Де вже! Він після того таку зчинив історію: хотів неодмінно застрелитись, та пістолети десь запропастив; а трапилися б пістолети, його б давно вже не було на світі.

Марія Антонівна. Я не знаю, мамочко, — мені, все ж, здається, що у вас нижня частина обличчя значно краща, ніж очі.

Ганна Андріївна. Ніколи, ніколи. Ось цього вже не можна сказати. Що дурниця, то дурниця!

Марія Антонівна. Ні, справді, мамочко; коли ви отак говорите або сидите в профілі, у вас губи все...

Ганна Андріївна. Будь ласка, не кажи дурниць! Така, справді, незносна! Щоб вона як-небудь не посперечалася... Крий Боже! Ось, що у матері її гарні очі, то вже їй і заздро. За цими суперечками, за дурницями я заговорилася з тобою. А тут, того й гляди, що він приїде і застане нас одягненими бог знає як. *(Поспішно виходить; за нею Марія Антонівна.)*

2. ДІЯ ЧЕТВЕРТА, ЯВА VI

Хлестаков і Растаковський у катерининському мундирі з ексельбантом.

Растаковський. Маю за честь рекомендуватися — житель тутешнього міста, поміщик, відставний секунд-майор Растаковський.

Хлестаков. А, прошу найпокірніше сідати; дуже радий. Я дуже добре знайомий з вашим начальником.

Растаковський *(сів).* А, то ви зволили знати Задунайського?

Хлестаков. Якого Задунайського?

Растаковський. Графа Румянцева-Задунайського, Петра Олександровича. Це мій колишній начальник.

Хлестаков. Он як... То ви служили давно?

Растаковський. Перебував під час осади під Сілістрією, в сімсот сімдесят третьому році. Дуже ґарячий був бій. Турок був ось так, як оцей стіл перед нами. Я був тоді сержантом, а секунд-майор був у нашому полку — чи не зволили ви знати: Гвоздьов Петро Васильович?

Хлестаков. Гвоздьов? який це?

Растаковський. Петро Васильович. Він був за височайшим повелінням покійної імператриці переведений згодом у драгуни.

Хлестаков. Ні, не знаю.

Растаковський. Я так і гадав, що ви не знаєте, бо вже понад тридцять років, як він помер. Ось тут недалеко, верст двадцять від міста, залишилася його внучка, що вийшла заміж за Івана Васильовича Рогатку.

Хлестаков. За Рогатку? Скажіть! Я цього зовсім не думав.

Растаковський. Еге ж, Рогатка, Іван Васильович. Так от турок стояв перед нами ось так, немовби оцей стіл. Зима і сніг, і

сум'яття було таке, як у тому році, коли француз підступав під Москву. У нашому полку був також секунд-майором Фіктель-Кнабе, німець. Звали його Сіхфрід Іванович, але генерал-аншеф тодішній, Потьомкін, звелів перейменувати: «Ти, — каже, — не Сіхфрід, а Суп, — то будь ти Супом Івановичем». І відтоді так і залишилося йому ім'я Суп Іванович. То цього Супа Івановича і секунд-майора Гвоздьова, про якого я казав, відрядили були по фураж. До них був прикомандирований я та ще квартирмістр, якщо зволите знати, Трепакін, Автоном Павлович: він також, я гадаю, вже буде років з двадцять п'ять, як помер.

Х л е с т а к о в. Трепакін? Ні, не знаю. А ось я хотів би попросити у вас...

Р а с т а к о в с ь к и й *(не слухаючи)*. Показний мужчина: русяве волосся, золотий ексельбант. Добре танцював польський. Лясне бувало рукою і відіб'є пару у самого полковника, і як тільки дівчата... хе, хе, хе... У нас бували тоді палатки; і тільки-но зазирнеш до нього в палатку... хе, хе, хе... там уже сидить, і вранці денщик виводить, немовби драгуна, у трикутному капелюсі... хе, хе, хе... і портупея висить, хе, хе, хе...

Х л е с т а к о в. Так, це подібна історія з моїм знайомим, одним чиновником, котрий дуже вигідно служить. Сидить він у халаті, закурив люльку, раптом до нього приходить один мій теж приятель гвардієць кавалергардського полку, і каже... ***(Спиняється і дивиться тим часом пильно в очі Растаковському.)*** Послухайте, однак, чи не можете ви імені позичити скільки-небудь грошей? Я в дорозі витратився.

Р а с т а к о в с ь к и й. Та хто це просив грошей: чиновник у гвардійця чи гвардієць у чиновника?

Х л е с т а к о в. Ні, це я прошу у вас. Бачите, щоб потім якнебудь не забути, то краще тепер.

Р а с т а к о в с ь к и й. То це вам потрібні гроші? Ото диво! Я гадав, що гвардієць при анекдоті ото попросив. Як-бо в розмові іноді виходить! То вам потрібні гроші? А я, признаюсь, з свого боку прийшов турбувати найпокірнішою просьбою.

Х л е с т а к о в. А що, з приводу чого?

Р а с т а к о в с ь к и й. Маю одержати додатковий пансіон, то я просив би, щоб закинули слівце там сенаторам або кому іншому.

Х л е с т а к о в. Будь ласка, будь ласка.

Р а с т а к о в с ь к и й. Я сам подавав просьбу, та тільки, може, не туди, куди слід.

Х л е с т а к о в. А чи давно ви подавали просьбу?

Р а с т а к о в с ь к и й. Та коли сказати правду, не так і давно, — у 1801 році; та ось уже тридцять років нема ніякої резолюції. Я надіслав через Сосулькіна, Івана Петровича, котрий їхав тоді в Петербург; та він, бачите, не дуже надійна людина. То статися може, що просьбу відніс був не туди, куди слід. А воно, щоправда, вже не багато й чекати залишається: тридцять років минуло, виходить, тепер невдовзі справа вирішиться.

Х л е с т а к о в. Еге ж, звичайно, тепер вирішать скоро; а втім я теж з свого боку... Добре, добре.

IV
СЦЕНА, НЕ ВНЕСЕНА АВТОРОМ У ДРУКОВАНІ ВИДАННЯ «РЕВІЗОРА» 1835

ДІЯ ЧЕТВЕРТА, ЯВА VIII

Хлестаков і Гібнер.

Гібнер. Ich habe die Ehre mich zu rekomandieren: Doctor der Armen-Anstalten, Hiebner [1].

Хлестаков. Прошу покірно сідати.

Гібнер. Es freuet mich sehr die Ehre zu haben, einen so würbigen Mann zu sehen, den die hohe Obrigkelt bevollmachtigt hat [2].

Хлестаков. Ні, я німецькою... Краще російською. Скажіть, будь ласка: тепер взагалі чиновникам призначено добре жалування. Чи не обзавелися ви грошима?

Гібнер. Грош?.. і що грош?..

Хлестаков. Еге ж. Якщо ви обзавелися, то я попросив би у вас позичити... позичити... Тобто, це ось що означає. Ви мені giebt [3] тепер, а я вам потім назад відгібаю.

Гібнер. Грош... нема грош... *(Виймає бумажник і витрушує.)* Sehen Sie! [4] нема... одна сигар... більш нема...

Хлестаков. Ну, нічого робити! як нема, то й дарма!

Гібнер *(ховає бумажник, потім знову береться за кишеню).* Wollen Sie eine Cigarre rauchen? [5] *(Виймає і подає сигару.)*

Хлестаков. А, добре, gut! Дайте сюди, giebt. *(Бере й розкурює.)* Добра сигарка. Це, мабуть, з Петербурга? *(Пускає дим.)*

Гібнер. Ні... з... Рига...

Хлестаков. З Риги? Атож, я так і думав.

---

[1] Маю за честь відрекомендуватися: лікар богоугодних закладів, Гібнер *(нім.)*.

[2] Радий, що маю честь бачити таку достойну людину, яка уповноважена владою *(нім.)*.

[3] Дайте *(нім.)*.

[4] Бачите *(нім.)*.

[5] Чи не викурите сигару? *(нім.)*.

Г і б н е р *(встаючи з стільця і вклоняючись)*. Ich darf Sie nicht mehr beunruhigen und Ihnen die theure Zeit rauben, die Sie den Staatsgeschaften widmen [1]. *(Відкланюється.)*

Х л е с т а к о в. Прощавайте. Радий познайомитись.

ЯВА IX

Х л е с т а к о в *(сам)*. Добре й сигарку викурити. Як багато тут чиновників! Городочок таки населений досить...

[1] Не смію більше турбувати й забирати дорогоцінний час, призначений на державні обов'язки *(нім.)*.

V
РОЗВ'ЯЗКА «РЕВІЗОРА»

ДІЙОВІ ОСОБИ

Перший комічний актор — Михайло Семенович Щепкін.
Гарненька актриса.
Другий актор.
Федір Федорович, любитель театру.
Петро Петрович, людина великого світу.
Семен Семенович, людина теж немалого світу, але в своєму роді.
Микола Миколайович, літературна людина.
Актори і актриси.

Перший комічний актор *(виходячи на сцену)*. Ну, тепер нема чого скромничати. Можу сказати, цього разу справді добре зіграв, і оплески публіки випали на мою долю недаремно. Коли почуваєш це сам, коли не соромно перед самим собою, то, виходить, справу було зроблено як слід.

Виходить натовп акторів і актрис.

Другий актор *(з вінком у руці)*. Михайле Семеновичу, це вже не публіка, це ми підносимо вам вінок. Публіка роздає вінки не завжди зі строгим розбором; нагороджує вона вінком і не за ваші заслуги; але коли своя братія — товариші, які часом і заздрісні й несправедливі, коли своя братія — товариші піднесуть кому-небудь за одностайним присудом вінок, то, виходить, така людина справді гідна вінка.

Перший комічний актор *(приймаючи вінок)*. Товариші, вмію цінити цей вінок.

Другий актор. Ні, не в руці тримати; надіньте-но на голову.

Усі актори і актриси. На голову вінок!

Гарненька актриса *(виступаючи наперед з владним жестом)*. Михайле Семеновичу, вінок на голову!

Перший комічний актор. Ні, товариші, взяти вінок від вас — візьму, але надіти на голову — не надіну. Інша річ

прийняти вінок від публіки як звичайний вираз привітання, яким вона нагороджує кожного, хто удостоївся їй сподобатися; не надіти такого вінка — означало б знехтувати її увагу. Але надіти вінок серед рівних собі товаришів, — панове, для цього треба мати надто багато самозакоханої впевненості в собі.

У с і. Вінок на голову!

Г а р н е н ь к а а к т р и с а. На голову вінок, Михайле Семеновичу!

Д р у г и й а к т о р. Це наша справа; ми судді, а не ви. Будьте-но ласкаві спершу надіти його, а тоді ми вам скажемо, для чого вас увінчали. Ось так! Тепер слухайте! За те вам вінок, що ось уже понад двадцять років, відколи ви між нас, і немає серед нас нікого, хто був би коли-небудь вами скривджений; за те, що ви за всіх нас старанніше робили своє діло і вже цим самим прищеплювали охоту не стомлюватися на своєму поприщі, без чого навряд чи нам стало б сил. Яка стороння сила може так підштовхнути, як підштовхне товариш своїм прикладом? За те, що ви не про самого себе думали, не про те дбали, щоб тільки самому зіграти свою роль, але щоб і кожний не схибив у своїй ролі, і нікому не відмовляли в пораді, ніким не нехтували. За те, нарешті, що так любили діло мистецтва, як ніхто з нас ніколи не любив його. І ось вам за що підносимо тепер всі до одного вінок.

П е р ш и й к о м і ч н и й а к т о р *(зворушений)*. Ні, товариші, не було так, але хотілося б, щоб було так.

Входять Ф е д і р Ф е д о р о в и ч, С е м е н С е м е н о в и ч, П е т р о П е т р о в и ч і М и к о л а М и к о л а й о в и ч.

Ф е д і р Ф е д о р о в и ч *(кинувшись обіймати першого актора)*. Михайле Семеновичу! Себе не тямлю, не знаю, що й сказати про гру вашу; ви ніколи ще так не грали.

П е т р о П е т р о в и ч. Не візьміть слова мої за лестощі, Михайле Семеновичу, але я мушу признатися, не стрічав, — а можу сказати не хвастаючись, був на всіх першорядних театрах Європи, бачив кращих акторів, — не зустрічав подібної гри, не візьміть мої слова за лестощі.

С е м е н С е м е н о в и ч. Михайле Семеновичу!.. *(Неспроможний виразити словом, виражає рухом руки.)* Ви просто Асмодей!

М и к о л а М и к о л а й о в и ч. Так досконало, в такій викінченості, так свідомо і з таким розумінням усього виконувати роль свою — ні, це щось вище за звичайну передачу. Це друге створення, творчість!

Ф е д і р Ф е д о р о в и ч. Вінець мистецтва — і більш нічого! Тут-бо, нарешті, пізнаєш високий смисл мистецтва. Ну, що є привабного, наприклад, в тому персонажі, якого ви зараз зображували? Як можна дати насолоду глядачеві в шкурі якогось шахрая? А ви її дали. Я плакав; але плакав не через співчуття до становища персонажа, — плакав з насолоди. Душі стало світло й легко. Легко й світло через те, що виставили всі відтінки шахрайської душі, що дали ясно побачити, що таке шахрай.

П е т р о П е т р о в и ч. Дозвольте, однак, відсторонивши набік майстерну обстановку п'єси, подібної до якої, признаюсь, не зустрічав, — а можу сказати не хвастаючись, був на кращих театрах, — вже не знаю, кому завдячує автор: вам, панове, чи начальству наших театрів, — мабуть, тому і другому разом; але подібна обстановка винесе хоч яку п'єсу (не візьміть мої слова за лестощі, панове!) — дозвольте, однак, відсторонивши все це набік, зробити мені зауваження щодо самої п'єси, те саме зауваження, яке зробив я десять років тому, під час її першої вистави: не бачу я в «Ревізорі», навіть і в тому вигляді, в якому його дано тепер, ніякої істотної користі для суспільства, щоб можна було сказати, що ця п'єса потрібна суспільству.

С е м е н С е м е н о в и ч. Я навіть вбачаю шкоду. В п'єсі виставлене нам приниження наше; не бачу я любові до вітчизни в тому, хто писав її. І притому, яка неповага, яке навіть зухвальство... Я вже цього навіть не розумію, як сміти сказати в очі всім: «Чого смієтесь? — З себе смієтесь!»

Ф е д і р Ф е д о р о в и ч. Але, друже мій, Семене Семеновичу, ти забув; це ж не автор говорить, це ж говорить городничий; це говорить розлючений, роздосадуваний шахрай, якому, звичайно, прикро, що з нього сміються.

П е т р о П е т р о в и ч. Дозвольте, Федоре Федоровичу, дозвольте вам, однак, зауважити, що слова ці, справді, справили дивне враження і, мабуть, не одному з присутніх у театрі здалося, що автор до нього самого звертає ці слова: «З себе смієтесь!» Кажу це... ви не беріть мої слова, панове, за яку-небудь особисту неприхильність до автора, або упередження, або... словом, не те, щоб я мав проти нього що-небудь, розумієте; але кажу вам про своє власне відчуття: мені здалось, ніби цієї хвилини стоїть передо мною людина, яка сміється з усього, що тільки в нас є; з прав, звичаїв, з порядків, і, змусивши нас же сміятися з усього цього, нам же каже в очі: «Ви з себе смієтесь!»

П е р ш и й   а к т о р. Дозвольте тут мені сказати слово. Сталося це само собою. В монолозі, зверненому до самого себе, актор звичайно звертається в бік глядача. Хоч городничий був у нестямі й майже марив, але не міг не помітити усмішки, що її збуджував він смішними своїми погрозами Хлестакову, який усіх обдурив і який в цей час чимдуж мчить собі на поштових, бог знає в яких краях. Дати саме той смисл, про який ви говорите, у автора не було ніякого наміру; я це вам кажу тому, що знаю невеличку таємницю цієї п'єси. Але дозвольте мені з мого боку спитати: ну, що коли б у автора була мета показати глядачеві, що він з себе сміється?

С е м е н   С е м е н о в и ч. Дякую за компліментІ Я принаймні не вбачаю в собі нічого спільного з виведеними в «Ревізорі» людьми. Даруйте! Не хвастаюсь, що я не без пороків, так само, як і всі люди, але все ж я не схожий на них. Це вже занадто! В епіграфі поставлено: «Не кивай на дзеркало, коли пика крива!» Петре Петровичу, я питаю вас: хіба в мене пика крива? Миколо Миколайовичу, тебе я питаю: у мене пика крива? *(Звертаючись до всіх інших.)* Панове, я вас усіх питаю; скажіть: хіба у мене пика крива?

Ф е д і р   Ф е д о р о в и ч. Але, друже мій, Семене Семеновичу, чудне й ти знову питання задав. Ти ж знов-таки й не красунь, як і ми всі, грішні. Не можна ж сказати вже так напрямки, щоб твоє обличчя було зразком зразків. Хоч як розглянь, трошки косувате: ну, а коли косо, то вже й криво.

П е т р о   П е т р о в и ч. Панове, ви вдалися зовсім в інше питання. Це лежить на сумлінні кожної людини; нам смішно й трактувати про те, у кого обличчя криве, а у кого ні. Але ось у чому головна річ, дозвольте мені знову повернутися до того ж: не бачу я великого розуму в комедії, не бачу мети, принаймні в самому творі це не виявляється.

М и к о л а   М и к о л а й о в и ч. Але якої ж ви хочете ще мети, Петре Петровичу? Мистецтво вже в самому собі має свою мету. Прагнення прекрасного і високого — ось мистецтво. Це неодмінний закон мистецтва; без цього мистецтво — не мистецтво. А тому ні в якому разі не може воно бути неморальним. Воно прагне неодмінно добра, позитивно чи негативно; чи показує нам красу всього кращого, що тільки є в людині, чи сміється з потворності всього гіршого в людині. Якщо покажеш усю погань, яка тільки є в людині, і покажеш її таким чином, що кожний з глядачів матиме до неї цілковиту відразу, питаю: хіба це не похвала всьому доброму? Питаю: хіба це не похвала добру?

Петро Петрович. Безперечно, Миколо Миколайовичу; але дозвольте, все ж вам...

Микола Миколайович *(не слухаючи)*. Не те погано, що нам показують погане в поганому, і ти бачиш, що воно погане в усіх розуміннях; але те погано, коли нам показують його так, що не знаєш, погане воно чи ні; те погано, коли роблять привабним для глядача лихе; те погано, що змішують його в такій мірі з добром, що не знаєш, до якого боку пристати; те погано, що добре показують нам таким чином, що в добрі не бачиш добра.

Перший комічний актор. Присягаюсь, суща правда, Миколо Миколайовичу! Ви сказали те, в чому я завжди був переконаний, та тільки не вмів так добре висловити. Те погано, що в добрі не бачиш добра. А цей гріх є у всіх модних драмах, якими повинні ми тішити публіку. Глядач виходить з театру й сам не може вирішити, що таке він бачив: зла людина чи добра була перед ним. До добра не тягне його, від зла не відштовхує, і залишається він немовби уві сні, не засвоївши з того, що бачив, ніякого для себе правила, до чого-небудь придатного в житті, збившись навіть і з того шляху, яким ішов, готовий піти за першим, хто поведе, не питаючи, куди й чого.

Федір Федорович. І додайте, Михайле Семеновичу, яка мука для актора виконувати таку роль, якщо тільки він справжній артист у душі.

Перший актор. Не кажіть цього: ваші слова влучають у самісіньке серце. Не можете зрозуміти, як часом буває гірко. Вчиш, розучуєш цю роль, і не знаєш сам, якого надати їй вираження. Іноді забудешся, ввійдеш у становище персонажа, захопишся, зворушиш глядача, а коли згадаєш, чим ти його зворушив — бридкий станеш самому собі: хотів би просто провалитися крізь землю, а від оплесків гориш, як від власного сорому. Я й вирішити не можу, що гірше: чи показувати злочини таким чином, щоб глядач готовий був з ними примиритися, чи не показувати подвиги добра в такому вигляді, що глядач не закипить увесь бажанням з ними подружитися? Те й друге, як на мене, — гниль, а не мистецтво. Глибоко сказав Микола Миколайович: те погано, коли в добрі не бачиш добра.

Другий актор. Справедливо, справедливо: те погано, коли в добрі не бачиш добра.

Петро Петрович. Проти цього я не можу анічогісінько заперечити. Микола Миколайович сказав глибоко; Михайло Се-

менович розвинув ще більше. Але все це не відповідь на моє запитання. Те, що ви зараз сказали, тобто щоб добре показане було справді з силою магічною, що захоплює не тільки людину хорошу, але навіть і погану, а погане було виражене в такому зневажливому вигляді, щоб глядач не тільки не відчув бажання примиритися з виведеними персонажами, але, навпаки, бажання як швидше їх відштовхнути від себе, — все це, Миколо Миколайовичу, повинно бути неодмінною умовою кожного твору. Це навіть і не мета. Кожний твір повинен мати, крім цього всього, своє власне, особисте вираження, Миколо Миколайовичу, інакше пропаде його оригінальність. Миколо Миколайовичу, — чи розумієте ви це? Тим-то я не бачу в «Ревізорі» того великого значення, якого надають йому інші. Треба, щоб було відчутно зрозуміло, для чого написано той чи той твір, у що саме б'є він, до чого хилиться, що нове хоче довести собою. Ось що, Миколо Миколайовичу, а не те, що ви говорите взагалі про мистецтво.

Микола Миколайович. Петре Петровичу, та як же ви говорите, до чого хилиться... та це ж... це ж видно...

Петро Петрович. Миколо Миколайовичу, цього не видно. Не бачу я ніякої особливої мети цієї комедії, виявленої ясно в самому творі; чи, можливо, автор з яким-небудь наміром приховав її. В такому разі це буде вже злочином перед мистецтвом, Миколо Миколайовичу, що ви собі не кажіть. Розгляньмо-но серйозно цю комедію: адже «Ревізор» зовсім не справляє такого враження, щоб глядач після нього освіжився; навпаки, ви, я гадаю, самі знаєте, що одні відчули безплідне роздратування, інші навіть озлоблення, а взагалі кожний виніс якесь гнітюче почуття. Незважаючи на всю приємність, яку збуджують вдало знайдені сцени, на комічне навіть становище багатьох персонажів, на майстерну навіть обробку деяких характерів, загалом залишається щось таке... я вам навіть пояснити не можу, — щось страхітливо-похмуре, якийсь страх через безладдя наше. Сама ця поява жандарма, котрий, мов кат якийсь, з'являється на дверях, це скам'яніння, викликане його словами, що сповіщають про приїзд справжнього ревізора, який має усіх їх знищити, стерти з лиця землі, вигубити дощенту, — все це якось надзвичайно страшно! Признаюсь вам достовірно, a la lettre [1], на мене жодна трагедія не справляла такого сумного, такого гнітючого, такого безвідрадного

[1] Буквально *(фр.)*.

враження, і я навіть готовий підозрювати, чи не було у автора якого-небудь особливого наміру справити такий вплив останньою сценою своєї комедії. Не може бути, щоб це вийшло так, само собою.

Перший комічний актор. А ось, нарешті, догадалися поставити таке питання. Десять років грають на сцені «Ревізора». Усі, більш чи менш, нападали на гнітюче враження, яке він справляє, а ніхто не висунув питання: навіщо було справляти його? — немовби автор повинен був писати свою комедію наосліп і не знаючи сам, до чого вона і що вийде з неї. Дайте ж йому хоч крихту розуму, в якому ви не відмовляєте жодній людині. Адже, мабуть, є причина кожного вчинку, навіть і в дурної людини.

Всі дивляться на нього з подивом.

Петро Петрович. Михайле Семеновичу, поясніть: це щось незрозуміло.

Семен Семенович. Це пахне якоюсь загадкою.

Перший комічний актор. Та як же справді ви не помітили, що «Ревізор» без кінця?

Микола Миколайович. Як це без кінця?

Семен Семенович. Та який же ще кінець? П'ять дій; шість у комедії не буває. Хіба нова сварка надодачу?

Петро Петрович. Дозвольте, однак, зауважити вам, Михайле Семеновичу, що ж воно за п'єса, яка без кінця? я питаю вас. Невже і це в законі мистецтва? Миколо Миколайовичу! Та це ж, по-моєму, означає принести, поставити перед усіма замкнуту шкатулку й питати, що в ній лежить?

Перший комічний актор. Ну, а що, як вона поставлена перед вами для того саме, щоб потурбувалися самі відімкнути?

Петро Петрович. В такому разі треба принаймні сказати це; або ж просто дати ключа в руки.

Перший комічний актор. Ну, а що, як і ключ лежить тут-таки, біля шкатулки?

Микола Миколайович. Годі говорити загадками! Ви що-небудь знаєте. Мабуть, вам автор дав в руки цього ключа, а ви тримаєте його і секретничаєте.

Федір Федорович. Оголосіть, Михайле Семеновичу; я не на жарт зацікавлений знати, що справді може тут критися! На мої очі, я не бачу нічого.

С е м е н С е м е н о в и ч. Дайте ж відкрити нам цю загадкову шкатулку. Що це за чудна така шкатулка, яка, невідомо для чого, нам піднесена, невідомо для чого, перед нами поставлена, і, невідомо для чого, від нас замкнена?

П е р ш и й к о м і ч н и й а к т о р. Ну, а що, як вона відкриється так, що здивуєтеся, як не відкрили самі? і що, як у шкатулці лежить річ, яка для одних, наче старий гріш, що вийшов з ужитку, а для інших, наче ясний червінець, котрий вік у ціні, хоч би як змінювався на ньому штемпель?

М и к о л а М и к о л а й о в и ч. Та годі вам з вашими загадками! Нам подавайте ключа й нічого більш!

С е м е н С е м е н о в и ч. Ключа, Михайле Семеновичу!

Ф е д і р Ф е д о р о в и ч. Ключа!

П е т р о П е т р о в и ч. Ключа!

У с і а к т о р и й а к т р и с и. Михайле Семеновичу, ключа!

П е р ш и й к о м і ч н и й а к т о р. Ключа? Та чи приймете ви, панове, цього ключа? Можливо, жбурнете його геть, разом зі шкатулкою?

М и к о л а М и к о л а й о в и ч. Ключа! не хочемо більше нічого слухати. Ключа!

У с і. Ключа!

П е р ш и й к о м і ч н и й а к т о р. Будь ласка, я дам вам ключа. Від комічного актора, ви, можливо, не звикли чути таких слів, та що ж діяти? цього дня серце моє розгорілося, мені стало легко, і я ладен все сказати, що тільки є в мене на душі, хоч би як ви сприйняли слова мої. Ні, панове, не давав мені автор ключа, але бувають такі хвилини стану душевного, коли стає самому зрозуміло те, що раніше було незрозумілим. Знайшов я цього ключа, і серце моє говорить мені, що він той самий; відімкнулась передо мною шкатулка, і душа моя говорить мені, що не міг мати іншої думки сам автор.

Придивіться-но уважно до цього міста, яке виведене в п'єсі! Усі до одного згодні, що такого міста нема в усій Росії: не чувано, щоб де були у нас чиновники усі до одного такі потвори; хоч два, хоч три буває чесних, а тут жодного. Словом, такого міста нема. Чи не так? Ну, а що, як це наше ж душевне місто, і сидить воно в кожного з нас? Ні, поглянемо на себе не очима світської людини, — адже не світська людина вирече над нами суд, — поглянемо хоч скільки-небудь на себе очима того, хто покличе на очну ставку всіх людей, перед яким і найкращі з нас, не забудьте цього,

потуплять з сорому очі свої, та й подивимось, чи стане у кого-небудь з нас тоді духу спитати: «Та хіба у мене пика крива?» Щоб не злякався він так власної кривизни своєї, як не злякався кривизни усіх цих чиновників, яких щойно бачив у п'єсі! Ні, Петре Петровичу, ні, Семене Семеновичу, не кажіть: «це старі розмови», або: «це вже ми самі знаємо!» Дайте ж, нарешті, вже й мені сказати слово. Що ж, справді, немовби я живу тільки для блазнювання? Ті речі, що їх нам дано для того, щоб пам'ятати їх вік, не повинні бути старими: їх треба сприймати як новину, немовби вперше тільки чуємо, хоч би хто їх проголошував нам, — тут нема чого дивитися на особу того, хто говорить їх. Ні, Семене Семеновичу, не про красу нашу має бути мова, але про те, щоб справді наше життя, яке звикли ми вважати за комедію, та не закінчилося б такою трагедією, якою не закінчилася ця комедія, що її оце зіграли ми. Що не кажи, страшний той ревізор, який чекає нас біля дверей домовини. Ніби не знаєте, хто цей ревізор? Чого прикидатися? Ревізор цей наша пробуджена совість, яка змусить нас раптом і одразу поглянути пильно на самих себе. Перед цим ревізором ніщо не сховається, бо, іменним вищим повелінням, його послано й повідомлено буде про нього тоді, коли вже й кроку не можна буде ступити назад. Раптом відкриється перед тобою, у тобі ж відкриється таке страховище, що з жаху волосся догори стане. Краще ж зробити ревізію всьому, що тільки є в нас, на початку життя, а не наприкінці його — замість марних розглагольствувань і вихвалянь, та побувати тепер-таки у неподобному душевному нашому місті, яке в кілька разів гірше всякого іншого міста, — в якому безчинствують наші пристрасті, як потворні чиновники, крадучи скарби власної душі нашої! На початку життя взяти ревізора і з ним під руку переглянути все, то тільки є в нас, — справжнього ревізора, не підробного, не Хлестакова! Хлестаков — перодряп, Хлестаков — легковажна світська совість, продажна, облудна совість; Хлестакова підкуплять як раз наші ж, що в душі нашій живуть, пристрасті. З Хлестаковим під руку нічого не побачиш у душевному місті нашому. Дивіться, як кожний чиновник з ним у розмові викрутився спритно і виправдався, — вийшов мало не святим. Думаєте, не хитріше за всякого шахраячиновника кожна пристрасть наша? І не тільки пристрасть, навіть найпустіша, пошла яка-небудь звичка. Так спритно перед нами викрутиться і виправдається, що, чого доброго, вважатимеш її за чесноту, і навіть вихвалятимешся перед своїм братом і скажеш

йому: «Дивись, яке у мене чудове місто, яке у ньому все прибране й чисте!» Лицеміри — наші пристрасті, кажу вам, лицеміри, бо сам мав з ними справу. Ні, з легковажною світською совістю нічого не побачиш у собі: і її саму вони одурять, і вона одурить їх, як Хлестаков чиновників, і тоді загине сама так, що й сліду її не знайдеш. Зостанешся, як дурень-городничий, який заніся вже був не знати куди — і в генерали поліз, і впевнено почав проголошувати, що стане першим у столиці, та іншим став обіцяти посади, і потім раптом побачив, що був кругом обманутий і одурений хлопчиськом, верхоглядом, вітрогоном, який і схожий не був на справжнього ревізора. Ні, Петре Петровичу, ні, Семене Семеновичу, ні, панове, усі, хто б не додержувався такого самого погляду, киньте вашу світську совість! Не з Хлестаковим, але зі справжнім ревізором оглянемо себе! Присягаюсь, душевне місто наше варте того, щоб подумати про нього, як думає добрий государ про свою державу. Благородно й суворо, як він виганяє з землі своєї хабарників, виженемо наших душевних хабарників! Є засіб, є бич, яким можна вигнати їх. Сміхом, мої благородні співвітчизники! Сміхом, якого так бояться усі низькі наші пристрасті! Сміхом, який створений для того, щоб сміятися з усього, що ганьбить справжню красу людини. Повернемо сміхові його справжнє значення! Заберемо його в тих, хто перетворив його на легковажне світське блюзнірство над усім, не розбираючи ні хорошого, ні поганого! Таким же самим чином, як посміялися з мерзотності у іншій людині, посміємося великодушно з мерзотності власної, яку лиш у собі відшукаємо! Не одну цю комедію, але все, хоч би що з'явилося з-під пера будь-якого письменника, який сміється з порочного й низького, приймемо прямо на свій власний рахунок, немовби воно було саме на нас особисто написано: все відшукаєш у собі, якщо тільки зазирнеш у свою душу не з Хлестаковим, але зі справжнім і непідкупним ревізором. Не обуримося духом, якщо який-небудь розлючений городничий або, справедливіше, сам нечистий дух шепне його устами: «Чого смієтесь? з себе смієтесь!» Гордо йому скажемо: «Так, з себе сміємося, тому що відчуваємо благородну руську нашу породу, тому що чуємо наказ вищий бути кращими за інших!» Співвітчизники! адже у мене у жилах теж руська кров, як і у вас. Дивіться: я плачу! Комічній актор, я раніше смішив вас, тепер я плачу. Дайте мені відчути, що й моє поприще таке саме чесне, як і кожного з вас, що я так само служу землі своїй, як і всі ви служите, що не пустий я який-небудь скоморох,

створений для розваги пустих людей, але чесний чиновник великої Божої держави і збудив у вас сміх, — не той безпутний, яким пересміює в світі людина людину, який народжується від бездіяльної пустоти дозвільного часу, але сміх, що родиться з любові до людини. Одностайно доведемо всьому світові, що в руській землі все, що тільки є, від малого до великого, прагне служити тому ж, кому все повинно служити на землі, лине туди ж *(глянувши вгору)*, вгору, до верховної вічної краси!

VI
ДОПОВНЕННЯ ДО «РОЗВ'ЯЗКИ "РЕВІЗОРА"»

Семен Семенч. Що це, Михайле Михайлчу, що це ви говорите, яке душевне місто?

Михайло Михайлч. Мені так здалося. Мені здалося, що це моє ж душевне місто, що остання сцена являє останню сцену життя, коли совість змушує поглянути раптом на самого себе якнайпильніше і злякатися самого себе. Мені здалося, що цей справжній ревізор, саме повідомлення про якого в кінці комедії навіває такий жах, — це та справжня наша совість, що зустрічає нас біля дверей домовини. Мені здалося, що цей вітрогон Хлестаков, шахрай, чи як хочете назвати, це та підробна легковажна світська наша совість, яка, використавши страх наш, прибирає раптом личину справжньої і дає себе підкупити пристрастям нашим, як Хлестаков чиновникам — і тоді зникає так само, як він, невідомо куди. Мені здалося, що це безвідрадно-сумне закінчення, яке так обурило й приголомшило глядача, стало передо мною як нагадування, що й життя, яке звикаємо поволі вважати комедією, може мати таке саме сумно-трагічне закінчення. Мені здалося, ніби вся комедія сукупністю своєю говорить мені про те, що слід спершу взяти того ревізора, який зустрічає нас у кінці, і з ним так само, як правосудний государ ревізує свою державу, оглянути свою душу і озброїтися так само проти пристрастей, як озброюється государ проти продажних чиновників; тому що вони так само крадуть скарби душі нашої, як ті грабують казну і добро держави, — зі справжнім ревізором: тому що лицемірні наші пристрасті та й не тільки пристрасті, а навіть найменша пошла звичка вміє так вправно під'їхати до нас і спритно перед нами викрутитися, як не викрутилися перед Хлестаковим пройди-чиновники, отже ладен навіть вважати їх за чесноти, ладен навіть похвалитися порядком душевного свого міста, не беручи і в думку того, що можеш залишитися одуреним, як городничий. Мені так здалося.

Петро Петрович. Михайле Михайлчу! Все те, що ви кажете, красномовне; але де ви тут знайшли подібність? Де подіб-

ність Хлестакова з легковажною світською совістю або справжнього ревізора з справжньою совістю? Миколо Миколайовичу! скажіть мені щиро: чи вбачаєте ви тут яку-небудь подібність?

Микола Миколайович. Признаюсь, ніякої.

Семен Семенч. І я теж; хоч як витріщаю свої очі, а нічого не бачу.

Федір Федорович. Признаюсь вам, Михайле Михайлчу, одверто: незважаючи на те, думка непогана і могла б послужити навіть предметом твору художнього: але я не думаю, щоб автор її мав на увазі.

Микола Миколайович *(рішуче)*. Дурниці! Він і в помислах цього не мав!

Михайло Михайлч. Та хіба я вам кажу, що автор мав її на увазі? Я вам наперед сказав: «Автор не давав мені ключа, я вам пропоную свій». Автор, коли б навіть і мав цю думку, то в такому разі вчинив би погано, якби її виявив ясно. Комедія тоді збилася б на алегорію, могла б з неї вийти яка-небудь бліда, моралістична проповідь. Ні, його справою було зобразити просто жах від безладдя речей не в ідеальному місті, а в тому, яке на землі, — зібрати докупи все, що є гіршого на нашій землі, щоб його швидше побачили і не вважали б його за те неминуче зло, яке слід допустити і яке так само неминуче серед добра, як тіні в картині. Його діло зобразити це темне так сильно, щоб відчули всі, що з ним треба боротися, щоб кинуло в трепет глядача, і жах від безладдя пройняв би його наскрізь усього. Ось, що він повинен був зробити. А це вже наша справа виводити мораль. Ми, хвалити Бога, не діти. Я подумав про те, яку мораль можу вивести для самого себе, і натрапив на ту, про яку вам тепер розповів.

Петро Петрович. Михайле Михайлчу! Комедія пишеться для всіх. З неї повинні вивести мораль усі, — мораль найближчу, доступну усім, а не ту далеку, що її може вивести для себе яка-небудь оригінальна, не схожа на інших людина. Питаю: чому цієї моралі ніхто не вивів, а тільки самі ви?

Микола Миколайович *(поквапно)*. Іменно! ось справжнє питання! Поясніть-но спершу це: чому самі ви це вивели, а не всі?

Семен Семенч. Так, Михайле Михайлчу, чому самі ви це вивели? Чому самі ви це вивели?

Михайло Михайлч. По-перше, звідки ви знаєте, що цю мораль вивів сам я? А по-друге, чому ви вважаєте її далекою? Я

гадаю, навпаки, найближче за все до нас власна наша душа. Я мав тоді на думці душу свою, думав про себе самого, тому й вивів цю мораль. Коли б і інші мали на увазі насамперед себе, мабуть, і вони вивели б ту саму мораль, яку вивів і я. Але хіба кожний з нас підходить до твору письменника, як бджола до квітки? — для того, щоб добути з неї потрібне собі. Ні, ми шукаємо в усьому мораль для *інших*, а не для себе. Ми ладні обстоювати й захищати все суспільство, оберігаючи дбайливо моральність інших і забувши про свою. Адже посміятися ми любимо з інших, а не з себе; адже ми любимо побачити вади в інших, а не в себе. Що б там не було, але погляньте: адже три тисячі людей прийшло до театру; усі знають, що прийшли для того, щоб посміятися, і кожний з цих трьох тисяч певний, що доведеться з інших посміятися, а не з нього. Найменший натяк, що він може бути подібний сам до того, з кого посміявся, може його розгнівити, і він ладен уже, з люті, повторювати: «Та хіба в мене пика крива?»

Семен Семенч. Михайле Михайлчу, я кажу не в тому розумінні.

Михайло Михайлч *(перебиваючи)*. Дозвольте, Семене Семенчу! Ви людина благородна, людина істинно руська в душі, людина, нарешті, яка дивиться вже очима християнина на життя — чого ж ви проголошуєте речі, що суперечать вашому власному напряму думок? Насамперед, чому ви щоразу забуваєте, що предметом комедії і взагалі сатири є не достоїнство людини, а ганебне в людині; що чим більше вона показала ганебне ганебним, чим більше з нього обурилася й примусила через нього здригнутися глядача, тим більше вона виконала своє завдання. Чому ви щоразу це забуваєте і щоразу хочете сатирі нав'язувати предмети, що личать трагедії? Чому не поглянете на твір письменника також очима християнина? Ні, хто хоче моралі, той візьме її собі; хто дивиться в душу собі, той з усього візьме те, що слід: той і в цьому реальному місті побачить душевне своє місто; той побачить, що з більшою силою треба озброїтися проти лицемірства. Ні, дайте сатирі спокій; вона діло своє робить. Поганого не слід щадити, хоч би де воно було. Але коли хочете вже чинити по-християнському, зверніть ту саму сатиру на самого себе і застосуйте кожну комедію особисто до самого себе, перше ніж помічати відношення її до цілого суспільства. Коли вже чинити по-християнському, то кожний твір, який картає погане, слід особисто звернути до самого себе, немовби він безпосередньо про мене був написаний. Ви

самі знаєте, що нема пороку, поміченого нами в іншому, якого хоч би відбиття не було в нас самих — не в такому обсязі, в іншому вигляді; в іншому вбранні, пристойнішому й благообразнішому, причепурившись, як Хлестаков. Чого не відшукаєш, якщо тільки зазирнеш у свою душу з тим непідкупним ревізором, який стріне нас біля дверей домовини! Самі це знаємо, а знати не хочемо! Кипить душа пристрастями, говоримо щодня, а гонити не хочемо. І бич у руках, даний на те, щоб гонити їх.

Семен Семенч. Та де ж бич? Який бич?

Михайло Михайлч. А сміх хіба не бич? Чи, гадаєте, даремно нам дано сміх, коли його боїться й найгірший негідник, котрого нічим не візьмеш? боїться навіть і той, хто нічого не боїться. Виходить, його дано на добре діло. Скажіть: хіба нам дано сміх для того лиш, щоб так, по-пустому, сміятися? Якщо його дано нам на те, щоб разити ним все, що ганьбить високу красу людини, чому ж передусім не вразимо ми те, що порочить красу власної душі кожного з нас? Чому ми не звернемо його всередину самих себе — з держави не виганяємо ним власних наших хабарників? Чому самий натяк на те, що ви з себе смієтесь, може розгнівити? Хоч би як там було, але всяка пристрасть, всякий низький нахил наш все-таки хоче зіграти скільки-небудь благородну роль, прибрати благородну зовнішність і тільки під цією личиною пробирається до нас у душу, тому що благородна наша природа і не допустить її до себе в безсоромній наготі. Але, повірте, коли виставиш перед самим собою її на сміх, і, не пощадивши нічого, вразиш так, що з сорому увесь згориш, не знаючи, куди сховати обличчя своє, — тоді ця пристрасть не посміє залишитися в душі нашій і втече так, що й сліду її не знайдеш.

Семен Семенч. Признаюсь, що ваші слова змусили мене задуматися. Ви гадаєте, можливе це звернення сміху на самого себе, проти власної особи?

Петро Петрович. Я гадаю тільки, що це можливо для людини, яка відчула благородство природи людини й огиду до своїх хиб.

Михайло Михайлч. Я гадаю тільки, що коли він, крім [того], і руський душею, тоді йому можливіше. Згодьтеся: сміх у нас є у всіх; властивість якогось нещадного сарказму поширилася у нас навіть серед простолюду. Є також у нас і відвага відірватися від самого себе і не пощадити навіть самого себе. Виходить, у нас самих тільки може бути можливе звернення сміху на його закон-

ний шлях. Спростуйте мої слова, доведіть мені, що я кажу неправду, знищіть, зруйнуйте переконання моє і разом з тим зруйнуйте вже й мене, бідолашного скомороха, котрий живе цим переконанням, якого зазнав на власному своєму тілі. Семене Семеновичу, хіба у мене не така сама руська кров, як і у вас? Хіба я можу відчути в мої найвищі хвилини щось інше, як не те саме, що здатні відчути і ви в такі? Хіба я не стою зараз перед вами в мою найвищу хвилину? Службу мою закінчено; я лишаю театр, у якому служив двадцять років. Ви самі мене увінчали вінками, самі мене зворушили. Ви самі мене майже змусили сказати те, що я зараз сказав. Дивіться ж: я плачу. Комічний актор, я раніше смішив вас — тепер я плачу. Дайте ж мені відчути, що й моє поприще таке саме чесне, як і кожного з вас; що я також служив землі своїй, що не пустий я був скоморох, а чесний чиновник великої Божої держави і збудив у вас не той пустий сміх, яким пересміює людина людину, але сміх, що народився з любові до людини. Миколо Миколайовичу! Федоре Федорчу! Семене Семеновичу і ви всі, товариші, з якими поділяв я час праці, час напутливих розмов, від яких я багато дечого навчився і з якими розлучаюсь тепер! Друзі! публіка любила талант мій, але ви любили мене самого. Заберіть, заберіть після мене цей сміх, — заберіть у тих, котрі перетворили його на блюзнірство над усім, не розбираючи ні хорошого, ні поганого! Кажу вам: вірте цим словам... Він добрий, він чесний, цей сміх, його дано саме для того, щоб уміти посміятися з себе, а не з інших. І в кому вже нема духу посміятися з власних хиб своїх, краще тому вік не сміятися!.. Інакше сміх стане наклепом, і, як за злочин, дасть він за нього одвіт!..

КОМЕНТАРІ

ДРАМАТУРГІЯ М. ГОГОЛЯ

Інтерес до театру в М. Гоголя прокинувся досить рано. Цьому захопленню сприяло раннє знайомство з вертепом — фольклорним театром із багатовіковими християнськими традиціями. Вертепні вистави Гоголь міг бачити на Різдвяні свята на Полтавщині й Чернігівщині. Стимулювала його ранній інтерес до театру і творчість батька — Василя Опанасовича, який був автором комедій з українського життя і побуту, виступав як актор і музикант. Вистави ці відбувались у маєтку поміщика і мецената Д.П. Трощинського у Кибинцях.

Під час навчання у Гімназії вищих наук кн. Безбородька Гоголь жваво цікавився театром, грав у спектаклях ліцеїстів, особливо вдалими були його жіночі ролі. Гоголю передрікали акторську славу. Репертуар гімназичного театру включав п'єси російських, німецьких та французьких авторів XVII—XIX ст., зокрема Мольєра, Коцебу, В. Озерова, Д. Фонвізіна, М. Загоскіна. Резонанс театральних вистав був таким потужним, що неодноразово викликав негативну реакцію викладачів гімназії (М. Білевича, П. Нікольського), доки театр не був закритий навесні 1827 р., про що Гоголь написав у листі до матері (X, 93).

Пізніше, в Петербурзі, Гоголь у пошуках служби зробив спробу поступити до імператорського театру як драматичний актор, але не був прийнятий, бо не виявив «жодних здібностей до театру» (*Мундт Н.П.* Попытка Гоголя / Н.В. Гоголь в воспоминаниях современников. — М., 1952. — С. 68).

Однак про акторський талант Гоголя свідчать численні спогади сучасників: під час читання власних творів він демонстрував блискуче перевтілення у своїх героїв. Його читання у петербурзьких салонах відзначались справжньою майстерністю. Іноді присутні не помічали, коли Гоголь переходив від звичайних фраз, звернених до слухачів, до читання своїх текстів, настільки органічною, невимушеною, природною була його манера викладу п'єси чи прозового уривку. Про це є свідчення В. Жуковського, М. Погодіна, О. Тургенєва, П. Вяземського. Видатний актор М. Щепкін радив своїм дочкам (які в той час готувались до театральної кар'єри) вчитись читати саме у Гоголя.

Письменник полишив багато цікавих теоретичних розмислів про театр і його естетичну природу, викладених у драматичній формі діалогів:

«Театральний роз'їзд» і «Розв'язка "Ревізора"», названих дослідниками своєрідними додатками до «Ревізора» (І. Вишневська).

Письменник залишив також прописані до найдрібніших подробиць указівки для акторів, які готувались до виконання ролей у його п'єсах. Він дуже вимогливо аналізував виконання кожної ролі, іноді суворо критикуючи навіть славетних у той час акторів.

В основу всіх драматичних творів Гоголя покладено комізм. Сміх — первинне в кожній п'єсі. Він головний «інструмент» впливу на глядача. Гоголь вважав його універсальним і навіть радив М. Погодіну, який в той час писав історичну драму, додати боярам «дурної фізіономії» для того, щоб вони виглядали смішними (лист від 1 лютого 1833 р.).

Одночасно комізм — головний принцип і засіб у створенні кожного героя. С. Аксаков згадував, що взагалі російська комедія надзвичайно цікавила Гоголя. Саме тому він писав про можливості комічного, оскільки «комізм ховається всюди» і «якщо перенести його на сцену, то ми самі від сміху над собою повалимось...» (*Аксаков С.Т.* История моего знакомства с Гоголем. — М., 1960. — С. 12). Тут можна згадати славнозвісну фінальну репліку з «Ревізора» : «Над ким смієтесь? Над собою смієтесь?» як втілення теоретичних міркувань Гоголя.

До появи п'єс Гоголя художній світ у комедії тримався на двох полюсах — негативному і позитивному. І тому навіть у комедіях В. Капніста і Д. Фонвізіна обов'язковою була присутність персонажа позитивного — функціонального резонера. Гоголь не мав потреби у його присутності, бо всі герої його комедій були виписані з такою виразністю, були настільки типові для свого часу, що на сцені кожного разу відбувалось їх самовикриття, а резонер — носій моралі вже був тут зайвим. Із цим пов'язана і послідовна відсутність автора в комедії. «Комічну новелу Гоголь міг закінчити фразою: "Нудно на цьому світі, панове!" ("Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем"). У комічній п'єсі подібна фраза для Гоголя була неможливою», — писав Ю. Манн (Диалектика художественного образа. — М., 1987. — С. 281). Окремі риси героїв: честолюбство, жадібність, підлабузництво, хамство, втілені у діючих особах комедії, за слушним висловом Ю. Манна, відтворюють світ цілком однорідний. При цьому Гоголь не створював маски-амплуа, як це робилось в українському вертепі або в італійській комеді дель арте. Кожен його персонаж своїм корінням, своєю сутністю виростав із певного прошарку соціуму, відкривав його суттєві риси. У кінцевому результаті самовикриття кожного героя викривало життя всього соціуму і найсуттєвіші риси часу. Невипадково сам Гоголь називав театр «кафедрою», з якої треба донести до глядача правду і добро. Але й тут драматургія Гоголя відрізняється від творів безпосередніх попередників — В. Капніста, Я. Княжніна, Д. Фонвізіна, І. Крилова. Над ними ще тяжила дидактика, статичність характерів.

Майже афористичне висловлювання Гоголя про те, що в його комедії буде одночасно багато «сміху, солі й злості», накладається на всю його

драматургічну спадщину: в ній відчувається художній діапазон від комічності до справжньої сатири. І тому вплив Гоголя на подальший розвиток драматургії відзначається такою широтою: від побутової комедії О. Островського до послідовної за своїм змістом і формою сатири М. Салтикова-Щедріна.

Заслуговує на увагу і загальна особливість майже всієї прози Гоголя: надзвичайно велика кількість у ній монологів і діалогів. Вже у «Вечорах на хуторі біля Диканьки» герої говорять так жваво, виразно й експресивно, що читач легко й без описів уявляє собі їх міміку і жести.

Відомі інсценізації його творів пов'язані з видатними українськими письменниками, режисерами, акторами. Особливо захоплювався ними М. Старицький. Першою його переробкою для сцени була «Різдвяна ніч» («Ніч проти Різдва»), завершив він її у 1872 р. Протягом 80-х років він інсценізував «Утоплену» («Майська ніч»), «Сорочинський ярмарок» та переклав українською мовою комедію «Ревізор».

Однак перший переклад «Ревізора» належить М. Кропивницькому (1875). Він же інсценізував повість «Вій». Його власна комедія «За сиротою і Бог з калитою» створена під впливом Гоголя і багато в чому перегукується із «Одруженням». М. Кропивницький грав в «Одруженні» ролі Яїчниці й Анучкіна. Це відбулось 1908 р. у першому стаціонарному театрі М. Садовського (п'єсу переклав українською мову актор цього театру Левицький). Тоді ж у перекладі самого М. Садовського в театрі зіграли й «Ревізора». Садовський блискуче виконав роль Городничого.

Майстерно виписані Гоголем діалоги та монологи позірно легко піддавались переробці у лібрето. На основі його творів або за їх мотивами були створені опери за авторства П. Чайковського «Коваль Вакула» (1876; інша редакція — «Черевички», 1887), М. Мусоргського «Одруження» (1868), дороблена І. Іполітовим-Івановим (1991) та «Сорочинський ярмарок» (1874), М. Римського-Корсакова «Майська ніч» (1880) та «Ніч проти Різдва» (1895), а також українського композитора М. Лисенка «Ніч проти Різдва» (1874), «Утоплениця (Майська ніч)» (1885), «Тарас Бульба» (1890), лібрето останньої опери М. Лисенко написав у співавторстві з М. Старицьким.

РЕВІЗОР

Уперше комедія була надрукована у виданні: Ревизор. Комедия в пяти действиях, соч. Н. Гоголя. — СПб., 1836. Друге, виправлене видання вийшло у 1841 р.; тут були також надруковані «Уривок з листа, писаного автором незабаром після першої вистави "Ревізора" до одного літератора» і «Дві сцени, вилучені й при першому виданні як такі, що уповільнювали хід п'єси». В останній редакції «Ревізор» з'явився у т. 4 творів М.В. Гоголя 1842 р., кілька незначних стилістичних виправлень зроблено автором у 1851 р., у другому виданні зібрання творів. Переклад тексту Остапа Вишні, друкується за виданням: Ревізор / Пер. Остапа Вишні // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 2. — С. 231—316.

На початку грудня 1835 р. комедія «Ревізор» вже була написана, але робота над нею продовжувалася фактично до кінця життя. М.В. Гоголь не раз говорив, що ідея «Ревізора» належить О.С. Пушкіну; так в «Авторській сповіді» (1847) він повідомляє про те, що Пушкін «подарував» ідею «Мертвих душ» і додає: «Думка "Ревізора" належить також йому» (*Гоголь Н.В.* Собр. соч.: В 9 т. — М., 1994. — Т. 6. — С. 211). О. Бодянський записав у щоденнику розповідь Гоголя, що прозвучала в будинку Аксакових 31 жовтня 1851 р. Гоголь, «між іншим, відмітив, що першу ідею до "Ревізора" його подав йому Пушкін у розповіді про Павла Петровича Свіньїна, як він у Бессарабії видавав себе за якогось важливого чиновника, і, лише коли зайшов вже далеко у своєму намірі і став було брати прохання від колодників, був зупинений» (Гоголь в воспоминаниях современников. — М., 1952. — С. 431). Як показав Ю.М. Лотман в статті «Про Хлестакова» на прикладах доль авантюристів і брехунів, що «прославилися» в миколаївську епоху, — Д.І. Завалішина, Романа Медокса, а також Іполита Завалішина — «хлестаковщина» стала типовим явищем миколаївської епохи, де «таємний нагляд» деспотичної влади виявлявся єдиним джерелом інформації, а «удаваний характер державно-бюрократичної діяльності легко дозволяв замінити реальну діяльність брехнею» (*Лотман Ю.М.* О Хлестакове // О русской литературе. — М., 1997. — С. 687). В.А. Кошелев підвів підсумок у шуканні найближчих ситуацій, прототипів, прообразів і ситуацій комедії: «Різні дослідники і мемуаристи в різний

час відзначили не менше десятка “життєвих анекдотів” про уявного ревізора, персонажами яких були реальні особи: П.П. Свіньїн, мандруючий по Бессарабії, устюженський городничий І.А. Макшеєв і петербурзький літератор П.Г. Волков, сам Пушкін, що зупинився в Нижньому Новгороді, і так далі — всі ці життєві анекдоти Гоголь знав і без Пушкіна. Крім того, Гоголь знав щонайменше дві літературні обробки подібного сюжету: комедію Г.Ф. Квітки-Основ'яненка “Приїжджий із столиці, або Сум'яття в повітовому місті” (1827) і повість О.Ф. Вельтмана “Провінційні актори” (1834)» (*Кошелев В.А.* Пушкинская «мысль “Ревизора”» // Литература. — 2005. — № 14), до цього списку можна додати ще сцени для театру М. Полевого «Ревізори, або Славні бубни за горами» (1832).

Зв'язок гоголівського «Ревізора» і комедії Г.Ф. Квітки-Основ'яненка «Приїжджий із столиці, або Сум'яття в повітовому місті» (п'єса написана в 1827 р., але опублікована 1840 р.) заслуговує особливої уваги (див.: *Волков Н.К.* Из истории русской комедии (Зависимость «Ревизора» от комедии Квитки «Приезжий из столицы»). — СПб., 1899; *Лященко А.* «Ревизор» Гоголя и комедия Квитки «Приезжий из столицы» // Сборник в память Л.Н. Майкова. — СПб., 1902; *Айзеншток И.* К вопросу о литературных влияниях (Г.Ф. Квитка и Н.В. Гоголь) // Известия II Отделения Академии наук. — 1919. — Кн. 1). Г.П. Данилевський писав з цього приводу: «Хоча покійний С.Т. Аксаков, на моє запитання, писав мені, що “Ревізор” не міг бути створений під впливом комедії Квітки, оскільки Гоголь писав його, не знаючи про існування “Приїжджого...”, але не можна не прийти до думки, що зовнішній план, рамки “Ревізора” міг дати і сам С.Т. Аксаков, який як цензор прочитав п'єсу Квітки ще в 1828 році, і у розмові зі своїм другом Гоголем міг розповісти про неї. Це не зменшує крупних достоїнств “Ревізора”» (*Данилевский Г.П.* Украинская старина. Григорий Фёдорович Квитка-Основьяненко // *Данилевский Г.П.* Собр. соч.: В 10 т. — М., 1995. — С. 178—179). «Ревізор» не тільки повторює деякі моменти сюжету блискуче-веселої комедії Квітки: лист до городничого з попередженням про приїзд ревізора; городничий з можновладцями швидкоруч намагаються навести лад у місті (наприклад, на час приїзду ревізора наказують замазати всі печі, щоб не було пожежі); зустріч удаваного ревізора Пустолобова з представниками влади, вимагання грошей; пошук Пустолобовим багатої нареченої («Вечер проходит, а я не женат, что же скажет ожидающая Европа?»); сцена брехні, що досягає гомеричних розмірів: «Когда-нибудь вам открою, как я этой дерзостию <...> и пусть так называют шалостию, но обдуманною, патриотическою, свергнул в пяти государствах первейших министров, взошёл на степень, принял всё в руки» (*Квітка-Основ'яненко Г.Ф.* Зібр. тв.: У 7 т. — К., 1978. — Т. 1. — С. 58); миттєвий від'їзд і викриття; але і знаходиться в діалозі з ними. Так, Пустолобов Квітки — злочинець, Хлестаков Гоголя — спочатку нічого не підозрюючий простак; Квітка-Основ'яненко, як в комедії характерів, дає

ряд героїв з промовистими іменами: Любімова, Мілов, Отчотін; у Гоголя — головний позитивний герой — сміх; у «Приїжджому...» зло засуджується ідеальними героями, у «Ревізорі» самі винні стають своїми суддями: «Чого смієтесь? з себе смієтесь!..» «Ревізор» демонструє новаторство Гоголя, який вийшов за рамки комедії характерів і виявив перед глядачем загадку самого життя, провидіння, фатуму. Сюжет, що несподівано повертається до початку (добре знайоме у філософії і логіці «порочне коло» — типова композиційна формула фольклору, але це зовсім не характерно для класичного театру, який потребує насамперед розвитку дії) замість очікуваного щасливого фіналу, герої, які не вписуються у театральну традицію «злодіїв» та «зразків», любовна інтрига, котра не є пружиною дії і ніяк не допомагає викриттю зла — все це було своєрідним, суто гоголевим, не мало прецедентів у минулому.

Гоголь залишився осторонь і від модного у 30-ті роки XIX ст. напряму «фізіологістів», що «копіюють» дійсність: «Гоголь не “відображує” дійсність, а активно її творить», — пише Ю.М. Лотман у статті «Про “реалізм” Гоголя» (*Лотман Ю.М.* О «реализме» Гоголя // О русской литературе. — М., 1997. — С. 707). Ще одну важливу особливість гоголівської сатири відзначає Ю. Манн: «У певному значенні персонаж гоголівської комедії — це “всяка” людина і всі люди разом. <...> За Гоголем, спрямованість комічного — доцентрова; фраза <...> з бесіди із Аксаковим: “...Ми же всі над собою валятимемося із сміху” — має принциповий сенс» (*Манн Ю.В.* Диалектика художественного образа. — М., 1987. — С. 282). Гоголь поєднує гіперболізований, навмисно неправдоподібний план сатирично трансформованої реальності (таким чином виявляється, що жало сатири не спрямоване на конкретну людину) з деякими комічними, саме комічними, а не сатиричними фактами дійсності, створюючи ефект присутності «тут і зараз». Ю.М. Лотман в статті «Городничий про освіту» (*Лотман Ю.М.* Городничий о просвещении... // О русской литературе. — М., 1997. — С. 689—693), показує, що за масками деяких гротескових персонажів (учителя історії, що в пориві натхнення ламає стільці, або вчителя, що строїть міни, — нагадаємо, це кривляння сприймається керівництвом за вільнодумство) приховані прототипи реальних людей, дивакуватих, проте закоханих у свою справу. Ці натхненні особистості, були дійсно позитивними персонажами, прихованими за гротесковими масками. Зацьковані, вони не зрадили собі і своєму покликанню і також виявлялися під ударом, причому подвійним: ревізорів як внутрішніх, так і зовнішніх; ревізори боялися як вогню суті, істини і вимагали лише офіційної благопристойної законоузгодженої форми: «щоб все це було якомога більш задовільно», — говорить Городничий доглядачеві училищ у першій чорновій редакції «Ревізора». На думку Гоголя, у цих героїв сам Бог виступає захисником, їм нічого боятися, вони чисті перед своєю совістю. Сміх Гоголя має «просвітницьку» спрямованість, але він позбавлений гордого права осуду

конкретної людини, тому персонажі не так реалістичні, як гротескові, емблематичні. Ця традиція Гоголя буде продовжена в творчості М. Салтикова-Щедріна, А. Бєлого, А. Платонова, К. Вагінова.

18 січня і 1 лютого 1836 р. Гоголь вперше прочитав комедію на двох вечорах у В.А. Жуковського. Всім, окрім барона Є.Ф. Розена, що не побачив у комедії нічого веселого, п'єса сподобалася. П.А. Вяземський відзначав: «Він дивовижно природно і вірно, хоча і карикатурно, описує наші moeurs administratives (фр. адміністративні натури. — *Ред.*)» (*Вяземский П.А.* Соч.: В 2 т. — М., 1982. — Т. 2 — С. 162). Як писав у «Літературних спогадах» І.І. Панаєв, О.С. Пушкін «у весь час читання катався від сміху» *(Панаев И.И.* Литературные воспоминания. — М., 1950. — С. 65). Спочатку комедія була заборонена цензурою, но «по усердному ходатайству» В.А. Жуковського, князя П.А. Вяземського і графа М.Ю. Вієльгорського п'єса була дозволена «к постановке самим государем» (*Зайцева И.А.* К цензурной и сценической истории первых постановок «Ревизора» Н.В. Гоголя в Москве и Петербурге: (По архивным источникам) // Н.В. Гоголь. Материалы и исследования. — М., 1995. — С. 124). 2 березня 1836 р. «Ревізор» був дозволений для сцени, 13 березня — для друку. В процесі репетицій в Александрінському театрі Гоголь вніс до тексту ряд змін, що викликало суперечку між критиками і акторами.

«Ревізор» М.В. Гоголю не давав спокою від моменту створення до кінця життя: все нові й нові переробки для сцени, для видання 1841 р., для видання в 1842 р., кілька стилістичних виправлень зроблено 1851 р.; написана п'єса про п'єсу «Театральний роз'їзд після представлення нової комедії» (1836—1842), в 1846 — «Попереднє повідомлення для тих, хто захотів би зіграти як слід "Ревізора"», в цьому «попередньому повідомленні» гротескові ремарки 1835 р. замінюються психологічними характеристиками героїв; у написаних 1846 р. (одночасно з «Вибраними місцями з листування з друзями») кількох варіантах «Розв'язки "Ревізора"» п'єса знов знаходить нову концепцію, яка тяжіє до символічної, але без символічного відсторонення: герої не живі особи, а пристрасті; і для того, щоб уникнути алегорії, — створення конкретної ситуації, в якій учасником повинен стати кожен глядач.

Текст «Ревізора» звучить і у фіналі другого тому «Мертвих душ». «Ревізор» для Гоголя — це суспільна трибуна, це можливість «надихнути» людей на інше життя прямо «тут» і «зараз», тому текст п'єси постійно живе у часі й в авторі, коректується, репроблематизується, змінює концепції бачення. І.С. Тургенєв, присутній при читанні Гоголем «Ревізора» для акторів, які мали грати п'єсу, був уражений «простотою, стриманістю манери, якоюсь важливою і в той же час наївною щирістю» (до смерті Гоголя залишалося менше року): «Здавалося, Гоголь тільки і піклувався про те, як би вникнути в предмет, для нього самого новий, та точніше передати власне враження»; Тургенєв був вражений новими смислами і відчуттями,

які несподівано відкривались перед ним: «для мене це був бенкет і свято» (Воспоминания о Гоголе И.С. Тургенева // Н.В. Гоголь в рассказах современников. — М., 1909 — С. 68—69).

Прем'єра «Ревізора» відбулася 19 квітня 1836 р. (за ст. ст.) на сцені Александрінського театру в Петербурзі. Городничого грав І.І. Сосницький, Хлестакова — Н.О. Дюр. Незважаючи на те що п'єса була новаторська і незвична як для акторів, так і для глядачів, тому в деякі моменти розвитку дії викликала розгубленість в одних та подив у інших, «Ревізор» все ж таки мав блискучий успіх. «Загальна увага глядачів, оплески, задушевний і одностайний регіт, виклик автора... — ні в чому не було недоліку», — писав про цю прем'єру П.А. Вяземський (*Вяземский П.А.* Эстетика и литературная критика. — М., 1984. — С. 143). Цар Микола І, присутній на прем'єрі, багато сміявся і, виходячи з ложі, сказав: «Ну, п'єска! Всім дісталося, а мені — більш за всіх!» (Исторический вестник. — 1883. — № 9. — С. 736). В.В. Стасов у спогадах писав, що тогочасна молодь була у захваті від «Ревізора», п'єса стала її «новим ідолом», якого молоді захищали в гарячих суперечках з реакціонерами (Русская старина. — 1881. — № 2. — С. 414).

Гоголь дуже гостро сприйняв усі недоліки гри акторів, нерозуміння публіки: «...відчуття сумне і прикро-тяжке покрило мене» (*Гоголь М.В.* Уривок з листа, писаного автором незабаром після першої вистави «Ревізора» до одного літератора), — він, попри всі свої старання в роботі з акторами, не зміг запобігти впаданню у водевіль, карикатуру; це було сприйнято Гоголем як провал п'єси; всі його подальші устремління будуть направлені на те, щоб глядачі відчули себе залученими у події «Ревізора», його завданням стає переакцентування глядача не на «осуд дій іншого, але на споглядання себе самого»: з'являється монолог Городничого «От, дивіться, дивіться, весь світ, все християнство, всі дивіться, як обдурили городничого!», кульмінацією якого стають слова: «Чому смієтеся? Над собою смієтеся!» (видання 1842 р.); у тому ж 1842 р. з'являється епіграф — народне прислів'я: «Не кивай на дзеркало, коли пика крива». Звернення до себе самих стає кінцевою метою безлічі «коментарів» до п'єси.

25 травня 1836 р. «Ревізор» пройшов у Малому театрі в Москві. Городничого грав М.С. Щепкін, Хлестакова — Д.Т. Ленський, Ганну Андріївну — М.Д. Львова-Синецька. Навколо п'єси після перших же вистав у Петербурзі і Москві піднялася бурхлива полеміка, відповіддю на неї стала написана Гоголем у травні 1936 р. п'єса про п'єсу «Театральний роз'їзд після представлення нової комедії», до якої увійшли деякі реальні відгуки на «Ревізора» критики.

У Києві саме гоголевським «Ревізором» дебютував у вересні 1891 р. у приміщенні театру Бергоньє на Фундуклеївській вулиці (тепер на цьому місці театр ім. Лесі Українки на вулиці Богдана Хмельницького) перший

стаціонарний театральний колектив «Київське драматичне товариство», організований М.М. Федоровим (псевд. Соловцов), з 1893 р. — театр «Соловцов». У 1898 р. переїзд театру «Соловцов» у нове приміщення на Миколаївській вулиці (нині тут розміщується театр ім. Івана Франка) був ознаменований великою театральною програмою, в яку також був включений другий акт «Ревізора». Городничого грав сам Соловцов, Хлестакова — Багров (*Рибаков М.О.* Вулиця архітектора Городецького. — К., 2007. — С. 47—50).

Серед безлічі постановок «Ревізора» в Україні необхідно згадати ще одну, вона відноситься вже до XX ст. У жовтні 1929 р. у Херсоні в театрі СОЗ («Соціалістичне змагання») в приміщенні Держтеатру імені А. Луначарського проходить прем'єра нового «Ревізора». Це монтаж комедії Г.Ф. Квітки-Основ'яненка «Приїжджий із столиці, або Сум'яття в повітовому місті» (1827) і гоголівського «Ревізора», вистава має назву «Інкогніто» (див.: *Сухопаров С.М.* Старый Херсон Сергея Сильванского. С приложением текстов работ С.А. Сильванского / Сост. и ред. С.М. Сухопарова. — Херсон, 2002). П'єсу поставив І.Г. Терентьєв, який перед цим поставив «Ревізора» разом з художниками-філоновцями (учнями П. Філонова) в Театрі Ленінградського будинку друку. Надзвичайно барвиста і дуже скандальна вистава, влаштована художниками-авангардистами, дістала негативний відгук преси і незабаром була заборонена, проте багато ідей цього спектаклю було знов утілено на сцені Херсонського театру, постановка набула і абсолютно нового звучання завдяки поєднанню двох текстів — Квітки і Гоголя. Терентьєвська ідея тотального ревізора — Страху, що утвердився в сталінський час, — давала нове прочитання п'єси Гоголя в контексті подій 20—30-х років XX ст. У цей час «Ревізор» знов опиняється в центрі інтертекстуального діалогу культури: постановки К.С. Станіславського (1921 р. у Московському Художньому театрі, роль Хлестакова грав М.О. Чехов), В.Е. Мейєрхольда (1926 р. у театрі Мейєрхольда, роль Хлестакова — «Наполеона випадку» — грає Е.П. Гарін), І.Г. Терентьєва (1927), які сперечалися одночасно і з традицією, і з соціалістичними версіями, викликали бурхливу полеміку. «Епідемія "Ревізора"» стала темою спектаклю «Ревізор» М.М. Євреїнова в театрі «Криве дзеркало» у Петербурзі: представляючи різні школи театру, М.М. Євреїнов у 20-х роках створює «режисерську буфонаду в п'яти "побудовах" одного уривка» з «Ревізора» Гоголя. Діалог із Гоголевим «Ревізором» чути в п'єсах М. Куліша «Отак загинув Гузка» (1925), «Хулій Хурина» (1926), «Народний Малахій» (1927), «Мина Мазайло» (1928) (див.: *Свербілова Т., Скорина Л.* Українська драма 30-их років як модель масової культури та історія драматургії у постатях. — Черкаси, 2007). Цей текст Гоголя зазвучав не тільки в театрі, а також в літературі: у фантастичному оповіданні В. Каверіна «Ревізор» (1924); у романі К. Вагінова «Праці і дні Свістонова» (1929).

Українські переклади і видання

Ревізор: Комедія в п'яти діях / Пер. Василь Сімович // Буковина. — 1901. — 5 (18) січ. — 12 (27) лют. — С. 2—19.

Ревізор: Комедія в п'яти діях / Пер. Василь Сімович. — Чернівці, 1901. — 152 с.

Ревізор. — Чернівці, 1905.

Ревизор // Живая Мысль. — 1905. — С. 24—25.

Ревізор: Комедія в 5 діях М. Гоголя / Пер. Олекси Коваленка. — К.: Ранок, 1908. — 107 с.

Ревізор: Комедія в 5 діях М. Гоголя / Пер. О. Коваленка. — 2-ге вид., випр. — К.: Ранок, 1909. — 96 с.

Ревізор: Комедія на 5 дій / Пер. М. Садовський. — К.: Час, 1918. — 100 с. — (Серія «Драматична»).

Ревізор: Комедія на 5 дій / Передм. та пояснення д-ра Івана Брика. — Львів: Вид-во «Для школи і дому», 1927. — 112 с.

Ревізор // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К.; Х., 1935. — С. 359—401.

Ревізор: Комедія на 5 дій / Пер. А. Хуторяна. — К.: Держлітвидав, 1936. — 134 с. — (Театральна б-ка).

Ревізор / Пер. А. Хуторяна // *Гоголь М.* Вибрані твори. — К., 1948. — С. 230—303.

Ревізор: Комедія на 5 дій / Пер. М. Садовського; Післямова П. Нестеровського. — Москва: Мистецтво, 1949. — 151 с. — (Б-ка рос. драматургії).

Ревізор / Пер. Остапа Вишні // *Гоголь М.* Твори: В 3 т. / Заг. ред. М. Гудзія. — К., 1952. — Т. 2. — С. 231—316.

С. 6. *Сквознік* — дорогий сорт чаю. Первинне фамільне прізвисько городничого було Сквознік-Прочухановський. Згідно з українською приказкою, внесеною Гоголем у «Книгу всякої всячини»: «прочухана дати (висікти, проучити)».

Богоугодні заклади — установи для потребуючих допомоги: старих, хворих, жебраків і калік.

Пуговіцин, поліцейський ~ Абдулін, купець. — На сцені ці дійові особи так і не з'являються, це позасценічні персонажі.

С. 11. *Вольтер'янці* — вільнодумці, послідовники Вольтера.

С. 12. *Один із них, приміром, отой, що має товсте обличчя... ніяк не може обійтися без того, щоб, зійшовши на кафедру, не скривитися.* — Про прототип цього персонажа пише Ю.М. Лотман у статті «Городничий про освіту» (*Лотман Ю.М.* Городничий о просвещении... // О русской литературе. — М., 1997 — С. 690): «У мемуарах студента Московського університету початку XIX ст. Костенецького читаємо: "Сандунов Микола Миколайович, ординарний професор практичного російського судочинства.

<...> великий блазень і насмішник <...> дуже добре розумів недоліки тодішнього судового устрою і законодавства <...> І тому, при читанні якого-небудь указу, він обурювався його безглуздістю <...> і висловлювався мімікою і гримасами, і як скривиться, було, при читанні указу, то ми, крім того що сміялися, але і розуміли, що тут є яка-небудь явна безглуздість».

...як дійшов до Александра Македонського, то я не можу вам сказати, що з ним скоїлося. — Як пише Ю.М. Лотман, цей персонаж навіяний анекдотом з «Театрального співбесідника» про уславленого англійського актора Чарла Гюлера, який повторюючи роль Александра, так сильно вдарив по кріслах палицею, що домашні меблі розсипалися з великим тріском (див.: Театральный собеседник, или Собрание весёлых и занимательных анекдотов, острых изречений, странных обычаев, касающихся до театра и проч. Изданный в пользу и удовольствие любителей театра / Пер. с нем. — М., 1804. — С. 40—41).

С. 14. *В емпіреях* — у блаженстві фантазій; *емпірей* — в уявленні давніх греків оселя богів.

Штандарт — флаг з гербом або полковий прапор у кавалерії. Штандарт-юнкер — носій прапора.

С. 15. *...в партикулярному одязі...* — Тобто у цивільному.

С. 16. *Одержати нотацію* — отримати повідомлення.

Подорожна — дорожний паспорт.

С. 18. *«Діяння Іоанна Масона...»* — книга англійського письменника Дж. Масона (1705—1763) «Познание самого себя, в котором естество и польза сея важныя науки, равно и средства к достижению оныя, показаны», перекладена російською мовою І. Тургенєвим і видана М. Новиковим у 1783 і 1786 рр.

Часний пристав — поліцейський, який відповідає за частину міста.

Габерсуп (нім.) — вівсяний суп.

С. 19. *Десяцький* — поліцейський служитель, обраний від мешканців, або розсильний при поліції.

С. 22. *Єлистратишко* — нижчий цивільний чин, колезький реєстратор.

...підеш на Щукін... — Йдеться про один з петербурзьких ринків.

С. 24. *...штоси дивовижно ... зрізує.* — Тобто виграє у *штос* (нім.) — азартну картярську гру.

«Роберт-Диявол» — опера французького композитора Джакомо Мейєрбера (1831), що набула європейської популярності; уперше в Росії поставлена 1834 р. у Петербурзі.

«Не ший мені, матінко» — романс О.Є. Варламова (1801—1848) на слова М.Г. Циганова (1797—1831).

С. 25. *Йохим* — *Йоахим* Іоганн-Альберт (1762—1834) — відомий каретний майстер у Петербурзі.

С. 31. ...*Володимира в петлицю*... — Йдеться про орден Володимира 4-го ступеня, котрий чіпляли на груди.

С. 33. *Фриштик* (нім.) — сніданок, закуска.

Мадера — сорт солодкого міцного вина (за назвою острова, де виростає виноград, з якого виробляється це вино).

С. 36. *Шантрет* — шатен (з каштановим волоссям).

С. 37. *Пальовий* — блідо-жовтий з рожевим відтінком.

С. 39. *Лабардан* — балик із тріски.

С. 40. *Випонтував* — виграв у карти.

Забастувати — картярський термін, що означає перестати збільшувати ставку.

...*гнути від трьох кутів*... — Збільшувати ставку втричі (загинаючи кути карт).

С. 41. *Колезький асесор* — цивільний чин VIII класу.

«Весілля Фігаро» — комедія французького драматурга Бомарше (1787).

«Роберт-Диявол» — див. примітку до с. 24.

«Норма» — опера італійського композитора В. Белліні (1831).

С. 42. ...*за ім'ям барона Брамбеуса*. — *Брамбеус* — псевдонім *Сенковського* Осипа Івановича (1809—1858), редактора журналу «Библиотека для чтения».

«Фрегат Надія» — повість О.О. Бестужева-Марлінського (1797—1837); надрукована у 1833 р.

«Московский телеграф» — журнал, який видавав М.О. Полевой (1796—1846) протягом 1825—1834 рр.

Смірдін Олександр Пилипович (1793—1857) — петербурзький книгар, видавець журналу «Библиотека для чтения».

«Юрій Милославський» — роман М.М. Загоскіна (1789—1852), надрукований у 1829 р.

Суп в каструльці — просто на пароплаві приїхав з Парижа... — Порівняймо у листуванні братів Булгакових: «Їли черепаховий суп, виготовлений в Ост-Індії і присланий мені Воронцовим з Лондона. Зараз дійшли до такого ступеня досконалості у відношенні їжі, що готові обіди від Роберста у Парижі посилають до Індії в якомусь бляшаному посуді нового винаходу, де вони зберігаються від усякого псування» (Російський архів. — 1903. — № 1. — С. 81).

С. 51. *Анна 3-го ступеня* — нижчий ступінь ордена Святої Анни, орден Володимира 4-го ступеня був значно вищий ордена Святої Анни 3-го ступеня.

С. 52. *Бонтон* — вишуканість поводження, світськість (від фр. «хороший тон»).

С. 55. *Якобінець* — вільнодумець, так називали себе революціонери Великої французької революції кінця XVIII ст., члени Якобінського клубу — політичної організації часів революції.

С. 56. *Приказ громадської опіки* — установа у справах благодійності, що займалася також ощадно-позиковими операціями.

С. 60. *Фельд'єгер* — військовий або урядовий кур'єр для доставки особливо важливих документів.

...прогону... не платить... — Тобто не платить за проїзд.

С. 65. *«О, ти, що в горі надаремне на Бога нарікаєш так!..»* — початкові рядки «Оди, вибраної з Іова» М.В. Ломоносова (1711—1765).

С. 66. *...Карамзін сказав: «Закони засуджують».* — Початкові рядки вірша М.М. Карамзіна (1776—1826) у повісті «Острів Борнгольм»: «Закони засуджують предмет моєї любові...». Вірш став популярним романсом.

С. 71. *Кавалерія* — тут: широка орденська стрічка, яку носили через плече кавалери вищих орденів (червона — при Станіславі й Анні 1-го ступеня, блакитна — при ордені Св. Андрія Первозваного).

С. 72. *Амбре* (фр.) — пахощі. Можливо, також парфуми, що увійшли до побуту вищого світу з кінця XVIII ст. і стали одним з предметів модної закордонної розкоші.

С. 77. *Від людини неможливо, а від Бога все можливо.* — Перефразована цитата з Євангелія від Матвія (19:26), де мовиться про порятунок охоплених пристрастю до накопичування.

С. 78. *Ештафета* — термінова пошта.

С. 79. *Жуїрувати* — вести пусте, гультяйське життя.

С. 81. *...на Поштамтській вулиці, в будинку під номером дев'яносто сьомим, повернути у двір, третій поверх праворуч.* — Під час написання «Ревізора» сам Гоголь жив на Малій Морській, в будинку № 97, вхід із двору, на третьому поверсі.

Репрімант — урок (від фр. «догана»).

ОДРУЖЕННЯ

Уперше комедія була надрукована в томі IV творів М. Гоголя 1842 р. під назвою «Одруження».

Гоголь працював над п'єсою «Одруження» майже десять років: з 1833 по 1842 р. П'єсі передував інший драматичний твір — «Володимир 3-го ступеня», який не був закінчений і відомий тільки за окремими уривками. Частково час роботи над цими творами збігається. Втім Гоголь відмовився від створення «Володимира 3-го ступеня». Сучасники (зокрема, М. Плетньов) вважали, що письменник усвідомив, що йому не вистачає досвіду, необхідного для втілення масштабного задуму в драматичній формі. Однак сам Гоголь у листі до М. Погодіна писав, що не може обійтись у комедії без сцен, які нізащо не пропустить цензура. У зв'язку з цим Гоголь вирішив звернутись до такого «безневинного» сюжету, який не образить

«навіть квартального». Це і був задум п'єси «Одруження», перебіг подій якої нагадував скоріше анекдот. Попри це, сюжет спонукав Гоголя до довгої і складної роботи, багатьох переробок і доопрацювання.

Початок роботи над комедією Гоголь означив 1833 р. Дослідники схильні вважати точною датою 1834 р., бо тільки в середині 1835 р. був готовий перший варіант твору під назвою «Женихи». Хоча відомо, що того ж таки року Гоголь читав М. Погодіну уривки комедії і називав її «Провінційний жених». У первісних варіантах ще не було головних героїв — Подкольосіна чи Кочкарьова. Письменник продовжив роботу над текстом у наступному 1836 р., тоді ж було заплановано віддати комедію на бенефіс великого актора М. Щепкіна. Але цього Гоголь не зробив, певно, вважаючи п'єсу все ще недосконалою. Остаточний її варіант він закінчив уже перебуваючи у Римі в 1841—1842 рр.

Цензори, як і сподівався Гоголь, зробили в рукописі незначні й нечисленні скорочення. Але письменника чекало інше випробування і розчарування: петербурзька публіка не сприйняла і не зрозуміла комедію. А Гоголь вважав, що драматургічний твір живе тільки на сцені.

Перший варіант «Одруження» — «Женихи» мав своїх попередників у театральній традиції XVIII ст.: комедії О. Сумарокова «Чудовиська» та Я. Княжніна «Диваки», де інтрига трималась на суперництві женихів. Мотив суперництва дозволив обом письменникам намалювати непривабливі, майже карикатурні постаті різних представників тогочасного суспільства. В «Одруженні» на першому плані — нерішучий жених і невдалий сват (Подкольосін і Кочкарьов). Обидва ці мотиви були надзвичайно популярними у 20-х роках XIX ст. на російській сцені, як і перероблені французькі водевілі, покладені в основу п'єс «Клопотун» О. Писарева (1825), «Нерішучий» (1819) та «Світський випадок» М. Хмельницького (1826), «Сват невгаразд» Д. Ленського (1828).

Основою всіх цих творів завжди була динамічна дія. Драматичні твори Гоголя у цьому суттєво відрізнялись від творів попередників: всі без винятку його сучасники, виховані на традиційній комедійній культурі, констатували у нього відсутність дії, динаміки, а також дивовижно малу кількість подій і послаблену сюжетну основу. Вони мали рацію: якщо в «Ревізорі» існує рівнодія між інтригою і характерами, то в «Одруженні» всю увагу автора зосереджено на характерах, а дію уповільнено.

Дослідники (Ю. Манн, С. Данилов) порівнюють драматургічні принципи Гоголя із вертепом, комеді дель арте, середньовічним театром, шекспірівською драматургією, навіть античною комедією. Для сучасного прочитання і театральної інтерпретації це дає небагато. Цілком очевидно, що з комедій Гоголя починається класична російська драматургія, а саме з «Одруження» — традиція О. Островського. Крізь звичаї, побут і, головне, типові характери, або типажі, певного шару суспільства (тут — купецтва і дрібного чиновництва) висвітлюється життя і час цілої доби початку і середини XIX ст. у Російській імперії.

За кілька років, протягом яких Гоголь перетворював «Женихів» на «Одруження», схожість із водевілем поступово зникає. Визначальні риси п'єси — загальний побутовий характер, уповільнена дія, епізоди, прямо не пов'язані з розвитком сюжету, сама побудова характерів — усе було незвично для російського театру 1840-х років.

Що ж до сюжету, то чимало дослідників зауважує подібність самої ситуації сватання у комедії і в епізоді з «Ночі проти Різдва», коли до Солохи один за одним заходять залицяльники, їх також кілька, і всі вони з «поважних» членів сільської громади, і жоден з них не стане «переможцем». Головне в тому, що дія у «Ночі проти Різдва» і в «Одруженні» відбувається у піст — час, коли за християнським звичаєм сватання і весілля заборонені. Отже, і в повісті, і в п'єсі від початку на намірах героїв лежить печатка гріховності, нечистоти. Хоча не тільки дія в «Одруженні», а й епізод у Солохи побудовані на сміховій, комічній ситуації.

Перший варіант «Одруження» — «Женихи» спочатку був задуманий як сцени з поміщицького сільського побуту. Тому не виключено, що й місцем подій мала бути українська провінція. І тільки потім письменник переніс дію до купецької околиці Петербурга.

Можна дослідити й інші збіги «Одруження» з повістями «Вечорів на хуторі біля Диканьки». Наприклад, бесіда Шпоньки з нареченою нагадує сцену Подкольосіна з Агафією Тихонівною, є ніби її попереднім ескізом. Надмірні претензії Агафії Тихонівни перегукуються із честолюбними мріями Оксани з «Ночі перед Різдвом». Щодо останнього мотиву, то Гоголь взагалі розмірковував щодо жіночого честолюбства, про його природу і феномен. Про це згадувала, наприклад, Є. Хитрово (запис у «Щоденнику» за 23 грудня 1850 р.).

Уперше п'єса «Одруження» була поставлена на петербурзькій сцені 9 грудня 1842 р. на бенефісі відомого актора І. Сосницького, але трупа не впоралась із задумом Гоголя. Про це В. Бєлінський відразу після вистави написав В. Боткіну, констатувавши, що після вистави вороги Гоголя святкують його поразку. Пізніше в «Отечественных записках» за 1843 р. критик докладно проаналізував образ кожного героя комедії з достатньо прозорими натяками на невдачі виконавців вистави.

Більш вдалою була прем'єра «Одруження» у Москві 1843 р. Це був бенефіс М. Щепкіна. Хоча зауваження С. Аксакова, людини доброзичливої і до Гоголя, і до М. Щепкіна, були дуже критичними. Він вважав виконання ролі Подкольосіна невдачею актора.

Що ж до тогочасної критики, то В. Бєлінський не перебільшував її реакцію: вона насправді була злісною і тріумфуючою. Наприклад, рецензент «Северной пчелы» (від 12 грудня 1842 р.) не знайшов ані характерів, ані зав'язки, ані розв'язки, ані веселощів. І тому взагалі не вважав «Одруження» комедією. До такого ж приблизно висновку дійшов і журнал «Репертуар и Пантеон» (СПб. — Вип. 24. — С. 17), вважаючи, що «Одру-

ження» взагалі комедією назвати не можна. Прихована сатиричність і принципово новий характер побудови п'єси не могли не дратувати тогочасних критиків і театрознавців.

Більш щасливою була доля «Одруження» в театральному сезоні 1842/43 рр. у Харкові, де роль Кочкарьова виконав український актор і друг М. Щепкіна К. Соленик. Про талант К. Соленика Гоголь знав раніше і розшукував його, про що писав у листі до М. Білозерського 21 лютого 1836 р. К. Соленик грав не в стаціонарному театрі, а у так званій кочовій трупі. Гоголь намагався знайти українського актора і запросити його в Петербург для участі в прем'єрі «Ревізора».

В цілому театральна історія «Одруження» значно поступається феєричній історії «Ревізора».

Текст комедії «Одруження» подаємо за перекладом Остапа Вишні: *Гоголь М.В.* Твори: У 3 т. / Пер. з рос.; Вступ. стаття Н. Крутікової і Д. Іофанова. — К.: Держлітвидав України, 1952. — Т. 2.

Українські переклади і видання

Гоголь М.В. Одружіння: Комедія в 3-х діях / Пер. Олени Пчілки. — Львів: Товариство ім. Шевченка, 1926.

Одруження // *Гоголь М.В.* Вибрані твори. — К.; Х.: Держлітвидав України, 1935. — С. 404—427.

Одруження: Зовсім неймовірна подія в двох діях. — К.: Мистецтво, 1938.

Одруження: Зовсім неймовірна пригода на дві дії // Самодіяльний театр. — К., 1950. — Вип. 2.

Гоголь М.В. Драматичні твори / Пер. Остапа Вишні; За ред. М. Рильського. — К.: Мистецтво, 1952.

Одруження: Зовсім неймовірна пригода на дві дії / Пер. Остапа Вишні. — К.: Держлітвидав України, 1956.

С. 86. *Гостинодворець* — купець.

С. 87. *...М'ясниці пропустив.* — Тобто прогаяв час до і після посту, коли за християнським звичаєм можна вживати м'ясну, скоромну їжу. Саме в цей період відбувалися сватання та весілля.

С. 90. *Доходний дім* — приватний будинок, власник якого здавав окремі приміщення під квартири або частини будинку власникам крамниць тощо.

Лабазник — власник крамниці.

С. 93. *Купердягіна* — прізвище персонажа походить від російського слова «скупердяй» — скупий.

С. 119. *...всі святі по-російському говорили.* — Репліку було виключено цензурою з тексту перед прем'єрою вистави.

С. 123. *Мисліте* — назва літери «М» у давній руській абетці, тут: робити ногами складні рухи.

ДОДАТКИ ДО КОМЕДІЇ «РЕВІЗОР»

І. Уривок з листа, писаного автором незабаром після першої вистави «Ревізора» до одного літератора

Уперше надруковано: Москвитянин. — 1841. — Ч. 3, кн. 6. Переклад Д. Бобиря.

Рукописи, що дійшли до нас датуються 1840—1841 pp. Уперше надруковано як передмову до другого видання «Ревізора» в 1841 р. В листі до С.Т. Аксакова 5 березня 1841 р. Гоголь повідомляв, що ця стаття починалася як лист до Пушкіна, написаний 25 травня 1836 р., але не відправлений: «Тут лист, писаний мною до Пушкіна, за його власним бажанням. Він був тоді у селі. П'єса гралася без нього. Він хотів писати повний розбір її для свого журналу і мене просив повідомити, як вона була виконана на сцені. Лист залишився у мене невідправленим, тому що він приїхав сам. З цього листа я виключив те, що, власне, могло бути цікаво для мене і для нього, і залишив тільки те, що може бути цікаве для майбутньої постановки "Ревізора". Цей лист під тою назвою, яка на ньому стоїть, треба віднести у кінець п'єси, а після нього безпосередньо мають йти дві сцени, вилучені з п'єси».

С. 139. *Дюр* Миколай Осипович (1807—1839) — комічний актор Александрінського театру, у «Ревізорі» грав роль Хлестакова.

Альнаскаров — герой комедії М.І. Хмельницького (1789—1845) «Повітряні замки» (1818) — фантазер і брехун.

С. 141. *Рязанцев* Василій Іванович — комічний актор, який виступав на московській, а з 1828 р. — на петербурзькій сцені.

II. Попереднє повідомлення для тих, хто захотів би зіграти як слід «Ревізора»

Уперше надруковано М.С. Тихонравовим у кн.: Ревизор. Первоначальный сценический текст... — М., 1886.

Переклад Д. Бобиря.

Написано, на думку Ю.В. Манна, близько 1846 р.

III. Дві сцени, вилучені й при першому виданні як такі, що уповільнювали хід п'єси

Цей заголовок був даний автором у т. IV «Сочинений Николая Гоголя» 1842 р. Перша сцена (Ганни Андріївни з Марією Антонівною) вперше надрукована в додатку до другого видання «Ревізора», 1841 р.; друга (Хлестакова з Растаковським) — у «Москвитянине» (1841. — Ч. 3).

Переклад Д. Бобиря.

С. 152. *Блондочка* — шовкове мереживо (блонда).

С. 153. *Румянцев-Задунайський* Петро Олександрович (1725— 1796) — граф, полководець, командуючий російською армією в часи російсько-турецької війни (1768—1874).

С. 154. *Квартирмістр* — офіцер, завідувач розміщенням військ на постій.

IV. Сцена, не внесена автором у друковані видання «Ревізора». 1835

Уперше надрукована П.О. Кулішем у «Библиографических записках» (1859. — № 7). Переклад Д. Бобиря.

Ця сцена знаходилась в одній з чорнових редакцій комедії (1835), вона йшла після сцени вимагання Хлестаковим хабара у Бобчинського і Добчинського (дія четверта, ява VII).

V. Розв'язка «Ревізора»

Уперше надрукована 1856 р. у посмертному виданні: *Гоголь Н.В.* Сочинения. — М., 1856. — Т. 5. Переклад Д. Бобиря.

«Розв'язка "Ревізора"» написана у 1846 р. одночасно з підготовкою «Вибраних місць із листування з друзями». Гоголь прислав її з-за кордону П.О. Плетньову для публікації у новому виданні «Ревізора». 24 жовтня 1846 р., висилаючи «Розв'язку», Гоголь писав С.П. Шевирьову: «"Ревізор" повинен бути надрукований в своєму повному вигляді, з тим висновком, який сам глядач не здогадався вивести. Заголовок повинен бути таким: "Ревізор з Розв'язкою. Комедія в п'яти діях з висновком. Соч. Н. Гоголя. Видання четверте, поповнене на користь бідних". Гратися та вийти у світ "Ревізор" повинен не раніше появи моєї книги "Вибрані місця": інакше все не буде зрозуміло цілком».

Одночасно Гоголь послав «Розв'язку "Ревізора"» й М.С. Щепкіну в Москву, щоб він поставив її на свій бенефіс. Щепкін писав Гоголю у травні 1847 р.: «Після видужання, прочитавши ваше закінчення "Ревізора", я лютував на себе, на свій короткозорий погляд, тому що досі я вивчав усіх героїв "Ревізора" як живих людей... Залиште мені їх, якими вони є... Не давайте мені ніяких натяків, що це, мовляв, не чиновники, а наші пристрасті... Ви з цілого світу зібрали кілька чоловік в одне збірне місце, в одну групу: з цими за десять років я цілком зріднився, і ви хочете їх забрати в мене. Ні, я їх вам не дам! Не дам, поки існую. Після мене переробляйте хоч на козлів: а до тих пір я не віддам вам Держиморди, бо й він мені дорогий». «Розв'язку "Ревізора"» не пропустила театральна цензура, П.О. Плетньов сповістив Гоголя 21 листопада 1846 р.: «Твою п'єсу «Розв'язка "Ревізора"» пропустили тільки для друку, постановку заборонили, тому що за правилами нашої дирекції актори увінчувати на сцені товарища свого не мають права». Можливо, сцена увінчання «першого комічного актора» була навіяна святкуванням у паризькому театрі дня народження Мольєра, свідком якого став Гоголь: всі актори парами підходили вінчати бюст Мольєра; про це Гоголь написав у листі до М.Я. Прокоповича

від 25 січня 1837 р. Різкий протест друзів (Аксакових, Шевирьова та ін.) проти «Розв'язки "Ревізора"» примусив Гоголя відмовитися і від її публікації, таким чином, задумане видання не здійснилося. «Розв'язка "Ревізора"» вперше надрукована була в 1856 р. у посмертному зібранні творів Гоголя.

С. 159. *Асмодей* — демон.

С. 165. *Це наше душевне місто...* — Тлумачення «душевного міста» в «Розв'язці "Ревізора"» дослідники ставлять у паралель з твором блаженного Августина «Про Град Божий».

VI. Доповнення до «Розв'язки "Ревізора"»

Уперше надруковано: *Гоголь Н.В.* Сочинения: В 6 т. — 10-е изд. / Ред. Н.С. Тихонравов, В.И. Шенрок. — М.; СПб., 1896 — Т. 6.

Переклад Д. Бобиря.

Написано 1847 р. у зв'язку із запереченнями друзів проти «Розв'язки "Ревізора"», в цій другій редакції закінчення «Ревізора» Гоголь конкретизує свою позицію, він ще раз нагадує, що його сміх направлений не на гріхи інших, а на самих себе: «І в кому вже нема духу посміятися з власних хиб своїх, краще тому вік не сміятися!... Інакше сміх стане наклепом...»

ЗМІСТ

Літературно-художнє видання

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

ГОГОЛЬ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ

Зібрання творів у семи томах

Том третій

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Київ, Науково-виробниче підприємство
«Видавництво "Наукова думка" НАН України», 2008

Художнє оформлення *С.П. Муштенко*
Художній редактор *Є.І. Муштенко*
Технічний редактор *Г.М. Ковальова*
Коректори *Н.В. Мітюра, В.О. Подолянчук, С.В. Шарабанова*
Комп'ютерний набір *В.Г. Каменькович*
Комп'ютерна верстка *Т.О. Ценцеус*

Підписано до друку 20.11.2008. Формат 60×90/16. Папір офс. № 1. Гарн. Таймс. Офс. друк. Фіз. друк. арк. 12,5+0,125 вкл. на крейд. пап. Ум. друк. арк. 12,63. Ум. фарбо-відб. 14,0. Обл.-вид. арк. 11,67. Наклад 5000 прим. Зам. № 8—639

НВП «Видавництво "Наукова думка" НАН України»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру,
серія ДК № 2440 від 15.03.2006
01601 Київ 1, Терещенківська, 3

Видруковано у ВАТ «Поліграфкнига» корпоративне підприємство
ДАК «Укрвидавполіграфія» 03057, м. Київ, вул. Довженка, 3
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції,
ДК № 3089 від 23.01.2008 р.

Гоголь, Микола.

Г 58 Зібрання творів: у 7 т. / М.В. Гоголь; редкол.: М.Г. Жулинський (голова) [та ін.]. — К.: Наук. думка, 2008 — ISBN 978-966-00-0890-2.

Т. 3: Драматичні твори / упоряд. П.В. Михед, Н.Р. Мазепа. — 200 с. — ISBN 978-966-00-0905-4.

До третього тому видання творів Миколи Гоголя увійшли драматичні твори письменника — комедії «Ревізор» і «Одруження», а також «Додатки до комедії “Ревізор”». У коментарях представлена бібліографія перекладів окремих творів письменника українською мовою.

ББК 84. 4УКР1 = РОС